શ્રી મમ્મટાચાર્ય કૃત

કાવ્યપ્રકાશ

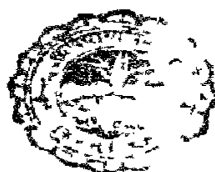
ગુજરાતી અનુવાદ ।

પ્રથમ ભાગ

અનુવાદક

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર

અમદાવાદ

गुजरात
पुरातत्त्व मंदिर
ग्रन्थावली

ग्रन्थाङ्क ११

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર ગ્રન્થાવલી

શ્રી મમ્મટાચાર્ય કૃત

કાવ્યપ્રકાશ

[ગુજરાતી અનુવાદ]

(પ્રથમ ભાગ ઉલ્લાસ ૧-૬)

અનુવાદક

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર

અમદાવાદ

[પ્રથમાવૃત્તિ]

પ્રત ૭૦૦] સંવત ૧૯૮૦—સન ૧૯૨૪ [મૂલ્ય ૧-૮-૦

મુદ્રક
વેણીલાલ છગનલાલ બુચ
નવજીવન મુદ્રણાલય
અમદાવાદ

પ્રકાશક
વિઠ્ઠલદાસ મગનલાલ કોઠારી
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ

નિવેદન

ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરની પ્રબંધસમિતિના સં. ૧૯૭૯ ની ભાદરવા વદ ૧૩ ના ૧ લા ઠરાવ (પરિશિષ્ટ ૧) અનુસાર શ્રી મમ્મટાચાર્યના કાવ્યપ્રકાશના ઉલ્લાસ ૧ થી ૬ નો અનુવાદ પ્રથમ ભાગ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ
કાર્યાલય, અમદાવાદ
કાર્તિક સં. ૧૯૮૧

પ્રકાશક

પ્રસ્તાવના

કાવ્યશાસ્ત્ર સંસ્કૃત સાહિત્યનો એક મહત્ત્વનો ભાગ છે પ્રાચીન ભારતનો આપણને જે જ્ઞાન વારસો મળ્યો છે તેમાં બે શાખાઓનાં ચિંતનો પશ્ચિમના બુદ્ધિવૈભવના વર્તમાન યુગમાં પણ મનન યોગ્ય અને ભવિષ્યના કાર્યમાટે ઉદ્‌બોધક અને માર્ગદર્શક છે એક દર્શનશાસ્ત્રના અને બીજા કાવ્યશાસ્ત્રના પ્રાચીન ભારતે જ્ઞાનના સમસ્ત પ્રદેશમાં યથાશક્ય પ્રયત્ન કરેલો છે તેમાંના ઘણા ભાગનું અધ્યયન કેવળ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે–કેટલાકનું તે તે વિષયોના નિરૂપણ માટે ન્યાય પરિભાષા મેળવવા માટે ઉપયોગી છે પણ દાર્શનિક સાહિત્ય અને કાવ્યમીમાંસાનું સાહિત્ય ઊંડા અનુભવમૂલક ચિંતન ઉપર રચાયેલું હોવાથી સદાને માટે આદરણીય છે

આ શાસ્ત્રો જીવનના જે જાતના અનુભવોની ચર્ચા કરે છે તે સર્વગ્રાહ્ય કરાવી શકાય એવા હોતા નથી અને એમ હોવાથી તે ઉપરથી ઉપજાવેલા સિદ્ધાન્તો સર્વસંમત થઈ શકતા નથી આથી દરેક વ્યક્તિને તેમ જ દરેક સાહિત્યયુગને પોતાને સ્વાનુભવ કરવાની અને તદનુસાર દૃષ્ટિ ઘડવાની જરૂર હમેશાં રહે આથી પ્રાચીન કાવ્યમીમાંસકોના બધા વિચારો આજે આપણને ઉપયોગી કે મહત્ત્વના ન લાગે એ સ્વાભાવિક છે તેમના [illegible] આપણે ન [illegible] એ પણ જરૂરનું છે પણ જો દરેક વ્યક્તિ કે દરેક યુગ કેવળ પોતે જેટલું મેળવી શકે તેટલાથી જ ચલાવી લેવા માગે તો તે જરૂર જ્ઞાનદરિદ્ર રહે, બીજાઓએ [illegible] પ્રયત્ન કરી જે ફલપ્રાપ્તિ કરી હોય તેનો વિવેકપૂર્વક લાભ લે તો જ જ્ઞાનમાર્ગમાં પ્રગતિ થાય આથી જ્ઞાનની જે જે દિશામાં પ્રજાને પ્રગતિ કરવાની હોય તે તે દિશામાં તેના પૂર્વજોએ ક્યાં સુધી અને કેવી રીતે ગતિ કરી છે તે જાણવું અને જોવું આવશ્યક છે અને તેથી આપણી સાહિત્યમીમાંસા સમૃદ્ધ થાય, તેને નવું ઉદ્‌બોધન મળે અને નવા સંસ્કાર પ્રાપ્ત થાય તેટલા માટે પ્રાચીન કાવ્યમીમાંસાના વિચારો સમજવા આપણે માટે આવશ્યક છે

આ વિષયોમાં આજે આપણા ઉપર પશ્ચિમના વિચારોનું પ્રભુત્વ છે આ પ્રભુત્વ સર્વત્ર તેમનું ચિંતન વધારે મર્મગ્રાહી છે એટલા માટે નથી તેનું ખરું કારણ અમારી સમજણ પ્રમાણે, આપણા પ્રાચીન કાવ્યમીમાંસકોના ચિંતનોનું યોગ્ય સેવન થતું નથી તે છે બંનેના તટસ્થ અભ્યાસીને કદાચિત્ જણાશે કે પાશ્ચાત્યોની વિશેષતા તેમની પ્રતિપાદનશૈલીમાં રહેલી છે

તેથી જ તે વધારે આકર્ષક છે, અને આપણે તે શૈલી સ્વીકારી છે પણ કાવ્યસ્વરૂપ વિષેના બન્નેના ચિંતનો સરખાવતા જણાશે કે બંને સરખા મનન યોગ્ય છતા પ્રાચીનોના ચિંતનોમા જેટલુ લક્ષ્યવેધિત્વ અને ઊંડાણ છે તેટલુ કદાચિત્ આધુનિક પાશ્ચાત્યોના વિચારમા નહિ હોય આપણી કાવ્ય-સ્વરૂપની ચર્ચાની દિશા યોગ્ય રીતે નિયન્ત્રિત થાય તે માટે વિચારતા જણાય છે કે, આપણે પ્રાચીનોના વિચારોનુ યથાયોગ્ય સેવન કરવુ જોઈએ તે સેવનથી કાવ્યમીમાંસામા આપણી પ્રજા તરીકેની વિશિષ્ટ વૃત્તિ કઈ જાતની છે તેનું પણ આપણને ભાન થવાનો સભવ છે આવુ ભાન આપણને હોય તો આપણે આપણી ઊણપો અન્ય પ્રજાઓની વિચારસંપત્તિથી કેવી રીતે પૂરવી તેનો યોગ્ય માર્ગ પણ આપણને સુઝે, અને અન્યોના વિચારોનો ઉપયોગ કર્યા છતા આપણી સર્જકશક્તિ લુપ્ત ન થાય

આ જાતના વિચારોથી ગૂજરાતી સાહિત્યરસિક વર્ગ આગળ પ્રાચીનોની સાહિત્યમીમાંસા મૂકવાની અમને આકાક્ષા થઈ આ માટે મૂળ લેખકોમાથી વિચારો લઈ તેનો નિબન્ધોમા ઊહાપોહ કર્યા પહેલા કોઈ પ્રામાણિક કાવ્યમીમાંસકનો ગ્રથ અનુવાદરૂપે રજુ કરવો એ ક્રમ વધારે યોગ્ય લાગ્યો અને આ માટે વાગ્દેવતાવતાર શ્રી મમ્મટાચાર્યના કાવ્યપ્રકાશ (આશરે ઈ સ ૧૧૦૦થી ૧૧૫૦) અમે પસદ કર્યો તેને પસદ કરવાનુ કારણ એ કે એમા પ્રાચીન કાવ્યમીમાંસકોની બંને પ્રણાલીઓનો–'रीतिरात्मा काव्यस्य' અને 'अर्थः सहृदयश्लाघ्य काव्यात्मा यो व्यवस्थित '–યોગ્ય રીતે સમન્વય થએલો દેખાય છે

કાવ્યપ્રકાશ લખવામા મમ્માટાચાર્યે સસ્કૃત ભાષાની સર્વપ્રકારની શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે એમ કહીએ તો તેમા જરાપણ અતિશયોક્તિ નથી કારિકા, વૃત્તિ અને ઉદાહરણોમા એક શબ્દની પણ અતિશયતા ભાગ્યે જ જણાશે, અને છતા જે કાઈ કહેવાનુ છે તે સપૂર્ણતાથી કહ્યુ છે રસની ચર્ચામા કે વ્યજનાની સ્થાપનામા વૃત્તિની શૈલી ઉત્તમ ગદ્ય સાહિત્યના નમૂના રૂપ છે આવા ગ્રથનુ ભાષાન્તર કરવાનો પ્રયત્ન એ એક સાહસ જ કહેવાય, અને અમને આ કાર્યમા પં. સુખલાલજીની મદદ ન હોત તો અમે આ સાહસ ખેડવાની હિંમત ન કરત વ્યાકરણ, અલકારશાસ્ત્ર અને દર્શનશાસ્ત્રના એમના તલસ્પર્શી જ્ઞાનની મદદથી જ આ ત્રણે શાસ્ત્રોને એક પટમા વણી દેતા આ ગ્રથને ગૂજરાતી રૂપાન્તર આપવાનો પ્રયત્ન અમે કરી શક્યા છીએ

અમારા પ્રયત્નની અપૂર્ણતાઓનુ અમને ભાન નથી એમ તો નથી મૂળ

ગ્રંથ અનેક ટીકાઓ (લગભગ ૧૮) થયા છતા સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસીઓને માટે હજી સુગમ થયો નથી, હજી પણ ગુરુગમ્ય જ છે અમારા પ્રયત્ને ગુજરાતી અભ્યાસીઓ માટે તે ગ્રંથને સર્વથા સુગમ કરી મુક્યો છે એમ અમે માનતા નથી પણ સાવધાનતાથી ભણનારને મૂળકારનુ રહસ્ય કેટલેક અંશે સમજાશે એવી અમારી આશા છે આ પ્રથમ પ્રયત્ન બીજો વધારે સમર્થ પ્રયત્ન—અમારા કે બીજાના હાથે પ્રેરશે તો પણ અમે સંતોષ માની લઈશુ

ભાષાન્તર કરવામા બને તેટલો મૂળને વળગી રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ટિપ્પણોમા મૂળના અર્થને યથાશક્તિ સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે પૂર્વાપર ઉલ્લેખો આવશ્યક સ્થળે આપ્યા છે ટિપ્પણો પાણ્ડિત્ય બતાવવાનુ ક્ષેત્ર ન બની જાય એની સરત રાખી છે મૂળના અર્થને વિશદ કરવો એ જ પ્રધાન હેતુ રાખ્યો છે

ઉદાહરણોનુ ભાષાન્તર પદ્યમા અને ગદ્યમા બન્નેમા આપ્યુ છે પદ્ય મૂળ ગ્રંથના ભાગ તરીકે આપ્યુ છે અને ગદ્ય ટિપ્પણો સાથે <> આવી નીશાની વચ્ચે મૂક્યુ છે બન્ને આપવાનુ કારણ એ કે કેવળ ગદ્ય આપવાથી મૂળના ભાવ અને સ્વરૂપ બરાબર બતાવી શકાતા ન હતા, અક્ષરશ અનુવાદની અપેક્ષા રાખનાર માટે ગદ્યમા પણ અનુવાદ આપવો આવશ્યક હતો

અહીંઆ એ જણાવવુ જોઈએ કે કેટલાક ઉદાહરણો આપણી સંસ્કારિતાની વૃત્તિને ખટકે એવા છે ઉદાહરણો મોટે ભાગે શૃંગારના છે જ્યા સુધી જીવનમા સ્ત્રીપુરુષના પ્રેમભાવનુ પ્રાબલ્ય છે ત્યા સુધી એ રસ કાવ્ય કે કલામા પ્રાબલ્ય ભોગવશે પણ એના કલાત્મક રૂપોમા એ મર્યાદા ઓળંગી જાય એ આપણા આત્માને ખૂંચે એવી બાબત છે આજે આપણા જીવનનો આદર્શ સ્ત્રીપુરુષના સંબંધનુ રહસ્ય વધારે આધ્યાત્મિક કલ્પવા તરફ છે, તેથી આપણે કેટલાક સંસ્કૃત કાવ્યોથી કંટાળી જઈએ એ સ્વાભાવિક છે આપણને એ ગ્રામ્ય (ગામડાના એ અર્થમા નહિ) લાગે તો પણ નવાઈ નહિ પણ તે સમયના લૌકિક આદર્શો આપણાથી જૂદા હતા એ આપણે સ્મરણમા રાખવુ જોઈએ, (અને તેમા એ ખાસ કરી કાશ્મીરની રાજકીય અને સામાજિક સ્થિતિનો ઇતિહાસ ધ્યાનમા લેવો જોઈએ) એ યુગમા કાવ્યશાસ્ત્રમા ઝીણવટ આવતી હતી પણ કાવ્યો ભાવમા એકજાતના અને સ્થૂલ થતા હતા આ વિરોધાભાસના ઉદાહરણો બીજી પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમા પણ મળે છે આ તરફ આપણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોવાનુ જ પ્રાપ્ત થાય છે એના અનિષ્ટ તત્ત્વોનું, એ પ્રાચીન છે માટે અનુકરણ કરવુ, એ મૂઢવૃત્તિ છે

ગ્રંથના કર્તા કે કર્તાઓ—**મમ્મટ અને અલ્લટનો** કાલનિર્ણય, સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના ઇતિહાસની રૂપરેખા, તેનું તાત્ત્વિક નિરૂપણ વગેરે ગ્રંથ પૂરો થયે કરવાની ઉમેદ છે

આ અનુવાદમાં જે દોષો દેખાય-મૂળને સમજવાના તેમ જ અનુવાદની કળાના-તે અમને કૃપા કરી બતાવવાની વિદ્વાનોને વિનન્તી કરી અમે આ ગ્રંથ ગૂજરાતના સાહિત્યરસિકો સમક્ષ રજુ કરીએ છીએ

ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મન્દિર
તિથિ આસો વદ ૧૨ સં ૧૯૮૦ } **અનુવાદકો**

વિષયાનુક્રમ

કાવ્યપ્રકાશ

પ્રથમ ઉલ્લાસ

ગ્રન્થના આરંભમા ગ્રન્થકર્તા વિઘ્નો નાશ થવા માટે યોગ્ય[1] ઇષ્ટદેવતાનુ ચિન્તન કરે છે.

नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।
नवरसरुचिरां निर્मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥ १

[2]નિયમો ન જ્યા નિયતિના, આનન્દમયી, ન અન્ય પરતન્ત્ર,
નવ-રસ-શાલી સૃષ્ટિ, રચતી કવિ-ભારતી તણો જય હો.૧

બ્રહ્માની સૃષ્ટિ, નિયતિ શક્તિથી નિયમિત થયેલા સ્વરૂપ-વાળી, સુખ દુખ મોહ સ્વભાવવાળી, પરમાણુ વગેરે ઉપાદાન અને કર્મ વગેરે સહકારી[3] કારણો ઉપર આધાર રાખનારી, છે

---

૧ યોગ્ય એટલે ગ્રન્થના વિષયને યોગ્ય આ ગ્રન્થનો વિષય કાવ્ય-ચર્ચા છે એટલે ઇષ્ટદેવતા તરીકે કવિની વાણીનુ ચિન્તન કરવુ યોગ્ય ગણાય

૨ < નિયતિએ કરેલા નિયમોથી રહિત, કેવળ આનન્દમય, અન્ય સાધનોથી સ્વતત્ર, નવરસ વડે રુચિર, એવી સૃષ્ટિને કરનારી કવિની વાણી જય પામે છે >

સામાન્ય સૃષ્ટિમા આપણે અનેક નિયમો જોઇએ છીએ જેમકે 'ગરમીથી ધાતુનુ કદ વધે છે,' 'કમલ પાણીમા થાય છે' વગેરે, આ સઘળા નિયમો જે શક્તિથી થાય છે તે નિયતિ સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા નિયતિથી રહેલી છે દરેક બનાવ તે નિયતિને આધીન છે

'જય પામે છે' મૂળમા जयति છે આમા जि ધાતુ છે તે સકર્મક હોય ત્યારે તેનો અર્થ બીજા ઉપર વિજય મેળવવો એવો થાય છે પણ અકર્મક હોય ત્યારે તેનો અર્થ ઉત્કર્ષ પામવો એવો થાય છે અહી એ અર્થ છે

૩ ઉપાદાન અને સહકારી કારણો જે દ્રવ્યની અમુક વસ્તુ બનેલી હોય તે દ્રવ્ય તે વસ્તુનુ ઉપાદાન કારણ કહેવાય જેમકે ખાદીનુ ઉપાદાન કારણ સૂતર ઉપાદાન કારણ સિવાયની બીજી જે ઉપજતી વસ્તુની ઉત્પત્તિમા કારણભુત હોય તેનો સહકારી કારણોમા સમાવેશ કરવાનો છે કર્મ એટલે

રસો[4]વાળી અને (છતા) તે વડે મનોહર જ [એમ] નહિ એવી છે, કવિની વાણીની સૃષ્ટિ તો એથી વિલક્ષણ છે, માટે 'જય પામે છે' 'જય પામે છે' એ અર્થથી નમસ્કારનુ સૂચન થાય છે, માટે તેને પ્રણામ કરૂ છુ એમ પ્રાપ્ત થાય છે

અહી (ગ્રન્થનો) વિષય સપ્રયોજન[5] છે એ વાત કહે છે—

કાવ્ય યશ, અર્થ, વ્યવહારજ્ઞાન, અમગલનો નાશ, અવિલમ્બિત પરમ આનન્દ અને કાન્તાની પેઠે ઉપદેશ આપવા માટે છે ૨

[કાવ્ય નીચેના પ્રયોજનો] કવિ અને સહૃદયને જેને જે યોગ્ય તેને તે સાધી આપે છે, કાલિદાસાદિને મળ્યો હતો તેમ યશ, શ્રી હર્ષાદિપાસેથી ધાવકાદિને મળ્યુ હતુ તેમ ધન, રાજાદિ વિષેના યોગ્ય આચારનુ જ્ઞાન, મયૂરાદિને આદિત્યાદિથી થયુ હતુ તેમ અનર્થ-નિવારણ, સર્વ પ્રયોજનમા શિરોમણિ—કાવ્ય સાભળતા વાર જ રસના સ્વાદથી ઉત્પન્ન થતો, બીજા બધા જ્ઞાનના વિષયોને વિગલિત કરી નાખતો—આનન્દ, શબ્દ[6] અને અર્થના ગૌણપણાથી રસના

ક્રિયા કોઇ પણ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ માટે તેના અવયવોનો સયોગ આવશ્યક છે જેમકે ખાદીની ઉત્પત્તિ માટે સુતરના તાતણાનો સયોગ આ સયોગ ક્રિયા વિના સભવતો નથી ક્રિયાથી ન્યાયશાસ્ત્રમા વર્ણવેલા ઉત્ક્ષેપણાદિક કર્મો અહી સમજવાના છે વગેરે શબ્દથી નિમિત્તકારણ સમજવાનુ છે સમવાયી અને અસમવાયીમા ન આવતી જે બાબતો કારણ-ભૂત હોય તેને નિમિત્ત કહેવામા આવે છે જેમકે સાળ, વણકર વગેરે ખાદીના નિમિત્ત કારણ છે ન્યાયવૈશેષિક દર્શનની વિચાર પ્રણાલી પ્રમાણે કારણોના ત્રણ વિભાગ પડે છે, સમવાયી (ઉપર જણાવેલુ ઉપાદાન) અસમવાયી અને નિમિત્ત જુઓ **ત. સં. ૩૯.** બીજા કેટલાક દર્શનો તેના ઉપાદાન અને સહકારી એવા બે ભેદ (ઉપર પ્રમાણે) પાડે છે

૪ મધુર, ખાટો, ખારો, તીખો, તૂરો, કડવો એવા છ રસ ગણાવેલા છે

૫ પ્રયોજન જે ફલ સિદ્ધ કરવા અમુક ક્રિયા કરીએ એ ફલ તે ક્રિયાનુ પ્રયોજન છે જેને ઉદ્દેશીને ક્રિયા પ્રવૃત્ત થાય તે તેનુ પ્રયોજન કહેવાય પાણી ભરવુ એ ઘડો બનાવવાની ક્રિયાનુ પ્રયોજન છે.

૬ છેલ્લ. પ્રયોજન—કાન્તાની પેઠે ઉપદેશ આપવા માટે–નુ નિરૂપણ કરે છે.

અંગભૂત વ્યાપાર વિષે[7] તત્પર હોવાને લીધે, કાવ્ય અર્થાત્ લોકોત્તર વર્ણનમા કુશળ કવિનુ કર્મ, જે પ્રભુસમાન શબ્દની પ્રધાનતાવાળા વેદાદિ શાસ્ત્રોથી[8] [તેમજ] અર્થતાત્પર્યવાળા મિત્રસમાન પુરાણ ઇતિહાસાદિથી[9] વિલક્ષણ છે, તે કાન્તાની પેઠે રસ ઉત્પન્ન કરી પોતા તરફ અભિમુખ કરી, રામની પેઠે વર્તવુ રાવણની પેઠે ન વર્તવુ એવો ઉપદેશ કરે છે[10] માટે સર્વથા તેમા પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે.

એ પ્રમાણે એનુ (કાવ્યનુ) પ્રયોજન કહીને કારણ કહે છે

---

૭ વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવોનો સયોગ થવો તે, અથવા વ્યંજના આ બધાનુ વર્ણન ચોથા ઉલ્લાસમા આવશે

૮ 'અમુક કરો' એવો ઉપરી હુકમ કરે છે તેમા સેવકને માટે શકા કે વિચારને અવકાશ નથી. વેદનો આદેશ પણ એવો છે માટે પ્રભુસમાન શબ્દપ્રધાન એટલે જેમા શબ્દનુ અત્યન્ત મહત્ત્વ છે જેમકે अग्निमीळे पुरोहितम् (ઋ મ ૧ સ ૧) એ શબ્દોને ઠેકાણે वह्निमीळे पुरोहितम् એમ ન કહી શકાય એટલે કે શબ્દોનો અર્થતાત્પર્યની દૃષ્ટિએ પણ ફેરફાર ન થઈ શકે આદિ શબ્દથી સ્મૃતિ સમજવાની

૯ મિત્ર હોય તે 'જો આમ કરશો તો આવુ પરિણામ આવશે,' એવો વસ્તુતત્ત્વનો બોધ કરે છે, પણ તેની પાસે તેમ કરાવતો નથી તે પ્રમાણે પુરાણ ઇતિહાસ વગેરે 'આમ કરશો તો આમ થશે' એટલો માત્ર વસ્તુતત્ત્વનો બોધ કરે છે, માટે પુરાણ–ઇતિહાસ એ તાત્પર્યનો બોધ કરતા મિત્રસમાન છે આદિ શબ્દથી આખ્યાન વગેરે સમજવા

૧૦ ઉપદેશ ત્રણ પ્રકારનો છે પ્રભુસમાન, મિત્રસમાન અને કાન્તા-સમાન પ્રભુની માફક હુકમ કર્યા વિના કાન્તાનો ઉપદેશ રસિકતાથી પોતા તરફ આકર્ષી માણસને યોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરાવી શકે છે, મિત્રની માફક કેવળ તાત્પર્ય કહી કાન્તા બેસી રહેતી નથી, પણ યોગ્ય આચરણમા પ્રેરે છે તેમ કાવ્ય પણ માણસને રસિકતાથી પોતા તરફ આકર્ષી યોગ્ય રસ્તે દોરે છે કાવ્યમા ઉપદેશને સ્થાન હોવુ જોઇએ કે નહિ તેનો યોગ્ય જવાબ ઉપરના નિરૂપણમા મળી જાય છે

શક્તિ, લોક, શાસ્ત્ર, અને કાવ્ય વગેરેના મનનથી થતી નિપુણતા, અને કાવ્ય જાણનારાના ઉપદેશથી કરેલો અભ્યાસ, એ કાવ્યના ઉદ્‌ભવનો હેતુ છે.[11] **૩**

શક્તિ એ કવિત્વના બીજરૂપ એક પ્રકારનો સંસ્કાર છે—જેના વિના કાવ્ય પ્રસરી જ ન શકે અને પ્રસરે તો ઉપહસનીય થાય, લોક એટલે સ્થાવર અને જંગમ રૂપ લોકનું વૃત્ત, શાસ્ત્ર એટલે છન્દ વ્યાકરણ અને શબ્દકોશ તથા કલા, ચાર પુરુષાર્થો, હાથી ઘોડા ખડ્ગ વગેરેના લક્ષણગ્રન્થો, કાવ્યો એટલે મહાકવિઓના કાવ્યો, વગેરે શબ્દથી ઇતિહાસ વગેરે સમજવા, તેમના વિમર્શનથી [એટલે મનનથી] વ્યુત્પત્તિ [એટલે નિપુણતા] થાય છે, જેઓ કાવ્ય કરી શકે અને વિચારી શકે તેમના ઉપદેશથી, કાવ્ય કરવાની અને યોજવાની ફરી ફરીને પ્રવૃત્તિ, એ ત્રણેય ભેગા, જૂદા જૂદા નહિ, કાવ્યના ઉદ્‌ભવમા, નિર્માણમા અને સમુલ્લાસમા હેતુ છે—નહિ કે હેતુઓ છે[12]

એ પ્રમાણે કારણ કહીને તેનું સ્વરૂપ કહે છે.

(સૂ.૧) દોષ વિનાના, ગુણવાળા, વળી ક્યાંક અલંકાર વિનાના શબ્દાર્થ તે કાવ્ય.

દોષ, ગુણ અને અલંકાર હવે પછી કહેવાશે ક્યાંક એ શબ્દથી એમ કહે છે કે સઘળે અલંકારવાળું તો હોય જ, ક્યાંક સ્ફુટ અલંકાર ન હોય તોપણ કાવ્યત્વને હાનિ થતી નથી. જેમકે

---

૧૧ હેતુ એટલે કારણ પ્રયોજન અને હેતુ બન્નેના અર્થો જુદા છે પાણી ભરવું એ ઘડાનું પ્રયોજન છે અને માટી, ચાક, કુંભાર વગેરે હેતુ છે—કારણ છે

૧૨ શક્તિ, લોક, શાસ્ત્ર અને કાવ્ય વગેરેના મનનથી થતી નિપુણતા, કાવ્ય જાણનારના ઉપદેશથી કરેલો અભ્યાસ, એ ત્રણેયની સામગ્રી કાવ્યનું કારણ છે એ ત્રણ મળીને કારણ છે, હરકોઇ એક પ્રત્યુ કારણ નથી

[૧૩]જે કૌમાર તણો જ ચોર વર તે, તે ચૈત્રની રાત્રિઓ,
ખીલી માલતી ગંધ લૈ કદમના તે પ્રૌઢ વા વાય છે
તેની તેજ હું, તોય હૈડું તલસી છે આ રહ્યુ માહરૂ,
રેવાને તટ વેતસી તરુતલે, કેલિની લીલા વિષે. ૧

અહીં કોઈપણ સ્ફુટ અલંકાર નથી રસ જ પ્રધાન હોવાથી તે અલંકાર થઈ શકતો નથી.[૧૪]

કાવ્યના ભેદો ક્રમથી કહે છે

(સૂ. ૨) આ, વાચ્યથી વ્યંગ્ય ચડી જતાં ઉત્તમ, તેને બુધોએ ધ્વનિ કહેલ છે. ૪

આ એટલે કાવ્ય બુધોએ એટલે વૈયાકરણોએ, મુખ્ય એવો જે [૧૫]સ્ફોટરૂપ વ્યંગ્ય છે તેના વ્યંજક શબ્દને માટે ધ્વનિ શબ્દ વાપર્યો છે તેથી તેના મતના બીજા અનુયાયીઓ વાચ્યને ગાૈણ કરનાર એવા વ્યંગ્યને સૂચવવા સમર્થ શબ્દાર્થની જોડને પણ ધ્વનિ[૧૬] કહે છે જેમકે

---

૧૩ —જે કામાગ્નો હરનાર હતા તે જ વર છે, તેની તે જ ચૈત્રની રાત્રિઓ છે, ઉઘડેલા માલતી ફૂલથી સુગન્ધિત થએલા કદમ્બના એ જ પ્રૌઢ વાયરા છે, એની એ જ હુ છુ તોપણ રેવાના કાંઠા ઉપર વેતસીના ઝાડ હેઠળ સુરતવ્યાપારની લીલાવિધિ માટે ચિત્ત ઉત્કંઠિત થાય છે —

૧૪ જ્યારે રસ અપ્રધાન હોઇ અન્ય પ્રધાનભૂત વાક્યાર્થનુ અંગ હોય ત્યારે રસવત્ અલંકાર કહેવાય છે અહીં રસ પ્રધાન છે, માટે રસવત્ અલંકાર થઇ શકતા નથી રસવત અલંકારને માટે જુઓ ઉદાહરણ ૧૧૬ ઉલ્લાસ ૫

૧૫ વૈયાકરણોનો મત એવો છે કે શબ્દ નિત્ય છે આપણે શબ્દના વર્ણો એકીસાથે બોલતા નથી, પણ એક પછી એક બોલીએ છીએ હવે અર્થ સમજાવવાની શક્તિ તો આખા શબ્દમા રહેલ છે, અને શબ્દ તો આપણે આખો એકીસાથે બોલી શકતા નથી ત્યારે બોલવાથી શબ્દાર્થ સમજાય છે કેવી રીતે ? તેનો ખુલાસો વૈયાકરણો એવો કરે છે કે આપણા એક પછી એક બોલાઇ બોલાઇને અસ્ત થતા ધ્વનિથી, અવાજથી, નિત્ય શબ્દ જે વ્યંગ્ય છે તે વ્યક્ત થાય છે અને તેનાથી અર્થબોધ થાય છે તે નિત્ય શબ્દને સ્ફોટ પણ કહે છે, અને તે જ મુખ્ય છે

૧૬ વૈયાકરણો જેમ સ્ફોટને વ્યક્ત કરનાર અવાજને ધ્વનિ કહે છે તેમ આલંકારિકો પ્રધાનભૂત વ્યંગ્યાર્થને વ્યક્ત કરનાર શબ્દાર્થ-યુગલને ધ્વનિ, ધ્વનિકાવ્ય કહે છે

[17]ઓષ્ઠે રાગ ફીકો, ખર્યું સ્તનતટે છે સર્વથા ચન્દને,
આંખોની અણિમા ન કાજળ, થયા રામાચ તન્વી તને,
જુઠું બોલતી, દૂતિ! તે સખીતણી પીડા ન જાણી કશી
ન્હાવા વાવ ગઇ ન તે અધમની પાસે અહીંથી નકી ૨

અહી અધમ પદથી તેની પાસે રમવા ગઈ હતી એમ પ્રધાનપણે સૂચવાય છે

(સૂ. ૩) એવુ વ્યગ્ય ન હોય પણ ગૌણ વ્યગ્યવાળુ હોય તે મધ્યમ.

એવુ વ્યગ્ય ન હોય એટલે વાચ્યથી ચડી જાય એવુ ન હોય તે જેમકે

[18]ગામ-તરુણના હાથે, નવ વજુલમજરી ફરી ફરીને
દેખતા તરુણીની, મુખ છબિ ઝાખી જ છેક થઈ ૩

અહી વજુલ વેલના મડપમા સકેત આપીને ન આવી એ વ્યગ્ય ગૌણ છે, શાથી જે તેની એટલે વ્યગ્યની અપેક્ષાએ વાચ્ય જ ચમત્કારી છે

(સૂ. ૪) શબ્દચિત્ર અને વાચ્યચિત્ર (એવુ) અવ્યગ્ય અવર મનાય છે. ૫

ચિત્ર એટલે ગુણુ અને અલકારવાળુ અવ્યગ્ય એટલે સ્ફુટ વ્યગ્યાર્થથી રહિત અવર એટલે અધમ જેમકે

૧૭<તારા સ્તનતટ ઉપરથી બધુ ચન્દન ખરી પડયુ છે, તારા અધર ઉપરથી રગ ભૂસાઇ ગયો છે, તારા નેત્રો છેક ખૂણે આજણ વિનાના થઇ ગયા છે અને તારા નાજુક શરીર ઉપર રોમાચ થાય છે, હે જૂઠાબોલી સખીજનની પીડા ન જાણતી દૂતિ, તુ અહીથી વાવ ઉપર ન્હાવા ગઇ હતી, તે અધમની પાસે ગઇ ન હતી >

૧૮<હાથમા વજુલની તાજી મજરીવાળા ગ્રામતરુણને વારવાર જોતી તરુણીની મુખકાન્તિ અતિશય ઝાખી થાય છે >

[19]છોળો સ્વચ્છ ઊંડા જલોની ઉછળે સ્વચ્છન્દથી જો મહીં,
વામી મોહ મહર્ષિ હર્ષથી કરે જ્યા સ્નાન ને આહ્નિક,
મોટા મ ડુક જ્યા દીપે દર, દ્રુમો ધિંગા અને દીર્ઘના,
દ્રોહે, કૂદતી મત્ત ઊર્મિથી, હણે મન્દાકિની મન્દતા. ૪

[20]મહેલથી માનદ બ્હાર નીસર્યો
સહેજ, એવુ સુણી ગાભરા થઈ,
ત્વરાથી ઇન્દ્રે ભીડી આગળા દીધે,
ભયે શુ મીંચે અમરાવતી દગો. ૫

એ રીતે કાવ્યપ્રકાશમા, કાવ્યના પ્રયોજન કારણ સ્વરૂપ અને પ્રકારના નિર્ણયનો પ્રથમ ઉલ્લાસ સમાપ્ત થયો.

---

૧૯ <સ્વચ્છન્દથી ઉછળતા સ્વચ્છ (અને) કિનારાની બખોલોમા બળવાન્ પાણીના મોજાથી નાશ થતા મોહવાળા મહર્ષિઓ વડે જેમા સ્નાન અને આહ્નિક કરાય છે, જેના ખાડાઓમા ચળકતા મોટા દેડકા છે, મોટા લચી પડેલા ઝાડની ઇર્ષ્યાથી મોટા મોટા મોજા ઊચા જવાથી અતિશય મદવાળી મન્દાકિની તમારી મ દતાનો એકદમ નાશ કરો >

મૂળ શ્લોકનો ઉચ્ચાર કેવો થાય છે, તે વાચકની કલ્પનામા આવે તે માટે તે નીચે આપ્યો છે

स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छ ततराम्बुच्छटा
मूर्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाह्नाय व ।
भिद्यादुद्यदुदारदर्दुरदरी दीर्घादरिद्रद्रुम-
द्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम् ।

૨૦ <જે માનદને પોતાના મ દિરથી સહેજ બ્હાર નીકળ્યો સાભળીને ઇન્દ્રે ગભરાટથી જેના આગળા એકદમ બધ કરી દીધા તે અમરાવતી ભયથી જાણે આખો બધ કરી દે છે >

બીજો ઉલ્લાસ

ક્રમથી શબ્દ અને અર્થનુ સ્વરૂપ કહે છે.

(સૂ. ૫) અહી, શબ્દ, વાચક લાક્ષણિક અને વ્યંજક ત્રણ પ્રકારનો છે.

અહી એટલે કાવ્યમા[૧] એઓનુ સ્વરૂપ કહેવાશે.

(સૂ. ૬) વાચ્ય વગેરે તેના અર્થો છે.

(વાચ્ય વગેરે એટલે) વાચ્ય લક્ષ્ય અને વ્યગ્ય

(સૂ. ૭) કેટલાએકમાં તાત્પર્યાર્થ પણ. ૬

જેનુ સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે એવા—પદના અર્થોનો—આકાક્ષા, યોગ્યતા અને સનિધિને લીધે, સમન્વય થાય ત્યારે, વિશિષ્ટ સ્વરૂપવાળો, કોઇપણ એક પદનો અર્થ નહિ એવો વાકયાર્થ ઉદય પામે છે, એવો અભિહિતાન્વયવાદીઓનો મત છે,[૨] વાચ્ય જ વાકયાર્થ છે એવો અન્વિતાભિધાનવાદીનો મત છે[૩]

---

૧ આલકારિકો સિવાય બીજા કોઇ વ્યગ્યને સ્વીકારતા નથી

૨–૩ કુમારિલભટ્ટના અનુયાયીઓ ભાટ્ટ મીમાસકો અભિહિતાન્વયવાદી કહેવાય છે તેઓ માને છે કે અભિધા લક્ષણા અને વ્યજના ઉપરાત એક તાત્પર્યશક્તિ પણ છે જે પદમા નહિ પણ વાકયમા રહે છે. "રામચન્દ્રની ગાય જાય છે" તેના પદો આકાક્ષા યોગ્યતા સનિધિથી સકલિત થયા છે રામચદ્ર એક પદ છે, તેનો અમુક અર્થ છે, ગાયનો અમુક અર્થ છે, વગેરે, પણ આખુ વાકય બોલાવાથી રામચદ્રના સ્વામિત્વનો અર્થ જે નીકળે છે તે કોઇ પણ એક પદનો અર્થ નથી, છટ્ઠી ભક્તિનો અર્થ તો માત્ર સબધ જ થાય છે પણ અહી એ સામાન્ય સબધના અર્થ ઉપરાત આપણે સ્વામિત્વનો વિશિષ્ટ સબધ, ખાસ સબધ જે સમજીએ છીએ તે તાત્પર્ય શક્તિને લીધે સમજીએ છીએ અભિહિત એટલે અભિધા શક્તિથી પદોદ્વારા પ્રથમ ઉપસ્થિત થયેલા અર્થો, તેમનો અન્વય એટલે સબધ (વાકયાર્થ) તાત્પર્ય વૃત્તિથી ભાસમાન થાય છે એમ અભિહિતાન્વયવાદીઓ કહે છે પ્રભાકર—ગુરુના અનુયાયીઓ અન્વિતાભિધાનવાદીઓ કહેવાય છે તેઓ કહે છે કે અભિધા શક્તિથી જે અર્થ પ્રતીત થાય છે તે અન્વિત એટલે અન્વયયુક્ત જ પ્રતીત થાય

(સૂ. ૮) ઘણુ કરીને બધા પ્રકારના અર્થોનુ' વ્યંજકપણું મનાય છે.

તેમા વાચ્યનુ, જેમકે—

[4]માજી ઘરમા આજે, સામગ્રી નથી તમે કહ્યુ એમ,
તો શુ કરવુ કહોને, દહાડો એમ ન ઊભો રહેશે ૬

અહી સ્વચ્છન્દ વિહારાર્થી આ સૂચવાય છે

લક્ષ્યનુ, જેમકે—

[5]રીઝવતી સખિ! પ્રિયને ક્ષણે ક્ષણે વેઠતી દુ ખ હુ કાજે,
સદ્ભાવ અને સ્નેહથી કરવા સરખુ' કરી દીધુ તે! ૭

આમા મારા પ્રિયની સાથે રમીને તે વેરણનુ કામ કર્યુ છે એવો લક્ષ્યાર્થ' છે અને તે દ્વારા ચારના અપરાધીપણાનુ પ્રકટ કરવુ એ વ્યંગ્ય છે

વ્યગ્યનુ, જેમકે—

[6]જો, નવ હાલે ચાલે પદ્મિનીપત્રે વિરાજતી બગલી!
ચોખ્ખા મરકત થાલે મૂકેલી છીપ કટોરી[7] શી ૮

છે અન્વય કોઇ ઇલાયદી વૃત્તિથી ભાસમાન થતો નથી માટે તાત્પર્યવૃત્તિ સ્વીકારવાની જરૂર નથી

૪ <માજી આજે ઘરમા જરૂરની સાધન સામગ્રી નથી એમ તમે જ કહ્યુ છે, તો કહો શુ કરવુ છે? દિવસ એમને એમ રહેશે નહિ >

૫ <હે સખિ (તે) સુભગને રીઝવતા મારા કાજે તુ ક્ષણે ક્ષણે દુ ખ પામી છે, સદ્ભાવ અને સ્નેહથી કરવુ જોઇએ તેને યોગ્ય તે કર્યુ' છે' >

૬ <જો પદ્મિનીની પાદડીમા સ્થિર અને ન ફરકતી બગલી શોભે છે' નિર્મળ મરકતના વાસણમા મૂકેલા શ ખના બનાવેલા પાત્રની જેમ >

૭ મૂળમા 'શઙ્ખશુક્તિ' છે. તેનો અર્થ શ ખનુ બનાવેલુ છીપના આકારવાળુ ચ દન ઉતારવાનુ પાત્ર

અહીં હાલ્યા ચાલ્યા વિના એ વડે નિરાંત અને તે નિરાત વડે નિર્જનપણુ સૂચવાય છે માટે આ સકેત સ્થાન છે એમ કોઇ સ્ત્રી કોઇને કહે છે, અથવા તુ ખોટુ બોલે છે, તું અહી આવેલો ન હતો એવુ સૂચન છે.

વાચક વગેરે શબ્દોનું ક્રમથી સ્વરૂપ કહે છે.

(સૂ. ૯) સાક્ષાત સંકેતિત અર્થને જે કહે તે વાચક. ૭

અહીઆ, જેનો સકેત[૮] નથી જણાયો એવા શબ્દના અર્થની પ્રતીતિ ન થતી હોવાથી, સકેત સાથેનો જ શબ્દ ખાસ અર્થનો બોધ કરે છે, તેથી જે શબ્દનો જે અર્થપરત્વે વ્યવધાન વિના સકેત સમજાય તે શબ્દ તે અર્થનો વાચક છે

(સૂ. ૧૦) સંકેતિત અર્થ જાતિ વગેરે ચાર પ્રકારનો હોય છે અથવા સંકેતિત અર્થ માત્ર જાતિ જ હોય છે.

જોકે વ્યક્તિથી જ કામ સરતુ હોવાથી તે જ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિને[૯] યોગ્ય છે, તોપણ આનન્ત્ય અને વ્યભિચારના[૧૦]

---

૮ ગાય શબ્દનો અર્થ અમુક પ્રાણી આપણે ગણીએ છીએ, પણ ગૂજરાતી નહિ જાણનાર તે અર્થ નથી જાણતો આનુ કારણ એ છે કે ‘ગાય’ શબ્દથી અમુક અર્થ થાય છે એવો શબ્દ અને અર્થ વચ્ચેનો સબધ એ જાણતો નથી આ સબધને સકેત કહે છે.

૯ પ્રવૃત્તિ—નિવૃત્તિ—માણસની ક્રિયામાત્રનુ પ્રયોજન સુખકારક તરફ પ્રવૃત્તિ અને દુખકારકમાથી નિવૃત્તિ હોય છે. એટલે કે સુખ મેળવવુ અને દુખ છોડી દેવુ એટલે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ શબ્દથી માણસની સર્વ ક્રિયા એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ છે દલીલ એવી છે કે માણસ જે જે ક્રિયાઓ કરે છે જેમકે ગાયને બાધવી, છોડવી, દોરવી, તે તો બધુ ગાય વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને જ થાય છે, એટલે કોઇ એમ કહે કે “ગાય બાધ” એ વાક્યમા ક્રિયા તો ગાય વ્યક્તિ સબધી થાય છે, માટે ગાય શબ્દનો સકેત વ્યક્તિમા છે એમ ગણવુ જોઇએ એ શકા “જોકે . યોગ્ય છે” એ વાક્યથી લખી, “તો પણ” એ વાક્યથી તેનુ સમાધાન કરે છે

૧૦ આનન્ત્ય, વ્યભિચાર —વ્યક્તિમા સકેત વટે નહિ તેનુ કારણ કહે છે કે તેમા આનન્ત્યનો દોષ આવે છે. ગાય શબ્દ, વ્યક્તિને લગાડવા જઇએ તો વ્યક્તિ તો અનન્ત છે, એ અનન્ત વ્યક્તિને ગાય શબ્દ કેવી

११८३४

દોષોને લીધે તેમા એટલે વ્યક્તિમા, સકેત કરવો યોગ્ય નથી, આ કારણથી અને "गौ शुक्लश्चलो डित्थ "વગેરે શબ્દોનો અર્થભેદ[११] ન થતો હોવાથી તેની (વ્યક્તિની) ઉપાધિની[१२] અદર જ સકેત છે

ઉપાધિના બે પ્રકારો છે. વસ્તુધર્મ અને બોલનારની યદૃચ્છાથી—મરજીથી—આરોપાયેલો વસ્તુધર્મ પણ બે પ્રકારનો છે સિદ્ધ અને સાધ્ય સિદ્ધના વળી બે પ્રકાર છે પદાર્થનો પ્રાણપ્રદ ધર્મ અને પદાર્થને વિશિષ્ટ સ્વરૂપ આપનાર ધર્મ. તેમા પહેલાને જાતિ કહે છે. વાક્યપદીયમા કહ્યુ છે કે "આખલો સ્વરૂપથી, પોતાની મેળે, વ્યક્તિ તરીકે, આખલો છે એમ પણ નથી, આખલો નથી એમ પણ નથી. આખલાપણાના સબધથી તે આખલો કહેવાય

રીતે લાગુ કરી શકાય ? જો કોઈ એમ કહે કે સકેત અનન્ત ગાયોને લાગતો નથી, પણ અત્યારે જેટલી ગાય છે તેટલીને જ લાગે છે, તો વ્યભિચારનો દોષ આવે કારણકે અત્યારે જેટલી ગાયો છે તેટલીને ગાય શબ્દ લાગુ પડયા પછી તે પદની શક્તિ તો ખૂટી જાય. હવે ભવિષ્યમા ગાય થશે તેને તે શબ્દ શી રીતે લગાડશો ? જો પછીની ગાયને એ શબ્દ લગાડો તો શક્તિ વિના તે લગાડવો પડે તે વ્યભિચાર (વિ–વધારે, અભિચાર–જવુ, વ્યાપ્ત થવુ હોય તેનાથી વધારે ઉપર જવુ, એટલે કે કારણ વિના કાર્યનુ થવુ,) દોષ છે

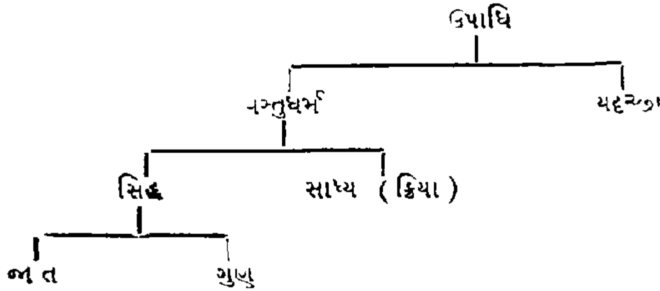
११ અર્થભેદ આ વ્યક્તિમા સકેત છે એ શકાના ઉત્તરમા કહ્યુ છે ધારો કે વ્યક્તિમા સકેત છે એમ કહીએ તો "ડિત્થ નામનો ચાલતો ધોળો આખલો" એ વાક્યમા 'આખલો' એ શબ્દથી જ એ વ્યક્તિનો અર્થ થઇ જાય, તો પછી ડિત્થ, ચાલતો, ધોળો એ શબ્દો કોનો બોધ કરે ? જો એમ કહીએ કે એ શબ્દો પણ એ જ આખલાનો બોધ કરે છે તો પછી 'ડિત્થ' શબ્દથી પણ એ આખલો 'ધોળો'થી પણ એ આખલો 'ચાલતો'થી પણ એ આખલો એવો અર્થ થાય, એટને કે ચારેય શબ્દનો એક જ વ્યક્તિ અર્થ થયો, એટલે શબ્દોના અર્થોનો ભેદ ન થઇ શક્યો, બધા શબ્દોનો જૂદો જૂદો અર્થ ન થઈ શક્યો, એટલે કે નિરર્થક પુનરુક્તિનો વાંધો આવે

१२ ઉપાધિ એટલે વ્યક્તિમા રહેલો ધર્મ

છે.” બીજો ગુણ છે. અસ્તિત્વ પામેલી વસ્તુ, ‘ધોળું’ વગેરે ગુણોથી વિશિષ્ટ બને છે પહેલા અને પછી એવા જેના અવયવો છે એવો ક્રિયારૂપ ધર્મ તે સાધ્ય ધર્મ[૧૩]

---

૧૩ શબ્દનો સકેત ઉપાધિમા થાય છે તે ઉપાધિ ચાર પ્રકારની છે એમ કારિકામા કહ્યુ તે જ અહી સ્ફુટ કરે છે આ ચાર પ્રકારો તે જાતિ, ગુણ, ક્રિયા અને યદૃચ્છા આ ચારેય ઉપાધિ ગણાય છે ઉપાધિના નીચે પ્રમાણે અહીં વર્ગો કર્યા છે

આપણે કોઈ પદાર્થને અમુક નામ આપીએ છીએ તે તે પદાર્થની જાતિ ઉપરથી આપીએ છીએ કોઈપણ અમુક ગાયને ગાય કહીએ છીએ તો તે વ્યક્તિની ખાતર નહિ પણ ગોત્વ જાતિ સાથેના તેના સબધથી ગાય કહીએ છીએ એટલે કે ગાય પોતાની જાતિને લઈને ગાય બને છે માટે જાતિ એ પદાર્થનો પ્રાણપ્રદ ધર્મ કહ્યો છે કામળો હોવો, દૂધ દેવુ, વગેરે જે જે સવળા ધર્મોથી ગાય જાતિ થાય છે તે તેનો પ્રાણપ્રદ ધર્મ છે એ પ્રમાણે પ્રાણપ્રદ ધર્મ ઉપરાંત, જે ધર્મો હોય તેને ગુણ કહ્યા છે કામળો વગેરે ધર્મો અમુક વ્યક્તિમા હોય એટલે તેને ગાયપણુ મળી ગયુ, તેને પ્રાણ, સત્તા, અસ્તિત્વ મળી ગયુ હવે ધોળી ગાય એમા ધોળાપણુ, એ એ વ્યક્તિનો ગુણ છે, એ ગુણ ગાયપદ મળવાને માટે વ્યક્તિમા આવશ્યક નથી, માત્ર એ ગાયને વિશિષ્ટ કરે છે, માટે “અસ્તિત્વ પામેલી વસ્તુ ગુણથી વિશિષ્ટ બને છે” એમ કહ્યુ. આ બન્ને ધર્મો સિદ્ધ છે ક્રિયાને સાધ્ય ધર્મ કહે છે ક્રિયાના અવયવો જુદા પાડો તો એ અવયવો કાલમા આગળ પાછળ હોય, સમકાલીન ન હોય માટે તેને સાધ્ય કહ્યા ગાય જાતિના અવયવો

છેલ્લો વર્ણ જાણ્યાથી સમજાતુ, ક્રમ વિનાનુ, ડિત્થ વગેરે શબ્દોનું સ્વરૂપ, બોલનાર પોતાની મરજી પ્રમાણે ડિત્થ વગેરે અર્થોમા ઉપાધિ તરીકે મુકે છે તેથી આ [ઉપાધિ] સજ્ઞારૂપ યદૃચ્છાત્મક છે

"गौ शुक्लश्चलो डित्थ ઈત્યાદિમા શબ્દની ચાર પ્રકારની પ્રવૃત્તિ છે." એમ મહાભાષ્યકાર કહે છે પરમાણુ વગેરેને ગુણમા ગણાવેલુ હોવાથી તેમનુ ગુણપણુ પારિભાષિક સમજવુ[૧૪] ગુણ ક્રિયા અને યદૃચ્છા (એ દરેક) વસ્તુત એક છે છતા આશ્રયના ભેદને લીધે તેમા ભેદ જેવુ દેખાય છે,[૧૫] જેમ એક જ મુખ ખડ્ગ અરીસો તેલ વગેરે આલમ્બનના ભેદથી ભિન્ન દેખાય છે તેમ

બરફ, દૂધ, શખ વગેરે વસ્તુઓમા રહેલા ધોળા ગુણો વાસ્તવિક રીતે ભિન્ન હોવા છતા જે કારણથી ધોળુ ધોળુ વગેરે

ખરીમા ફાટ હોવી, શીગડા હોવા વગેરે સમકાલીન છે, ક્રિયાના અવયવો, જેમકે ચાલવાની ક્રિયાના, તેમા એક પગ ઉપાડવો પછી બીજો ઉપાડવો, એમ બધા અવયવો એક પછી એક આવે સમકાલીન, એકકાલીન, ન હોઇ શકે છેવટે ચોથો ધર્મ યદૃચ્છા એ બોલનારની ઇચ્છાથી આરોપેલો એટલે વિશેષ નામોનોછે અમુક વસ્તુનુ નામ અમુક આપીએ છીએ તે આપતી વખતે બોલનારની મરજીનો વિષય છે એવી રીતે સકેતિત અર્થના તેની ઉપાધિની દૃષ્ટિએ ચાર પ્રકારો, જાતિ, ગુણ, ક્રિયા, યદૃચ્છા બતાવ્યા પછી કારિકામા કહેલો બીજો મત લે છે એટલે કે સકેત માત્ર જાતિમા જ હોય છે એ મત વિષે કહે છે આ મત "બરફ, દુધ, "વગેરેથી શરૂ થાય છે

૧૪ ઉપર પ્રમાણે પરમાણુત્વ પણ પ્રાણપદ ધર્મ હોવાથી જાતિમા ગણાવવુ જોઇએ, પણ વૈશેષિક દર્શનમા તેનો ગુણમા સમાવેશ કરે છે આનો શી રીતે ખુલાસો કરવો ? તો કહે છે કે એ તો ફક્ત વૈશેષિક દર્શનની પરિભાષા છે વાસ્તવિક રીતે તે જાતિ જ છે

૧૫ શખ, દૂધ વગેરેમા ધોળાપણુ જુદા જુદા પ્રકારનુ છે છતા બધાને ધોળુ કહીએ છીએ એમા પણ આનન્ત્ય અને વ્યભિચાર દોષ આવ્યો ગણાય એવી શકાનુ અહી સમાધાન કરે છે કે એ તો માત્ર આલમ્બનના ફરકથી જુદુ દેખાય છે પણ વસ્તુત એ એક જ છે માટે એ દોષો આવતા નથી

એક જ જાતનો શબ્દપ્રયોગ અને એક જ જાતનુ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે ધોળાશ વગેરેના સામાન્યને લઈને છે ગોળ ભાત વગેરેમા જે વાસ્તવિક ભિન્ન પાકક્રિયા છે તેની અદર જેના વડે એક જ શબ્દપ્રયોગ અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે પાકત્વાદિ ક્રિયા સામાન્ય છે બાલ વૃદ્ધ પોપટ વગેરેથી બોલાએલા ડિત્થ વગેરે શબ્દોની અદર, અથવા પ્રતિક્ષણે બદલાતી જતી ડિત્થ વગેરે વસ્તુઓની અદર ડિત્થત્વ સામાન્ય જ છે જે એક જ શબ્દપ્રયોગ અને જ્ઞાનનુ કારણ થાય છે આ પ્રમાણે બધા શબ્દોના વ્યવહારનુ નિમિત્ત જાતિ જ છે એમ કેટલાએકનો[૧૬] મત છે જાતિ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ એ જ શબ્દનો અર્થ છે એમ કેટલાએકનો[૧૭] અને અન્યથી વ્યાવૃત્તિ એ જ શબ્દનો અર્થ છે એમ કેટલાએકનો[૧૮] મત છે, પણ તે ગ્રન્થ મોટો થઈ જવાની બીકથી અને પ્રસ્તુત વિષયમા ઉપયોગી ન હોવાથી બતાવ્યા નથી[૧૯]

(સૂ. ૧૧) તે મુખ્ય અર્થ છે, તે વિષે આનો મુખ્ય વ્યાપાર અભિધા કહેવાય છે. ૮

તે—એટલે સાક્ષાત્ સકેતિત અર્થ આનો—એટલે શબ્દનો

(સૂ. ૧૨) મુખ્ય અર્થનો બાધ થાય, (અને) મુખ્ય અર્થ જોડે સબધ હોય, ત્યારે રૂઢિને લઈને અથવા પ્રયોજનને લઈને બીજો અર્થ જે (વ્યાપાર)થી સમજાય તે લક્ષણા નામની આરોપિત ક્રિયા છે. ૯

---

૧૬ જાતિમા જ માત્ર સકેત હોય છે એ મત અહી કહ્યો છે ત પૂર્વ મીમાસકોનો છે

૧૭ આ મત નૈયાયિકોનો છે

૧૮ આ મત બૌદ્ધોનો છે આમના મત પ્રમાણે ગાય શબ્દનો અર્થ ' ગાય સિવાયનુ બીજુ કોઈ નહિ ' એવો નિષેધાત્મક થાય છે એટલે કે શબ્દનુ કામ માત્ર બીજા બધા પદાર્થોથી પોતાના અર્થના ભિન્નતા બતાવવાનુ, તેની વ્યાવૃત્તિ કરવાનુ છે એવો મત

૧૯ નરસિહ ઠકુર નામના ટીકાકાર પ્રમાણે મમ્મટને 'વ્યક્તિમા સકેત' મત ઇષ્ટ છે ઝળકીકર પ્રમાણે મહા ભાષ્યકારનો મત મમ્મટને ઇષ્ટ છે અમને પણ એ જ ઠીક લાગે છે

'કર્મમા કુશલ'[20] વગેરેમા દર્ભ લેવા વગેરેનો અર્થ બધ ન બેસવાથી મુખ્ય અર્થનો બાધ થાય છે, તેનો વિવેકિત્વાદિરૂપ સંબધ છે, તથા રૂઢિ એટલે પ્રસિદ્ધિ છે તેથી મુખ્ય અર્થ વડે અમુખ્ય અર્થ જે વ્યાપારદ્વારા લક્ષાય છે તે, વ્યવહિત અર્થને વિષય કરતો આરોપિત શબ્દ વ્યાપાર લક્ષણા છે [તેવી રીતે] 'ગગા ઉપર નેસ' વગેરેમા ગગાઆદિ નેસ વગેરેના આધાર ન થઇ શકવાથી મુખ્યાર્થનો બાધ થાય છે, તેનો નજીકપણા રૂપ સબધ[21] છે, તથા "ગગા કિનારા ઉપર નેસ" વગેરેના પ્રયોગથી જે પવિત્રતા વગેરે ધર્મોનો બોધ થતો નથી તેમનો બોધ કરાવવા રૂપ પ્રયોજન છે તેથી મુખ્ય અર્થ વડે અમુખ્ય અર્થ જે વ્યાપારદ્વારા લક્ષાય છે તે, વ્યવહિત અર્થને વિષય કરતો આરોપિત શબ્દવ્યાપાર લક્ષણા છે.

(સૂ. ૧૮) **પોતાની સિદ્ધિ માટે બીજાનો આક્ષેપ કરવો તે ઉપાદાન લક્ષણા, અને બીજાને માટે પોતાનુ સમર્પણ કરવુ તે લક્ષણ-લક્ષણા, એવી બે પ્રકારની લક્ષણા શુદ્ધા કહેવાય છે ૧૦**

'ભાલા પ્રવેશ કરે છે' 'ડાગો પ્રવેશ કરે છે' વગેરેમા પોતાનો પ્રવેશ બધ બેસે માટે ભાલા વગેરેથી પોતાના સયોગમા આવેલા પુરુષો લેવાય છે, માટે ઉપાદાન[22] વડે આ લક્ષણા થએલી છે.

'ગોધો હોમવો' વગેરે શ્રુતિએ ફરમાવેલ હોમવાની ક્રિયા મારા ઉપર કેવી રીતે થાય, માટે જાતિવડે વ્યક્તિ લેવાય છે,

---

૨૦ कुशान् लातीति कुशल (કુશને કાપે તે કુશલ) એવી કુશલ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે

૨૧ તેનો સબધ એટલે મુખ્યાર્થનો લક્ષ્યાર્થ સાથેનો સબધ આ દાખલામા વિવેકીપણુ એ મુખ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ વચ્ચેનો સબધ છે. 'ગગા ઉપર નેસ'ના દાખલામા નજીકપણુ એ મુખ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ વચ્ચેનો સબધ છે

૨૨ ઉપાદાન એટલે મેળવવુ. એક શબ્દ પોતાનો અર્થ સાચવીને બીજા શબ્દનો અર્થ મેળવી લે તે ઉપાદાન.

વ્યક્તિ બોલાતી નથી કારણકે "વિશેષણનો બોધ કરીને અભિધા શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે ને વિશેષ્ય સુધી પહોચી શકતી નથી" એવો ન્યાય છે, માટે આ ઉપાદાન લક્ષણાનું ઉદાહરણ છે,[૨૩] એમ ન કહેવુ કારણકે અહી પ્રયોજન નથી તેમ રૂઢિ પણ નથી. વ્યક્તિ સાથેના જાતિના નિત્ય સબંધને લીધે જાતિથી વ્યક્તિનો આક્ષેપ થાય છે. જેમકે 'કરાય' એમ કહેતા કર્મનો આક્ષેપ થાય છે 'કર' એમ કહેતા કર્મનો આક્ષેપ થાય છે 'પેસ' 'પેડો' વગેરેમા 'ઘરમા' 'ખા' વગેરેનો.

'જાડો દેવદત્ત દિવસે ખાતો નથી' એમા રાત્રિભોજન સમજાય છે તે લક્ષણાથી નથી સમજાતુ કારણકે તે શ્રુતાર્થાપત્તિ અથવા અર્થાપત્તિનો[૨૪] વિષય છે. 'ગગા ઉપર નેસ' અહી આ તટ નેસના આધાર તરીકે ઘટી શકે એટલા માટે ગગા શબ્દ પોતાનો અર્થ આપી દે છે આવા દાખલાઓમા લક્ષણ[૨૫] વડે લક્ષણા થાય છે આ બન્ને પ્રકારની શુદ્ધા (લક્ષણા) છે શાથી જે એમા ઉપચારનુ[૨૬] મિશ્રણ નથી

---

૨૩ આ પારિગ્રાફમા અહી સુધી પૂર્વપક્ષ છે પૂર્વપક્ષ એવો છે કે તમારા મત પ્રમાણે શબ્દનો સકેત ઉપાધિમા છે માટે 'ગોધો હોમવો' એવા શ્રુતિવાક્યમા 'ગોધો' શબ્દનો સકેત 'ગોધાની જાતિ'મા થયો પણ જાતિ કાઇ હોમી શકાતી નથી એટલે 'ગોધો' શબ્દના મુખ્યાર્થનો બાધ થયો સમજવો જોઇએ અને એ શબ્દથી જે 'ગોધો' વ્યક્તિ સમજાય છે તે હવે લક્ષણાથી સમજાય છે એમ ગણવુ જોઇએ જાતિથી જે વ્યક્તિનો આક્ષેપ થાય છે તે અભિધાથી ન થઇ શકે કારણકે નિયમ એવો છે કે વિશેષણનો–જાતિનો બોધ કરી અભિધા શક્તિ ક્ષીણ થઇ જાય છે, તેનાથી વિશેષ્ય-વ્યક્તિનો બોધ થઇ શકતો નથી માટે અભિધાનો બાધ થતા લક્ષણા વ્યાપારમા આવે છે એમ માનવુ જોઇએ આવો પૂર્વપક્ષ છે તેનો 'એમ ન કહેવુ' વગેરેથી જવાબ આપે છે

૨૪ શ્રુતાર્થાપત્તિ–જેને વ્યાકરણમા આપણે શબ્દ અધ્યાહાર રહેલો કહીએ છીએ તે શ્રુતાર્થાપત્તિ. અમુક હકીકત બંધ બેસે તે માટે જે બીજી હકીકત સમજી લેવી પડે તે અર્થાપત્તિ

૨૫ લક્ષણ એટલે ગૌણ થઇને સૂચવવુ

૨૬ ઉપચાર એટલે સાદૃશ્ય, સરખાપણાનો સબધ.

આ બન્ને પ્રકારોમા લક્ષ્ય અને લક્ષ્યક વચ્ચે ભેદની[૧૭] પ્રતીતિરૂપ તાટસ્થ્ય એટલે અલગપણુ નથી. ગગા વગેરે શબ્દોથી તટ

---

૧૭ ભેદ–અહી એક તકરારની ચર્ચા કરી છે આપણે જોયુ કે 'ગગા ઉપર નેસ ' એ શુદ્ધા લક્ષણા છે આ પછી ગૌણી લક્ષણા આવશે તેમા ઉપચાર એટલે સરખાપણાનો સબધ હોય છે, જેમકે 'વાહીક (ગામડીઓ અથવા જગનો માણસ) બળદ છે' તેમા વાહીક અને બળદ વચ્ચે સાદૃશ્ય સબધ છે હવે મુકુલભટ્ટ કહે છે કે ગૌણીમા સાદૃશ્ય સબધ છે, માટે ત્યા વાચ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થનો સાદૃશ્યને લીધે અભેદ છે પણ 'ગગા ઉપર નેસ' એમા વાચ્યાર્થ ગગા અને લક્ષ્યાર્થ ગગાતટ એ બે વચ્ચે ભેદ છે અને આ ભેદભાન એ શુદ્ધા અને ગૌણીને જુદુ પાડનાર તત્ત્વ છે તે મતનુ ગ્રથકર્તા, લક્ષ્ય ગગાતટ અને લક્ષક ગગા બેની વચ્ચે ભેદ પ્રતીત થતો નથી એવો મત સ્થાપી નિરાકરણ કરે છે દલીલ એવી છે કે 'ગગા ઉપર નેસ' એમા ગગાથી' તમારે કહેવાનો અર્થ શો છે? ગગા એટલે ગગાપ્રવાહ કે ગગાતટ? અલબત્ત જવાબ એવો જ આપવો પડે કે ગગાતટ ત્યારે ગગાતટ કહેવાને બદલે ગગા કહેવાનુ તમારુ ખાસ પ્રયોજન શુ છે? પ્રયોજન એ છે કે ગગા એમ કહીને એ નેસની જગા પવિત્ર છે અને ઠડી છે એમ સૂચવવા માગીએ છીએ એટલે કે ગગાતટ શબ્દથી પવિત્રતા અને શીતળતા સૂચવાતી નથી અને ગગા શબ્દથી સૂચવાય છે ત્યારે એમ જ માનવુ પડે કે ગગા ઉપર નેસ એનો અર્થ થતી વખતે ગગા અને ગગાતટ એ બે અર્થોનો ભેદ નથી જણાતો જો ભેદ જણાય એટલે કે ગગાતટ ગગા રૂપે ન ભાસે તો પછી ઠડી અને પવિત્રતાનો અર્થ ન થઈ શકે માટે 'ગગા ઉપર નેસ' એનો અર્થ થતી વખતે ગગા અને ગગાતટ બન્ને અર્થનો અભેદ રહે છે હવે એમ માનો કે ગગાનો અર્થ માત્ર ગગાતટ એટલો જ થાય છે અને ગગા અને ગગાતટ વચ્ચે અભેદ નથી તો એમ માનવુ પડે કે પવિત્રતા ઠડી વગેરે સૂચિત અર્થો ગગાતટમાથી આવ્યા તો પછી 'ગગાતટ ઉપર નેસ ' એ વાક્યમા પણ પવિત્રતા અને ઠડીનો અર્થ થાય છે એમ માનવુ પડે એટલે ગગા ઉપર નેસ ' અને 'ગગાતટ ઉપર નેસ' બન્ને વાક્યોનો એક અર્થ થયો ત્યારે પછી અભિધા અને લક્ષણાનો ફેર શો રહ્યો? માટે તેમા ભેદપ્રતીતિ થતી નથી એ સ્વીકારવું જોઈએ, અને તેથી ભેદપ્રતીતિને શુદ્ધા અને ગૌણીના ભેદકતત્ત્વ તરીકે ગણવું જોઈએ નહિ એ ભેદક તત્ત્વ શુ છે તે આગળ ૧૯ મા સૂત્રમા કહેવાશે.

વગેરેનો બોધ થાય છે ત્યારે બન્નેના અભેદના જ્ઞાનથી જ જણાવવા ધારેલુ પ્રયોજન જણાવાય છે માત્ર ગંગાનો સબંધ પ્રતીત થાય છે એમ કહીએ તો 'ગગાતટ ઉપર નેસ' એવા શબ્દના પ્રયોગમા અને લક્ષણાના પ્રયોગમા શો ભેદ રહ્યો ?

(સૂ. ૧૪) પણ જ્યા વિષયી અને વિષય તે તે રીતે બોલાય ત્યા સારોપા લક્ષણા થાય છે; જે (શુદ્ધાથી) જુદી છે.

જે આરોપાય છે તે વિષયી અને જેમા આરોપાય છે તે વિષય. જેમાં વિષયી અને વિષય બન્ને, તેમનો બન્નેનો ભેદ

આ ચર્ચા વધારે સ્ફુટ થાય તે માટે તેને નીચે પ્રમાણે સવાદમા ગોઠવી છે

વાદી—'ગગા ઉપર નેસ' એ વાક્યથી તમારે કહેવુ છે શુ ? ગગા ઉપર નેસ છે એમ કહેવુ છે કે ગગાતટ ઉપર ?

પ્રતિવાદી—'ગગાતટ ઉપર નેસ છે' એમ

વાદી—ત્યારે 'ગગાતટ ઉપર નેસ' કહેવાને બદલે 'ગગા ઉપર નેસ' એમ કહેવાનુ તમારૂ પ્રયોજન શુ છે ?

પ્રતિવાદી—પ્રયોજન એ છે કે 'ગગા' શબ્દથી એ જગાની શીતળતા અને પવિત્રતા સૂચવવા માગીએ છીએ.

વાદી—કેમ 'ગંગાતટ' શબ્દથી એ પ્રમાણે પવિત્રતા અને શીતળતા ન સૂચવી શકાત ?

પ્રતિવાદી—ન જ સૂચવી શકાત ગગાતટથી જો પવિત્રતા અને શીતળતા સૂચવાતી હોત તો ગગા શા માટે કહેત ?

વાદી—ત્યારે તમે કબુલ કરો છો કે શીતળતા અને પવિત્રતા ગગાતટ શબ્દથી સૂચવાતી નથી અને ગગા શબ્દથી સૂચવાય છે ?

પ્રતિવાદી—હા.

વાદી—હવે કહો કે 'ગગા ઉપર નેસ' એનો લક્ષણાથી અર્થ કરવામા ગગા અને ગગાતટ એ લક્ષક અને લક્ષ્યનો ભેદ પ્રતીત થાય છે એમ તમે માનો છો ?

પ્રતિવાદી—હાસ્તો ગગા અને ગગાતટ બે જુદા જ છે '

-કાઈ ગયા વિના, સમાન-અધિકરણથી[27] બતાવાય તે લક્ષણા સારોપા લક્ષણા છે.

(સૂ. ૧૫) વિષયી જ્યારે બીજાને [વિષયને] ગળી જાય ત્યારે એ સાધ્યવસાનિકા કહેવાય. ૧૧

વાદી—અસ્તુ ત્યારે મને જરા ફરી કહો કે 'ગગા ઉપર નેસ' એનો અર્થ શો કર્યો છો ?

પ્રતિવાદી—'ગગાતટ ઉપર નેસ' એવો

વાદી—અસ્તુ હવે હુ પૂછુ છુ કે આ પ્રમાણે અર્થ કરવામા શીતળતા અને પવિત્રતાનુ જે સૂચન થાય છે એમ તમે કહ્યુ તે કેવી રીતે થયુ 'ગગા' થી થયુ કે 'ગગાતટ' થી ?

પ્રતિવાદી—'ગગાતટ' થી થયુ

વાદી—પણ તમે હમણા જ કહી ગયા કે ગગાતટ શબ્દથી ઠડી અને પવિત્રતાનુ સૂચન નથી થઇ શકતુ અને એટલા માટે જ તમે 'ગગા પર નેસ' એમ કહો છો

પ્રતિવાદી—હા એ ખરૂ છે

વાદી—ત્યારે ઠડી અને પવિત્રતાનુ સૂચન ગગાતટથી નથી થયુ તો હવે કહો કે શાથી થયુ ?

પ્રતિવાદી—ગગા શબ્દથી

વાદી—પણ જો ગગા અને ગગાતટ બન્ને વચ્ચે ભેદ જ પ્રતીત થતો હોય તો ગગાની ઠડી અને પવિત્રતા ગગાતટને શી રીતે લાગુ પડે ?

પ્રતિવાદી—હા એ વાધો આવે ખરો

વાદી—ત્યારે એમ જ માનવુ પડે કે ગગા અને ગગાતટનો ભેદ લક્ષણા વ્યાપારમા પ્રતીત નથી થતો

પ્રતિવાદી—પણ બન્ને વચ્ચે ભેદ છે તેનુ કેમ ?

વાદી—તેમા જ લક્ષણા વ્યાપારની વિશેષતા છે વાસ્તવિક ભેદ હોવા છતા તે ભુલાવી પવિત્રતા શીતળતા વગેરેનુ તે સૂચન કરે છે અને હવે તમે આથી કબુલ કરશો કે શુદ્ધાલક્ષણા, ભેદ-પ્રતીતિને લીધે ગૌણીથી જુદા પ્રકારની છે એમ કહેવુ બરાબર નથી.

૨૭ સમાન-અધિકરણથી, એટલે એક સરખી વિભક્તિવાળા પદોથી

જેનો આરોપ થાય છે તે વિષયી, બીજાને એટલે જેમાં આરોપાય છે તે વિષયને, પોતામા સમાવી દે, ગળી જાય ત્યારે સાધ્યાવસાના થાય

(સૂ. ૧૬) **આ બે ભેદો સાદૃશ્યને લીધે હોય ત્યારે ગૌણ અને સાદૃશ્ય સિવાયના સબન્ધને લીધે હોય ત્યારે શુદ્ધ ગણાય છે.**

આ સારોપા અને સાધ્યવસાના એવા લક્ષણાના બે ભેદો સાદૃશ્યને લઈને થનારા, 'વાહીક બળદ છે' એમા અને 'આ બળદ છે' એમા થાય છે [૨૮]

અહીંઆ પોતાના અર્થના (એટલે બળદપણાના) સહચારી ગુણો જેવા કે જડતા, મન્દતા, જો કે લક્ષણાથી સમજાય છે, છતા તે ગુણો બળદશબ્દદ્વારા બીજા અર્થનો એટલે વાહીક અર્થનો અભિધાદ્વારા બોધ કરવામા કારણભૂત થાય છે એમ કેટલાએક કહે છે પોતાના અર્થના સહચારી ગુણના અભેદને લીધે બીજા શબ્દના અર્થમા રહેલા ગુણોનુ જ લક્ષણાથી જ્ઞાન થાય છે, બીજા શબ્દનો અર્થ અભિધાથી કહેવાતો નથી એમ બીજા કેટલાએક માને છે સમાન ગુણના આશ્રયપણાને લીધે બીજો અર્થ જ લક્ષણાથી જણાય છે એમ બીજા કહે છે

બીજી જગાએ કહ્યુ છે કે "વાચ્યાર્થની સાથે અવિનાભાવ રાખનારા અર્થની પ્રતીતિ તે (શુદ્ધ) લક્ષણા લક્ષ્યાર્થ વ્યક્તિના ગુણો સાથે (મુખ્યાર્થનો) સબન્ધ હોવાને લીધે જે વૃત્તિ થાય છે

---

૨૮ સારોપા—'વાહીક બળદ છે' એ સારોપા છે, કારણકે તેમા વિષય વાહીક અને વિષયી બળદ બન્ને પોતપોતાને રૂપે સમાનાધિકરણથી કહેવાયા છે વાહીકને ઉદ્દેશીને આપણે કહીએ ' આ બળદ છે ' ત્યાર એ સાધ્યવસાના થઈ કારણકે એમા બન્ને બોલાતા નથી માત્ર વિષયી જ બોલાય છે, એટલે કે વિષયી વિષયને ગળી જાય છે વાહીક શબ્દ મૂળ बाहीक હતો તેનો અર્થ બહાર રહેનારા, સભ્ય લોકોની બહાર રહેનાર–અસભ્ય એવો થાય

૨૯ અહી પ્રશ્ન એ છે કે ' વાહીક બળદ છે ' એમા બળદ શબ્દ વાહીક સાથે અન્વય કેવી રીતે પામે છે તે સબન્ધી ત્રણ જુદા જુદા મતો ટાંકે છે પહેલો મત એવો છે કે બળદ શબ્દનો મુખ્યાર્થ બાધિત થતા તે પોતાના અર્થના સહચારી

ત ગાણી વૃત્તિ કહેવાય છે." અહીં અવિનાભાવનો અથ માત્ર સબધ એટલો જ છે, નહિ કે એકના સિવાય બીજાનુ ન હોવું તે. તેવો અર્થ કરીએ તો "માચડા બૂમો પાડે છે" વગેરેમા લક્ષણા ન થઈ શકે અવિનાભાવ સબધમા આક્ષેપથી એટલે કે અનુમાનથી સિદ્ધિ થતી હોવાથી લક્ષણાનો ઉપયોગ નથી એમ કહી ગયા છીએ.

"ઘી આવરદા છે" 'આ જ આવરદા છે" વગેરેમા સાદૃશ્યથી ભિન્ન એવો કાર્ય–કારણભાવ વગેરે રૂપ બીજો સબધ છે આ વગેરે [શુદ્ધાના] ઉદાહરણોમા કાર્ય–કારણભાવ વગેરે રૂપ સબધના હેતુથી સારોપા અને સાધ્યવસાના બને છે

અહી ગૌણીના બે ભેદોમા, (પહેલામા) તફાવત છતા એકતાનું જ્ઞાન કરવુ તથા (બીજામા) સર્વ પ્રકારે અભેદનુ જ્ઞાન કરવુ એ પ્રયોજન છે. શુદ્ધાના બે ભેદોમા તો બીજા (પદાર્થો)થી વિલક્ષણ રીતે, અને અવ્યભિચારથી એટલે અપવાદ વિના કાર્યકારિત્વ વગેરે બતાવવુ એ પ્રયોજન છે.

કોઈ જગાએ તાદર્થ્યથી[30] ઉપચાર[31] કરવામા આવે છે જેમકે ઇન્દ્ર માટેનો થાભલો ઇન્દ્ર કહેવાય કોઈ જગાએ માલીક–નોકરના સબધથી જેમકે રાજાનો માણસ રાજા, કોઈ જગાએ અવયવ–અવયવીના સબધથી જેમકે હાથના આગલા ભાગના અર્થમા અગ્રહસ્ત કહેવાને બદલે હસ્ત શબ્દ બોલાય છે કોઈ જગાએ તેના કામના લીધે જેમકે સુતાર ન હોય તે સુતાર કહેવાય

ગુણો જડતા અને મન્દતાનો લક્ષણાથી બોધ કરે છે અને પછી એ ગુણોના બલથી તે વાહીકનો અર્થ અભિધાથી બતાવે છે બીજો મત એવો છે કે જડતા મન્દતા વગેરે પોતાના અર્થના સહચારી ગુણો અને વાહીકમા આવેલા તેવા ગુણોનો અભેદ હોવાથી વાહીકમા આવેલ ગુણોનો જ લક્ષણાથી બોધ થાય છે ત્રીજો મત એવો છે કે બળદના ગુણો છે એ જ ગુણોનો વાહીક આશ્રય કરે છે માટે એ આશ્રયરૂપ વાહીકના અર્થનો જ લક્ષણાથી બોધથાય છે આ ત્રીજો મત ગ્રથકર્તાનો પોતાનો હોવાથી આગળ તેનુ સમર્થન કરે છે

૩૦ તાદર્થ્ય—તેને અર્થે, એટલે તેને માટે હોવાપણું

૩૧ ઉપચાર—લક્ષણા વ્યાપારથી વ્યવહાર

(સૂ. ૧૭) તેથી લક્ષણા ૭ પ્રકારની છે ૧૨
પહેલા બતાવેલા ભેદો સાથે.[32]

અને તે

(સૂ. ૧૮) રૂઢિને લઇને થએલી હોય ત્યારે વ્યંગ્ય વિનાની અને પ્રયોજનને લીધે થએલી હોય ત્યારે વ્યંગ્ય-વાળી હોય છે.

કારણકે પ્રયોજનનો બોધ વ્યંજન વ્યાપારથી જ થાય છે.

(સૂ. ૧૯) તે ગૂઢ અથવા અગૂઢ હોય છે.

તે એટલે વ્યંગ્ય

ગૂઢ નીચે પ્રમાણે જેમકે —

૩૩ મુખે સ્મિત વિકાસિયું, વશ કરેલ વાંકી દગ,
મદે મલપતી ગતિ, મતિ ન ઠામ એકકે ઠરે,
ઉરે સ્તન–કળી ફુટી, જઘન અસંબંધક્ષમ
શું જોબન બહાર છે, શશિમુખી શરીરે ખિલ્યો. ૯

અગૂઢનો જેમકે —

૩૪ શ્રીસંગથી અબુધો પણ, પાવરધા થાય ચતુર ચરિતોના,
ઉપદેશે હાવભાવ યૌવનમદ એ જ લલનાને. ૧૦

---

૩૨ ૭ પ્રકારની નીચે પ્રમાણે

શુદ્ધા

ઉપાદાન જેમકે ભાલાપ્રવેશ કરે છે ડાંગા પ્રવેશ કરે છે

લક્ષણ જેમકે ગંગા ઉપર નેસ.

સારોપા જેમકે ઘી આવરદા છે

સાધ્યવસાના જેમકે આ આવરદા છે

ગૌણી

સારોપા જેમકે વાહીક બળદ છે

સાધ્યવસાના જેમકે આ બળદ છે

૩૩ < જેમાં સ્મિત વિકસેલું છે એવું મુખ છે, જેણે વક્રતાને વશ કરી છે એવો દૃષ્ટિપાત છે, જેમાં વિભ્રમો ઉભરાઇ જાય છે એવી ગતિ છે, જ્યાં સ્તનકળિ ફુટી છે એવું ઉર છે, અસંબંધને સહન કરી શકે એવું જઘન છે, અહો ચન્દ્રમુખીના શરીરમાં યૌવનનો ઉદય (શો) ખીલે છે >

૩૪ < લક્ષ્મીના પરિચયથી, જડ પણ ચતુરોની રીતભાતના જાણકાર થાય છે, જુવાનીનો મદ જ કામિનીઓને લલિત ભાવો ઉપદેશે છે <

અહીં 'ઉપદેશે' એ પદ (અગૂઢવ્યંગ્યવાળુ છે)[34ક]

(સૂ. ૨૦) તેથી આ ત્રણ પ્રકારની કહેવાય છે. ૧૩

અવ્યંગ્યા, ગૂઢવ્યંગ્યા અને અગૂઢવ્યંગ્યા.

(સૂ. ૨૧) તે લક્ષણાનો આધારભૂત [શબ્દ] લાક્ષણિક કહેવાય છે.

શબ્દ[35] એવો સબંધ લેવાનો છે. આધાર એટલે આશ્રય.

(સૂ. ૨૨) તેમા (એટલે પ્રયોજનમાં) થતો જે વ્યાપાર તે વ્યંજનારૂપ છે.

શાથી, તો કહે છે કે

(સૂ. ૨૩) જેની પ્રતીતિ કરવાને માટે લક્ષણાનો આશ્રય લેવામાં આવે છે (૨૪) તે કેવળ શબ્દથી સમજાતા ફળમાં વ્યંજના સિવાય બીજી ક્રિયા નથી.

પ્રયોજન સમજાવવાની ઇચ્છાથી જ્યા લક્ષણા વડે શબ્દ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે ત્યા બીજા કશાથી તેનું એટલે પ્રયોજનનું જ્ઞાન થતું નથી, પણ તે શબ્દથી જ થાય છે અને અહીં વ્યંજના સિવાય બીજો વ્યાપાર નથી.

કારણકે—

(સૂ. ૨૪) સંકેત ન હોવાથી અભિધા ન હોઈ શકે.

'ગંગા ઉપર નેસ' વગેરેમા જે પાવનત્વ વગેરે ધર્મો તટ વગેરેમા સમજાય છે તે ધર્મોમા ગંગા વગેરે શબ્દોનો સંકેત નથી.

(સૂ. ૨૫) હેતુ ન હોવાથી લક્ષણા ન હોઈ શકે. ૧૫

મુખ્યાર્થનો બાધ વગેરે ત્રણ હેતુ

તે આ પ્રમાણે

(સૂ. ૨૬) [પ્રયોજનનો બોધક લક્ષણા વ્યાપાર ન હોઇ શકે કારણકે] લક્ષ્ય અર્થ છે તે કાંઇ મુખ્ય નથી, વળી તેમા કાંઈ બાધ થતો નથી, ફળની સાથે કાંઇ

૩૪ક ઉપદેશવાની ક્રિયા યૌવનમદ, અચેતન, કરી શકે નહિ તેથી, અનાયાસે—સ્ફુટ શબ્દો વિના જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે એવો વ્યંગ્યાર્થ વાચ્ય જેટલો જ સુગમ છે માટે આ અગૂઢવ્યંગ્ય છે.

૩૫ પાચમા સૂત્રમા આવેલા 'શબ્દ' શબ્દની સાથે આ સૂત્રનો અન્વય કરવાનો છે એવો અર્થ છે.

સંબંધ નથી, તેમાં (એટલે પ્રયોજનમાં) કાંઈ બીજું પ્રયોજન નથી તેમજ શબ્દનો અર્થ થવામાં હરકત થતી નથી. ૧૬

જેમ ગંગા શબ્દનો પ્રવાહ અર્થમા બાધ થવાથી તે તટને લક્ષે છે તે મુજબ જો તટમા પણ બાધ હોય તો પ્રયોજનને લક્ષે, તેમજ તટ મુખ્ય અર્થ નથી, તેમજ અહીઆ (તે મુખ્ય અર્થનો) બાધ પણ થતો નથી, તેમજ ગગા શબ્દના થતા તટ અર્થને લક્ષણાથી સમજાતા પવિત્રતા વગેરે સાથે સબધ નથી, તેમજ પ્રયોજનનો લક્ષણાથી બોધ થવામા બીજુ કોઈ પ્રયોજન નથી, તેમજ ગગા શબ્દ જેમ તટનો બોધ કરવાને અસમર્થ છે તે પ્રયોજનનો બોધ કરવાને અસમર્થ નથી

(સૂ. ૨૭) **એમ છતાં પણ [પ્રયોજનમાં બીજુ પ્રયોજન સ્વીકારીએ તો] અનવસ્થા થાય કે જે મૂળનો ક્ષય કરનારી છે.**

એમ છતા પણ જો પ્રયોજન લક્ષાતુ હોય તો તે બીજા પ્રયોજનને લઇને લક્ષાય, તે વળી બીજા પ્રયોજનને લઇને એ પ્રમાણે અનવસ્થા થાય જેને લઇને પ્રસ્તુત પ્રયોજન પ્રતીત જ ન થઇ શકે

ધારો કે "પવિત્રતા વગેરે ધર્મોથી યુક્ત તટ લક્ષાય છે. અને 'ગગાના કિનારા ઉપર નેસ' એથી વધારે અર્થનુ જ્ઞાન એ પ્રયોજન છે માટે વિશિષ્ટમા જ (એટલે કે પવિત્રતાથી યુક્ત તટમા જ) લક્ષણા થાય છે તો પછી વ્યજનાનુ કામ શુ છે ?" તો કહે છે કે

(સૂ. ૨૮) **પ્રયોજન સાથે લક્ષ્યાર્થ જ ઘટતો નથી. ૧૮**

શાથી ? તો કહે છે કે

(સૂ. ૨૯) **જ્ઞાનનો વિષય બીજો છે અને જ્ઞાનનુ ફળ બીજુ કહેવાયુ છે**

નીલ વગેરે, પ્રત્યક્ષાદિ જ્ઞાનનો વિષય છે તેનુ ફળ તે પ્રકટતા[૩૬] અથવા સવિત્તિ[૩૭] છે

૩૬–૩૭ પ્રકટતા—કુમારિલભટ્ટના મતે જ્ઞાનનુ ફળ પ્રકટતા છે ધારો કે મે ઝાડ જોયુ તો ઝાડ એ જ્ઞાનનો વિષય થાય છે પણ તે સાથે

(સૂ. ૩૦) એ પ્રમાણે વિશિષ્ટમાં લક્ષણા ન હોઇ શકે.
આનો ખુલાસો થઇ જાય છે

(સૂ. ૩૧) વિશેષો તો લક્ષિતમાં હોય. ૧૮

તટ વગેરેમા પવિત્રતા વગેરે જે વિશેષો છે તે અભિધા તાત્પર્ય અને લક્ષણાથી ભિન્ન એવા બીજા વ્યાપારથી સમજાય એવા છે. વ્યજન, ધ્વનન, દ્યોતન વગેરે શબ્દોથી બોલાતો તે વ્યાપાર અવશ્ય સ્વીકારવો જોઇએ.

આ પ્રમાણે લક્ષણા–મૂળવાળુ વ્યજકત્વ કહ્યુ હવે અભિધા-મૂળવાળું કહે છે

(સૂ. ૩૫) સંયોગ વગેરેથી અનેક અર્થવાળા શબ્દનુ વાચકત્વ નિયન્ત્રિત થયા બાદ વાચ્ય નહિ એવા અર્થનો બોધ કરનાર વ્યાપાર તે અજન એટલે વ્યંજના છે.

" શબ્દના અર્થનો ખાસ નિશ્ચય ન થઇ શકતો હોય ત્યા નીચેના કારણો ખાસ અર્થની સ્મૃતિ કરાવે છે –સયોગ, વિપ્રયોગ, સાહચર્ય, વિરોધિતા, પ્રયોજન, પ્રકરણ, લિગ એટલે ચિન્હ, બીજા શબ્દોની સનિધિ, સામર્થ્ય, ઔચિત્ય, દેશ, કાલ, લિગ, સ્વર વગેરે "

આ કહેલી રીત પ્રમાણે [નીચેના ઉદાહરણોમા અનુક્રમે સયોગ વગેરેથી નીચેના શબ્દો નીચેના અર્થમા નિયન્ત્રિત થાય છે જેમકે –]

'શખચક્રવાળો હરિ' [૩૮] અને 'શખચક્ર વિનાનો હરિ' એમા અચ્યુત (ના અર્થ)મા, 'રામલક્ષ્મણ' એમા દશરથપુત્રમા, તેમની ગતિ રામાર્જુન[૪૦] જેવી થઇ' એમા (રામ) ભાર્ગવમા [પરશુરામ] અને

ઝાડમા જણાયાપણાનો ધર્મ પણ આવે છે, એને પ્રકટતા કહે છે એ પ્રકટતા એ જ્ઞાનનુ ફળ છે પ્રભાકર અને બીજા તાર્કિકો એમ કહે છે કે ઝાડ એ જ્ઞાનનો વિષય છે, એ ઝાડ મે જાણ્યુ એવુ મારામા ભાન થાય છે— સવિત્તિ થાય છે પ્રકટતા વસ્તુધર્મ છે, સવિત્તિ આત્મધર્મ છે બન્નેને મતે વિષય અને ફળ હમેશા જૂદા હોય છે તેવીજ રીતે અહી પણ લક્ષણાના વિષય (ગગાતટ) ને તેના ફલ (પાવનત્વ વગેરે) થી ભિન્ન ગણવો જોઇએ એવો મમ્મટનો આશય છે

૩૮ હરિનો બીજો અર્થ ઘોડો, સૂર્ય વગેરે થાય છે

૩૯–૪૦ બલરામ, પરશુરામ, દાશરથિરામ, એ સર્વે રામ કહેવાય છે

(અર્જુન) કાર્તવીર્યમા [સહસ્રાર્જુન], 'ભવનો નાશ કરવા માટે સ્થાણુને[૪૧] ભજ' તેમા શિવમા, 'દેવ[૪૨] બધુ જાણે છે' ત્યા આપમા, 'મકરધ્વજ[૪૩] કોપ્યો' એમા કામમા, 'ત્રિપુરારિ દેવનુ' એમા શભુમા, 'મધુવડે[૪૪] કોકિલ મત્તછે' એમા વસતમા, 'દયિતાનુ મુખ રક્ષણ[૪૫] કરો' તેમા સમુખપણામા, 'અહીં પરમેશ્વર[૪૬] બિરાજે છે' એમા રાજધાની રૂપ દેશને લીધે રાજામા, 'ચિત્રભાનુ પ્રકાશે છે' એમા દિવસે સૂર્યમા અને રાત્રે અગ્નિમા, 'મિત્ર[૪૭] પ્રકાશ્યુ' ત્યા ભાઇબધમા,' અને 'મિત્ર[૪૮] પ્રકાશ્યો' ત્યા સૂર્યમા 'ઇન્દ્રશત્રુ'[૪૯] વગેરેમા (સ્વરભેદ) વેદમા જ વીશેષ અર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે, કાવ્યમા નહિ.

વગેરે શબ્દથી નીચે જણાવેલા શ્લોકમા અભિનય વગેરેથી અર્થનો નિશ્ચય થાય છે

---

૪૧ સ્થાણુનો બીજો અર્થ ઠુઠુ થાય છે.

૪૨ દેવ શબ્દ દેવતાના અર્થમા તેમજ કોઇને માનાર્થે પણ વપરાય છે

૪૩ મકરધ્વજનો બીજો અર્થ સમુદ્ર થાય છે

૪૪ મધુનો બીજો અર્થ મધ

૪૫ મુખ એટલે મોહુ અને સમુખપણુ એવા બે અર્થો થાય છે

૪૬ પરમેશ્વર શબ્દ રાજાના અર્થમા પણ વપરાય છે

૪૭–૪૮ મિત્ર સસ્કૃતમા મિત્ર નાન્યેતર જાતિ હોય ત્યારે સખા અને નરજાતિ હોય ત્યારે સૂર્યના અર્થમા વપરાય છે

૪૯ इन्द्रशत्रु એ સસ્કૃત સામાસિક પદ છે તે સમાસ બે રીતે છોડી શકાય તત્પુરુષ સમાસ લઇએ તો 'ઇન્દ્રનો શત્રુ–એટલે મારનાર' એવો અર્થ થાય છે જો બહુવ્રીહિ લઇએ તો 'ઇન્દ્ર જેનો શત્રુ—મારનાર છે,' એવો થાય છે વેદમા બહુવ્રીહિ સમાસમા આદ્યપદ અને તત્પુરુષમા અન્ત્યપદ ઉદાત્ત સ્વરવાળુ હોય છે કથા એવી છે કે ઇન્દ્રને મારવાનો વર માગતા વૃત્રે इन्द्रशत्रु થવા વરદાન માગ્યુ પણ અન્ત્યપદ ઉદાત્ત બોલવાને બદલે તે આદ્યપદ ઉદાત્ત બોલ્યો તેથી 'હુ ઇન્દ્રને મારૂ' એને બદલે 'ઇન્દ્ર મને મારે' એવો અર્થ ફરી ગયો એવી રીતે સ્વરના અપરાધથી વૃત્ર માર્યો ગયો એવી કથા છે આ સ્વરથી વેદમા અર્થફેર થઈ શકે છે, કાવ્યમા નહિ

[50] આટાટલા જ ઉરજો, આટલી છે માત્ર આખપાદડીઓ,
આટલી થઈ અવસ્થા દિવસો આટલા જ થાતામા ૧૧

આ પ્રમાણે સયોગ વગેરેથી બીજા અર્થનુ નિવારણ થઇ ગયા પછી પણ કોઇ જગાએ અનેકાર્થ શબ્દના બીજા અર્થનો બોધ જે થાય છે ત્યા અભિધા નથી, કારણકે તેનુ નિયમન થઇ ગયુ છે, તેમ લક્ષણા નથી, કારણકે મુખ્યાર્થનો બાધ વગેરે નથી, પણ અહી અજન એટલે વ્યજન એ જ વ્યાપાર છે. જેમકે—

[51] પૂહોચ્યુ ન જાય તન ! ઉચ્ચ શુ વશ મોટો !
સચ્યા શિલીમુખ, ન થાય ગતિ નિરુદ્ધ,
એ ભદ્ર જાત પરવારણનો હમેશ
દાનાબુના ઝરણથી કર રૂહે સુહાતો ૧૨

(સૂ. ૩૩) તેથી યુક્ત તે વ્યંજક શબ્દ.

તેથી યુક્ત એટલે વ્યજનાથી યુક્ત

(સૂ. ૩૪) જેથી કરીને તે (વ્યજંક શબ્દ) પોતાના મુખ્ય અર્થના વ્યવધાનવાળો થઇને તેવો (વ્યંજક) બને છે તેથી કરીને (મુખ્ય) અર્થ પણ મદદગાર થવાને લીધે તે જગાએ વ્યજક ગણાય છે. ૨૦

એ રીતે કાવ્યપ્રકાશમા શબ્દાર્થના સ્વરૂપના નિર્ણયનો બીજો ઉલ્લાસ સમાપ્ત થયો

---

૫૦ <આવડા સ્તનવાળી આવડી આખપાદડીવાળીની આવી અવસ્થા આટલા દિવસમા થઈ >

૫૧ <ભદ્રસ્વરૂપવાળાનો મુશ્કેલીથી પહોચી શકાય એવા શરીરવાળાનો વિશાળ વશની ઉન્નતિવાળાનો, શિલીમુખ એટલે બાણનો સગ્રહ કર્યો છે એવાનો અબાધિત ગતિવાળાનો, પર એટલે શત્રુના વારણનો, નિવારકનો કર હમેશા દાનામ્બુના સેકથી સુદર રહેતો >

રાજામા પૂરેપૂરો અર્થ નિયન્ત્રિત થવા છતા આ શ્લોકમાથી હાથીના વર્ણનનો અર્થ નીકળે છે તેમા ભદ્રનો અર્થ ભદ્રજાતિનો હાથી, દુરાધરોહ એટલે ઉપર ચઢવામા મુશ્કેલી પડે એવો (ઊચો), શિલીમુખ એટલે ભમરા (તેના કુંભસ્થળમાથી ઝરતા મદને લીધે આકર્ષાયેલા) પરવારણ એટલે ઉત્કૃષ્ટ હાથી, કર એટલે સૂઢ અને દાન એટલે મદ જે ઝરવાથી સુદર દેખાય એવો અર્થ

ત્રીજો ઉલ્લાસ

(સૂ. ૩૫) તેમના અર્થો પહેલાં કહેવાઈ ગયા છે.

તેમના એટલે વાચક લાક્ષણિક વ્યંજક શબ્દોના અર્થો એટલે વાચ્ય લક્ષ્ય વ્યંગ્ય અર્થો.

(સૂ. ૩૬) અર્થની વ્યંજકતા હવે કહેવાય છે.

કેવી ? તો કહે છે કે

(સૂ. ૩૭) બોલનાર, સમજનાર, કાકુ,[1] વાક્ય, વાચ્યાર્થ, આહિતની સંનિધિ, (૨૧) પ્રસ્તાવ, દેશ, કાલ વગેરેની વિશેષતાને લઈને પ્રતિભાશાલી માણસોને થતા બીજા અર્થના બોધમાં કારણભૂત થતો એવો જે અર્થનો વ્યાપાર તે જ વ્યક્તિ (એટલે વ્યંજના) છે. ૨૨

સમજનાર એટલે જેને સમજાવવા માટે બોલાય છે તે, કાકુ એટલે ધ્વનિ (ઉચ્ચાર)નો વિકાર. પ્રસ્તાવ એટલે ચાલુ વિષય—પ્રસંગ, અર્થનો એટલે તે વાચ્ય, લક્ષ્ય, વ્યંગ્ય રૂપી (અર્થનો).

ક્રમે ઉદાહરણો—

[2] અતિશે ભારે બેડું, ભરીને સખિ ! હું ઉતાવળી આવી
થાકથી સાસે શોષે, લેવાણી, લઉં ઘડી વિસામો ૧૩

આમા ચૌર્યરત છુપાવે છે એ સમજાય છે.

[3] ઉજાગરો, દુર્બળતા, ચિંતા, ભારે શરીર નીસાસે,
હું મન્દભાગી માટે સખિ, સૌ તુજને ય અરર પીડે છે ૧૪

---

૧ "શોક, ભય આદિથી થતો કણ્ઠધ્વનિનો જે વિકાર તે કાકુ (સ્ત્રી-લિંગ) છે" 'काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः ॥' અમરકોશ

૨ બોલનાર કોણ છે તે ઉપરથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ <અતિ ભારે પાણીનો ઘડો લઈને સખિ હું ઉતાવળથી આવી છું અમથી પરસેવા વળવાથી અને શ્વાસ ચઢવાથી નિર્બળ થએલી હું ઘડી થાક ખાઉં છું >

૩ કોને કહેવામા આવે છે તે ઉપરથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ < નિશ્વાસ સાથે ઉજાગરો, દુર્બળતા, ચિંતા, મન્દતા હું મન્દભાગિની માટે તને પણ પીડે છે >

આમાં પોતાના કામુક સાથે દૂતીએ ઉપભોગ કર્યો એવી વ્યંજના છે

> ૪ અવસ્થા એવીમાં નૃપપરિષદે દ્રૌપદી દીઠી,
> વને વ્યાધો સાથે ઘણુ ય વસિયા વલ્કલ ધરી,
> વિરાટપ્રાસાદે અકરમ કર્યો ગુપ્ત રહીને,
> હજુ, હું ખીજાયે, ગુરુ મુજ પે ખીજે, ન કુરુને ! ૧૫

અહીં મારા તરફ ખેદ યોગ્ય નથી, કુરુ તરફ છે એમ કાકુથી સૂચન થાય છે. અહીં કાકુ વાચ્યની સિદ્ધિકારક છે માટે આ ગુણીભૂતવ્યંગ્ય કાવ્ય છે એવી શંકા કરવી નહિ શાથી જે કાકુદ્વારા માત્ર પ્રશ્ન વ્યક્ત થઈને જ (વાચ્યની) વિશ્રાન્તિ એટલે સમાપ્તિ થાય છે[૫]

---

૪ કાકુની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ (પાંચાલતનયાને તે અવસ્થામાં રાજસભામાં જોઈને, અને વનમાં વ્યાધો સાથે વલ્કલ પહેરીને વસે કાળ ગયા તે જોઈને અયોગ્ય કામ કરતા છાના વિરાટને ઘેર રહ્યા તે જોઈને, મોટાભાઈ હું ખેદ પામતાં મારા વિષે ખેદ પામે છે, હજી સુધી કુરુઓ તરફ નહિ !)

૫ આ દાખલો ધ્વનિ કાવ્યનો છે, અને 'પ્રધાનભૂત વ્યંગ્યાર્થ કાકુથી સૂચવાય છે' એમ સાબીત કરવા માટે મમ્મટે આપેલ છે હવે કોઈને કદાચ શંકા થાય કે આ દાખલો ધ્વનિ કાવ્યનો નથી, પણ ગુણીભૂત વ્યંગ્યનો છે તો એવી શંકાના નિવારણ માટ આ ટીકા આપેલી છે આ શંકા થવાનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે ગુણીભૂતવ્યંગ્યમાં વ્યંગ્યનું કામ વાચ્ય સમજાવવાનું હોય છે, એટલે કે વાચ્યની સિદ્ધિમાં વ્યંગ્ય અંગભૂત થાય છે એવા ગુણીભૂતવ્યંગ્યમાં કાકુ વપરાય છે જેમકે આગળ ભીમ કહે છે કે 'રોષે ન કોપથી રણે શત કૌરવોને,' (જુઓ ઉદા ૧૩૧) અહીં વાચ્યાર્થ બેસતો કરવાને જ "રોષાશ જ" એના વ્યંગ્યાર્થની મદદ લેવી પડે છે અને ત્યાં દાખલો ગુણીભૂત વ્યંગ્યનો થાય છે, માટે કદાચ શંકા થાય કે આ જગાએ આ પેલો દાખલો પણ ગુણીભૂત વ્યંગ્યનો હોય મમ્મટ આ શંકા અયોગ્ય ગણે છે તેનું કારણ એવું બતાવે છે કે આ શ્લોકમાં વ્યંગ્ય, વાચ્યની સિદ્ધિ માટે જરૂરનો નથી અહીં કાકુદ્વારા માત્ર પ્રશ્ન જ વ્યક્ત કર્યો છે એટલે કે કાકુ એવો પ્રશ્ન સૂચિત કરે છે કે

[6] ત્યારે કપોલ મારે ચોટેલી આંખે ન દૃષ્ટિ ફેરવતા,
અત્યારે એજ હુ છુ, એ જ કપોલો, ન એ દૃષ્ટિ ૧૬

મારા કપોલમા પ્રતિબિંબિત થયેલી મારી સખીને જોતા તારી નજર બીજી જ હતી, તે ગઈ એટલે જુદી જ થઈ ગઈ, કેવુ તારુ છાનુ કામુકત્વ છે! એમ અહીં સૂચવાય છે

[7] રેવાનો આ, સરસ કદલી હારથી, પ્રાન્ત શોભે,
કુંજશ્રીથી જહીં વિકસતા વિભ્રમો કામિનીના
ક્રીડાના ત્યા સુહૃદસરખા વાયુ તે તન્વિ વાય
જેની આગે, મનસિજ ધસે, કોપ ધારી કવેળે ૧૭

અહીં ક્રીડા માટે પ્રવેશ કર એવો વ્યગ્યાર્થ છે

[8] સાસુ નમેરી કરાવે હુ પાસે ઘરનું વૈતરુ સઘળુ
વીસામો ખાવાનુ સાજ પડચે ઘડી બને ન બને ૧૮

" વડીલ ભાઇ હજુ કૌરવો તરફ ક્રોધ કરતા નથી ?" અને એ સૂચનથી જ વાચ્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે અને તે પછી પાછુ એમ સૂચિત થાય છે કે ગુરુનો મારા તરફનો કોપ અયોગ્ય છે અને એ વ્યગ્યાર્થ વાચ્યાર્થ પ્રત્ય કરતા પ્રધાનપણે અભિપ્રેત હોવાથી આ કાવ્યમા વ્યગ્ય પ્રધાન છે એટલે કે આ ધ્વનિ કાવ્ય છે

૬ વાક્યની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યગ્યનુ ઉદાહરણ < તે વખતે મારા ગણ્ડસ્થલમા નિમગ્ન થએલી —ચોટી ગએલી— દૃષ્ટિ બીજે ફેરવતો ન હતો, અત્યારે તેની તેજ હુ છુ, તેના તે જ કપોલ છે, પણ દૃષ્ટિ તેની તે નથી >

૭ વાચ્યની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યગ્યનુ ઉદાહરણ < નર્મદાનો આ ઊંચો પ્રદેશ સરસ કેળોની હારથી અતિશય શોભાયમાન છે, ત્યા વાડા કુંજથી રમણીઓના વિભ્રમ અકુરિત થાય છે વળી હે તન્વિ' અહીંઆ સુરતાનુકૂલ વા વાય છે જેની આગળ અયોગ્ય સમયે કોપ ધરીને મન્મથ સરે છે >

૮ ત્રાહિત માણસની સનિધિથી સૂચવાતા વ્યગ્યનુ ઉદાહરણ < અનાર્દ્ર-મનવાળી સાસુ બધા ઘરના કામમા મને પ્રેરે છે સાજે ઘડી બેઘડી વિસામો મળે ને નયે મળે >

અહીં સાઝે મળવાનો વખત છે એમ ત્રાહિતને કોઈ સ્ત્રી સૂચવે છે.

૯ પ્હોર માત્ર થાતામા, આવી પ્હોચશે આજ પિયુજી તારા,
તો શુ સખી ઊભી છે, ઘર કામે ઝટ વળગી જાને ૧૯

અહીં ઉપપતિ તરફ જવા તૈયાર થયેલીને 'આ ઠીક નથી' એમ કહી કોક રોકે છે .

૧૦ તમે વીણો ફૂલ બીજે જઇને, અહીં રહીને સખી હુ વીણુ છુ,
ફરી ન આઘે મુજથી શકાય, ભલા થઇને, કહુ હાથ જોડી ૨૦

આ જગા એકાન્તવાળી છે માટે છૂપા કામુકને અહીં મોકલ એમ વિશ્વાસુને કોઈ કહે છે

વડિલોને વશ પિયુજી, તમને શું કહુ હું મન્દભાગી છુ,
આજ પળો છો ? પળજો, કરવાનું કરીશ આપુડા સુણશો. ૨૧

આમા જો આજે વસંત સમયે જઇશ તો હુ નહિ જીવુ, તારી ગતિ તો હુ જાણુતી નથી એવુ વ્યંગ્ય છે

વગેરે [સાડત્રીશમા સૂત્રમાં] થી ચેષ્ટા વગેરે સમજવાનાં છે. તેમાં ચેષ્ટાનું વ્યંજકપણું જેમકે—

---

૯ પ્રસગની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યગ્યનુ ઉદાહરણ <સભળાય છે કે તારો પ્રિય આજે એક પહોર માત્રમા આવી પહોચશે, આમને આમ ક્યાસુધી ઊભી રહીશ, માટે જે કરવુ હોય તે તૈયાર કર >

૧૦ સ્થાનની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યગ્યનુ ઉદાહરણ <સખીઓ તમે બીજે જઇને ફૂલ ભેગા કરો હુ અહીંઆ કરૂ છુ મારાથી બહુ દૂર જવાય એમ નથી. હાથ જોડુ છુ.>

૧૧ કાલની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યગ્યનુ ઉદાહરણ. <વડીલોને પરવશ પ્રિય ' હુ તને શુ કહુ હુ જ મન્દભાગિની છુ આજ પ્રવાસે જાય છે તો જા મારે કરવાનુ છે તે તુ તારી મેળે સાભળીશ >

[12]દ્વારે પાસ હુ આવતા, છબીલીએ, સૌન્દર્યના સારની
શ્રીએ, બેઉ ઉરુ પ્રસારી ભીડીયા અન્યોન્ય, ઓઢયુ મુખે
આઘુ વસ્ત્ર શિરેથી, ચચલ દગો નાખી નીચે, તે ક્ષણે
માને વાણી નિવારી ને ભુજલતા સકોચી સકેતમા ૨૨

અહીં ચેષ્ટા વડે છૂપા આવેલા પોતાના કાન્ત તરફ પોતાના ખાસ ભાવનો ધ્વનિ કરેલો છે.

સમજવામા જિજ્ઞાસા ન રહી જાય માટે અને અવસર પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથી વારવાર ઉદાહરણો આપ્યા છે [13]

બોલનાર વગેરેનો પરસ્પર સયોગ હોય ત્યારે એના સયોગ વગેરે ભેદથી (ઉદાહરણો) આપવા, આજ ક્રમથી લક્ષ્ય અને વ્યગ્યના વ્યજકપણાના પણ ઉદાહરણો સમજી લેવા.

(સૂ. ૩૮) શબ્દ પ્રમાણથી જણાયેલો અર્થ બીજા અર્થનુ સૂચન કરે છે તેથી અર્થના વ્યજકપણામાં શબ્દ સહકારી ગણાય છે. ૨૩

શબ્દ પ્રમાણ કહીને એમ સૂચવે છે કે (શબ્દથી) અન્ય પ્રમાણદ્વારા સમજાતો અર્થ વ્યજક થતો નથી

એ રીતે કાવ્યપ્રકાશમા અર્થની વ્યજકતાના નિર્ણયનો ત્રીજો ઉલ્લાસ સમાપ્ત થયો •

---

૧૨ ચેષ્ટાની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યગ્યનુ ઉદાહરણ કહુ જ્યારે બારણાની નજીક આવ્યો ત્યારે સકલ સૌન્દર્યના સારની શોભાવાળી તેણે ઉરુયુગને પહોળા કરી ભેગા કરી લીધા સાડ઼ો આગળ ઓઢ્યો ચચળ લોચનને નીચા નમાવ્યા, તે સમયે વાણીને રોકી ભુજલતાનો સકોચ કર્યો —

૧૩ સમજવામા કશો પણ સદેહ ન રહે તે માટે આટલા બધા ઉદાહરણ આપ્યા છે પરપરાપ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે શ્રીવાગ્દેવતાવતાર મમ્મટ બહુ જ થોડુ કહી કામ સારનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તે આટલા બધા ઉદાહરણોનુ કારણ આપે એ એને માટે ઉચિત છે

ચોથો ઉલ્લાસ

જો કે શબ્દ ને અર્થનો નિર્ણય કર્યા પછી દોષ, ગુણ અને અલંકારનુ સ્વરૂપ કહેવુ જોઇયે, તોપણ, ધર્મી(કાવ્ય)ને બરાબર બતાવ્યા પછી જ ધર્મોમા ગ્રહણ કરવા જેવુ અને ત્યાગ કરવા જેવું શુ છે તે જણાય છે, માટે પ્રથમ કાવ્યના ભેદો[1] કહે છે

(સૂ. ૩૯) જે અવિવક્ષિતવાચ્ય [ધ્વનિ] હોય તે ધ્વનિમાં,
વાચ્ય બીજા અર્થમા સંક્રમિત થયેલું હોય છે
અથવા અત્યંત તિરસ્કૃત થયેલું હોય છે. ૨૪

જ્યારે લક્ષણા[2] ઉપર આધાર રાખનાર ગૂઢવ્યંગ્ય પ્રધાન

---

૧ કાવ્યપ્રકાશકાર કાવ્યાના નીચે પ્રમાણે ભેદો પાડે છે

૧ ઉત્તમ કાવ્ય એટલે ધ્વનિકાવ્ય (સૂ ૪)

અવિવક્ષિતવાચ્યધ્વનિ અથવા લક્ષણામૂલક

અર્થાન્તરસંક્રમિતવાચ્ય અત્યન્તતિરસ્કૃતવાચ્ય	(સૂ ૩૯)...	૨
વિવક્ષિતાન્યપરવાચ્યધ્વનિ અથવા અભિધામૂલક (સૂ ૪૦)		
અલક્ષ્યક્રમવ્યંગ્ય	. ...	૧
લક્ષ્યવ્યંગ્યક્રમ (સૂ ૪૧)		
શબ્દશક્તિમૂલક (સૂ ૫૨)		
અલંકારધ્વનિ વસ્તુધ્વનિ	(સૂ ૫૩)	૨
અર્થશક્તિમૂલક (સૂ ૫૪) તેના ૧૨ પ્રકારો ..		૧૨
ઉભયશક્તિમૂલક (સૂ. ૫૫)	. ...	૧
કુલ પ્રકારો (સૂ. ૫૬)		...૧૮

૨ મધ્યમ કાવ્ય (સૂ ૩) તેના ૮ પ્રકારો (સૂ. ૬૬)

૩ અધમ કાવ્ય અથવા ચિત્ર કાવ્ય (સૂ. ૫) (સૂ ૭૦)

શબ્દ ચિત્ર

અર્થ ચિત્ર

૨. પ્રયોજનમૂલક લક્ષણામા પ્રયોજન વ્યંગ્ય હોય છે. તે વ્યંગ્ય ગૂઢ અને અગૂઢ એમ બે પ્રકારનુ હોય છે. જુઓ સૂત્ર ૧૮–૧૯.

હોય ત્યારે જ, અવિવક્ષિત છે વાચ્ય જેમા એવુ તે,– [3]ધ્વનિ શબ્દના સબધને લીધે–[3] ધ્વનિ તરીકે ઓળખવુ તેમા ક્યાક (વાચ્યનો) ઉપયોગ ન થતો હોવાથી વાચ્ય બીજા અર્થમાં પરિણામ પામેલુ હોય છે જેમકે,

[4]તને કહું છું બેઠી છે, વિદ્વાનોની સભા અહીં,
માટે નિજ મતિ ઠામ, રાખીને બેસવુ ઘટે ૨૩

આમા 'હુ કહુ છુ ' વગેરે ' હુ તને ઉપદેશ આપુ છુ ' એવા અર્થમ પરિણામ પામે છે.

ક્યાક (વાચ્ય) બધ બેસતું ન હોવાથી અત્યત તિરસ્કારને પામેલુ હોય છે. જેમકે

[5]બહુ કર્યો ઉપકાર કહેવું શુ, સુજનતા ભલી વિસ્તરી આપની,
કરત આવું જ તેથી સદા સખે, સુખી રહો શરદો શત જીવતા ૨૪

આમ અપકારી તરફ વિપરીત લક્ષણા વડે કોઇ કહે છે.

(સૂ. ૪૦) જેમા વાચ્ય વિવક્ષિત તથા અન્યપર હોય તે બીજા પ્રકારનુ.

અન્યપર એટલે વ્યગ્યનિષ્ઠ (એટલે કે જેનુ વાચ્ય વ્યગ્યમા વિરામ પામે છે એવુ)

અને એ

(સૂ. ૪૧) કોઇ એક અલક્ષ્યક્રમવ્યંગ્ય, અને બીજું લક્ષ્યવ્યંગ્યક્રમ છે. ૨૫

૩–૩ મૂળ કારિકામા વાક્યનો અન્વય નીચે પ્રમાણે છે य अविवक्षित-वाच्य , तत्र ध्वनौ, वाच्य अर्थान्तरे सक्रमितम्, अत्यन्त वा तिरस्कृतम् भवेत् આમા तत्र નો અર્થ तस्मिन् કરીને तस्मिन् ध्वनौ ઉપરથી य अविवक्षित-वाच्य ध्वनि એમ અર્થ કરવાનો છે માટે વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે ध्वनौ ના અનુવાદથી, ध्वनौ શબ્દ પછીથી કારિકામા આવે છે તેના સબધથી, य ની પછી પણ ध्वनि શબ્દ અધ્યાહાર લેવો

૪ <હું તને કહું છુ કે અહીં વિદ્વાનોનો સમાજ છે તેથી પોતાની બુદ્ધિને ઠેકાણે રાખીને બેસજે >

૫ <બહુ ઉપકાર કર્યો, તેમા શુ કહેવુ ? આપે બહુ સુજનતા પ્રકટ કરી ' તેથા આવુ હમેશા કરતા જ, હે સખે, સેકડો શરદો સુખી રહો >

અલક્ષ્ય—વિભાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવ એજ રસ છે એમ નથી, પણ રસ તેઓ વડે વ્યક્ત થાય છે માટે ક્રમ તો છે પણ તે શીઘ્રતાને લઇને દેખાતો નથી
તેમા

(સૂ. ૪૨) રસ, ભાવ, તેઓનો આભાસ,[૬] [વ્યભિચારી] ભાવની શાન્તિ વગેરે અલક્ષ્યક્રમ છે, તે રસવત્ વગેરે અલંકારોથી ભિન્ન હોઇ પોતે અલંકાર્ય છે. ૨૬

વગેરેથી ભાવોદય ભાવસન્ધિ ભાવશબલત્વ સમજવાનાં છે જ્યા રસાદિ પ્રધાન હોય છે, ત્યા તે અલંકાર્ય છે જેનું ઉદાહરણ પછી અપાશે બીજે જ્યા વાક્યાર્થ પ્રધાન હોઈ રસાદિ અંગભૂત હોય તે ગુણીભૂતવ્યગ્ય કાવ્યમા રસવત્, પ્રેય, ઊર્જસ્વી, સમાહિત વગેરે અલંકાર સમજવા તેના ઉદાહરણો[૭] ગુણીભૂત-વ્યગ્ય વિષે બોલતા આપીશુ
તેમા રસનુ સ્વરૂપ કહે છે

(સૂ. ૪) લોકના રતિ વગેરે સ્થાયી (ભાવ)નાં જે કાર્ય-કારણ અને સહકારી છે તે જો નાટ્ય અને કાવ્યમા હોય તો તે વિભાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવ કહેવાય છે. તે વિભાવાદિ વડે વ્યક્ત થતો સ્થાયી ભાવ રસ કહેવાય છે. ૨૮ [૮]

---

૬ રસ, ભાવ, અને તેઓના આભાસ માટે જુઓ અનુક્રમે સૂ ૪૪, ૪૮, ૪૯

૭ ૧૧૬–૧૧૯ ઉદાહરણો જુઓ

૮ મનુષ્યના હૃદયમા બીજ રૂપે કે સસ્કાર રૂપે અનેક ભાવો રહેલા હોય છે, આ ભાવો તે સ્થાયી ભાવો કહેવાય છે, જેમકે પ્રીતિ શોક, હાસ ક્રોધ, ભય વગેરે આ ભાવોનો આવિર્ભાવ નિમિત્ત મળતા થાય છે આ આવિર્ભાવનો વિચાર ત્રણ વિગતો પૃથક્ કરી કરે છે, આવિર્ભાવનું કારણ, આવિર્ભાવ અને મુખ્ય ભાવના આવિર્ભાવની ઉત્પત્તિમા તથા સમજવામા નિમિત્તભૂત બીજી ક્ષણિક બાબતો, પહેલાને કારણ, બીજાને કાર્ય અને ત્રીજાને સહકારી કહેવામા આવે છે કુદરતનુ કોઇ દૃશ્ય જોતા અમુક આનન્દ થાય છે, આમા અમુક દૃશ્ય જેવુ કે ચન્દ્રોદય, એ કારણ કહેવાય, એથી

ભરતે કહ્યુ છે કે "વિભાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારીના સયોગથી રસનિષ્પત્તિ થાય છે" તેનુ ભટ્ટ લોલ્લટ વગેરે આ પ્રમાણે વિવરણ કરે છે વિભાવોથી—(જેમકે) લલનાદિ આલંબન[9] કારણ અને ઉદ્યાનાદિ ઉદ્દીપન[10] કારણથી—ઉત્પન્ન થયેલો, અનુભવો થી—(જેમકે) કટાક્ષ અને ભુજોત્ક્ષેપ[11] વગેરે કાર્યોથી—પ્રતીતિ-યોગ્ય કરાએલો, વ્યભિચારીઓથી—(જેમકે) નિર્વેદાદિ સહકારી-ઓથી—પુષ્ટ થયેલો, એવો રત્યાદિભાવ રામાદિ અનુકાર્યમા[12] મુખ્ય-પણે[13] હોવા છતા તેના (રામાદિના) રૂપના અનુસધાનના બળથી નર્તકમા પણ પ્રતીત થતો હોય ત્યારે રસ કહેવાય છે[14]

થતો આનન્દનો અનુભવ કાર્ય કહેવાય, તે સમયે જે બીજી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે અનેક લાગણીઓ જેમકે હર્ષ અથવા વિષાદ થાય અથવા મદ થાય કે નિર્વેદ થાય અથવા આ બધાનુ કોઇ વિલક્ષણ મિશ્રણ થાય તે સહકારી કહેવાય વ્યવહારની અને દર્શનશાસ્ત્રની પરિભાષાને રસમીમાસામા વિભાવ (કારણ) અનુભાવ (કાર્ય) અને વ્યભિચારી (સહકારી) કહે છે ચેતનાના વ્યાપારના સબધને કાર્યકારણની પરિભાષામાથી મુક્ત કરવામા અમુક ઔચિત્ય રહેલુ છે બીજ રૂપે રહેલાને પ્રકટ કરે તે વિભાવ અનુભવને યોગ્ય કરે તે અનુભાવ અને વિશેષતાથી સચાર કરે તે વ્યભિચારી

૯–૧૦ રસના આવિર્ભાવના મૂળભૂત અને મુખ્ય કારણ તે આલબન કહેવાય અને તે વડે પ્રકટ થયેલા રસને ઉદ્દીપ્ત કરે, બઢાવે તે ઉદ્દીપન કારણ કહેવાય જેમકે ઇષ્ટજનનુ મરણ તે કરુણનુ આલબન છે અને તેની સાથે સબધ ધરાવતી વસ્તુઓનુ દર્શન વગેરે ઉદ્દીપન કારણ છે

૧૧ ભુજોત્ક્ષેપ, રતિને લીધે આળસ મરડવાની માફક હાથ ઊંચા કરવા

૧૨ અનુકાર્ય, નાટકમા જેનુ અનુકરણ થાય તે રામનો પાઠ ભજવવાનો હોય તો રામ અનુકાર્ય છે

૧૩ મુખ્યપણે, સાક્ષાત્ રીતે, વાસ્તવિક રીતે, ખરી રીતે એટલે કે રસ ખરી રીતે રામમા ઉત્પન્ન થાય છે અને રામના રૂપના અનુસધાનથી તે નર્તકમા પ્રતીત થાય છે

૧૪ ભટ્ટલોલ્લટના મતનો સાર એ છે કે રામવેષધારી નટની અદર વાસ્તવિક રીતે સીત પ્રેમ નથી છતા પણ નાટ્યનૈપુણ્યથી તેની અદર હોય એમ જ સામાજિકને પ્રતીત થાય છે તે રસ છે

શ્રી શંકુક આ પ્રમાણે વિવરણ કરે છે 'આ રામ જ છે' 'આ જ રામ છે' એવી સમ્યક્ પ્રતીતિ, 'આ રામ નથી' એવુ ઉત્તર કાળમા બાધક જ્ઞાન થાય ત્યારે (તેના પૂર્વનુ) 'આ રામ છે' એવુ જે જ્ઞાન તે મિથ્યા પ્રતીતિ, 'આ રામ છે કે નથી' એવી સશય પ્રતીતિ, 'આ રામના જેવો છે' એવી સાદૃશ્ય પ્રતીતિ, એ ચારેય પ્રતીતિઓથી વિલક્ષણ પ્રતીતિ વડે ચિત્ર–તુરગાદિ[15] ન્યાયથી નટ, 'આ રામ છે' એ રીતે ગ્રહણ કરાય છે એ રીતે ગ્રહણ કરાતા નટમા અનુમાન કરાતો રત્યાદિ ભાવ તે જ રસ આ અનુમાન કરાતો રસ વસ્તુના સૌન્દર્ય-બલને લીધે આસ્વાદનો વિષય થતો હોવાથી અનુમાનના બીજા વિષયોથી વિલક્ષણ છે આ ભાવ નટમા ન હોવા છતા સામાજિકોની[16] વાસનાને લીધે આસ્વાદનો વિષય બને કે આ અનુમાન, કારણ કાર્ય અને સહકારી રૂપ હેતુઓ જે વિભાવાદિ શબ્દો વડે ઓળખાય છે તેઓ વડે, 'સયોગ', એટલે ગમ્ય–ગમક ભાવરૂપ સબધથી, ઉદય પામે છે આ હેતુઓ શિક્ષા અને અભ્યાસથી સપાદન કરેલ પોતાના કાર્યના (અભિનયના) પ્રકટ-નથી નટ વડે પ્રકાશિત થાય છે અને તેથી તે કૃત્રિમ છે છતા

[17]અગો વિશે અમ્રત કેરી હેલિ એ,
નેનોની કર્પૂર-સળી જ શીળી એ,
મનોરથશ્રી, સશરીર, ચિત્તથી
પ્રાણેશ્વરી દર્શન નેન આપતી. 25

---

15 ચિત્રમા કાઢેલા તુરગને—ઘોડાને ઘોડો કહીયે છીયે તે રીતે આ પ્રતીતિ નથી કારણ કે ઘોડાનુ ચિત્ર એ ઘોડો નથી, તેમજ તે મિથ્યા પ્રતીતિ પણ નથી કારણ કે ઉત્તરકાળમા એ ઘોડો નથી એવુ બાધક જ્ઞાન થતુ નથી, તે સંશયપ્રતીતિ નથી કારણ કે તે ઘોડો છે કે નહિ એવો સંશય ઉત્પન્ન થતો નથી અને તે સાદૃશ્યપ્રતીતિ પણ નથી કારણ કે તેને આપણે ઘોડા જેવુ ન કહેતા ઘોડો કહીએ છીએ

16 સહૃદય પ્રેક્ષક

17 ૮તે મારા અગની અમૃતરસની વૃષ્ટિ, મારી આખની સારી રીતે

[18]દીર્ઘચપલ નેનીનો, વિજોગ થાતા જ આજ દૈવગતે,
પહોચી વળ્યો સમો એ, ગાઢા દોડન્ત મેઘોનો. ૨૬

વગેરે કાવ્યના અનુસન્ધાન બલથી તેવા એટલે કૃત્રિમ રૂપે સમજાતા નથી[19]

ભટ્ટનાયક આ પ્રમાણે વિવરણ કરે છે રસ તટસ્થપણે કે પોતાની અંદર પ્રતીત થતો નથી, તેમ ઉત્પન્ન થતો નથી, તેમ અભિવ્યક્ત થતો નથી, પણ કાવ્ય અને નાટ્યમાં અભિધાથી ભિન્ન એવા વિભાવાદિને સાધારણ કરવારૂપ ભાવકત્વ વ્યાપારવડે[20] ભાવના–વિષય કરાતો (સાધારણ કરાતો) સ્થાયી ભાવ ભોગવડે ભોગવાય છે, જે ભોગ સત્ત્વની પ્રબળતાથી (ઉત્પન્ન થતા) પ્રકાશ–આનન્દરૂપ જ્ઞાનની વિશ્રાન્તિરૂપ[21] છે

ભરેલી કપૂરની સળી, શરીરધારી મનોરથની શ્રી તે આ પ્રાણેશ્વરી મનમાથી આખ આગળ આવી >

૧૮ <દૈવથી આજે હુ તે ચપલ અને દીર્ઘ નયનવાળીથી છૂટો પડયો અને ગાઢા વિલોલ વાદળાનો આ સમય આવી પહોચ્યો >

૧૯ શ્રી શકુકના મતનુ તાત્પર્ય એવુ છે કે નટ નિપુણતાથી જે શૃગારાદિના કારણો વગેરે એના પોતાના નથી તે પોતાના હોય એમ બતાવે છે તેથી સામાજિકો નટમા રતિનુ અનુમાન કરે છે અને રસની આવી અનુમિતિ એ જ રસનિષ્પત્તિ છે

૨૦ વિભાવાદિને સાધારણ કરવારૂપ ભાવકત્વ વ્યાપાર ભટ્ટનાયક કાવ્ય અને નાટકમા ભાવકત્વ અને ભોજકત્વ નામના બીજા બે માનસિક વ્યાપારો માને છે કાવ્યના અર્થનુ જ્ઞાન થયા પછી તરત જ ભાવકત્વ વ્યાપાર વડે વિશિષ્ટ વ્યક્તિમા રહેલા ભાવો વ્યક્તિસબધ છોડી દઈ તેમના સામાન્ય રૂપે ભાસે છે જેમકે રામ અને સીતાનો પ્રેમ એ વ્યક્તિઓનો સંબધ છોડી સામાન્ય દામ્પત્યરૂપે મન આગળ ખડો કરાય છે આ બાબતનો ઉપરના વાકયથી ઉલ્લેખ કર્યો છે આ પ્રમાણે સામાન્ય થયેલા ભાવ ભોજકત્વ વ્યાપાર વડે સહૃદયો ભોગવે છે આ જ ભટ્ટનાયકના મતનો સાર છે

૨૧ જ્ઞાનની વિશ્રાતિ એટલે જ્ઞાનમા લય થઈ જવુ બીજા જ્ઞેયના—જ્ઞાનના વિષયના—સબધથી રહિતપણુ અર્થાત્ એ ભોગ વખતે એ પ્રકાશ–આનંદ જ હોય છે બીજુ કાઈ હોઈ શકતુ નથી.

લોકમા જે પ્રમદાદિ વસ્તુઓ છે તે જ, સ્થાયી ભાવનુ અનુમાન કરવાના અભ્યાસમા કુશલ થયેલા સામાજિકોવડે અલૌકિક વિભાવ વગેરે શબ્દોથી કાવ્ય અને નાટકમા વ્યવહાર પામે છે, કારણકે તે કાવ્ય અને નાટકમા કારણતા–આદિને પરિહરી વિભાવના વગેરે વ્યાપારવાળા બને છે, તે વિભાવ વગેરે 'આ મારા જ છે,' 'આ શત્રુના જ છે,' 'આ તટસ્થના જ છે' એ પ્રકારના ખાસ સબધના સ્વીકારના નિયમના તથા 'આ મારા જ નથી' 'આ શત્રુના જ નથી' 'આ તટસ્થના જ નથી' એ પ્રકારના ખાસ સબધના નિષેધના નિયમના અનિશ્ચયથી સાધારણ રૂપે સામાજિકોને પ્રતીત થાય છે, તેવા સાધારણ રૂપે પ્રતીત થએલા વિભાવ વગેરેથી અભિવ્યક્ત થએલો, સામાજીકોના હૃદયમા વાસનારૂપે રહેલો રત્યાદિ સ્થાયી ભાવ તે શૃગારાદિ રસ તે રસ અમુક પ્રમાતામા રહ્યો છે છતા, સકલ સહૃદયોની સમતિ (સમાન અનુભવ)વાળા સાધારણત્વવડે પ્રમાતાદ્વારા વિષય કરાએલો હોય છે, આ રસ, જેમ જ્ઞાન પોતાના આકારથી અભિન્ન છે[22] તેમ પોતાથી અભિન્ન હોવા છતા તે વિષયભૂત થાય છે. આ પ્રમાતા સાધારણ ઉપાયના[23] બલથી તે (રસાસ્વાદ) વખતે લોપ પામેલ પરિમિત પ્રમાતૃપણાને[24] લીધે ઉદય પામેલ અને અન્ય વિષયના સસર્ગથી રહિત એવા અપરિમિત ભાવવાળો હોય છે આસ્વાદનો વિષય થવુ એ જ એનો (રસનો)પ્રાણ છે વિભાવાદિના જીવનની અવાધ એજ એની અવધિ છે શરબતની પેઠે[25] તેનો આસ્વાદ થાય છે તે સામે જાણે સ્ફુરતો

---

૨૨ જ્ઞાનનો વિષય અને જ્ઞાન એક જ છે, જ્ઞાનથી અન્ય નથી એવો વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધોનો મત છે

૨૩ વિભાવ અનુભાવ વગેરે જે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સાધારણ રૂપે પ્રતીત થયા છે તે

૨૪ પરિમિતપ્રમાતૃપણું એટલે આ વિભાવાદિ મારા છે અને હુ જ રસનો આસ્વાદ લઉં છુ એવુ વ્યક્તિના અહત્વથી મર્યાદિત થએલુ જ્ઞાન

૨૫ શરબતમા જેમ સાકર એલાયચી વગેરે વસ્તુઓનો જૂદો સ્વાદ

હોય, હૃદયમા જાણે પ્રવેશતો હોય, સર્વાંગને જાણે આલિંગતો હોય, બીજું બધુ જાણે તિરોહિત કરતો હોય, બ્રહ્માસ્વાદનો જાણે અનુભવ કરાવતો હોય, એવો અલૌકિક ચમત્કાર કરનારો હોય છે તે રસ કાર્ય[26] નથી, શાથી જે એમ હોય તો વિભાવાદિના વિનાશ પછી પણ તેના સભવનો પ્રસગ આવે. તે જ્ઞાપ્ય[27] પણ નથી શાથી જે તે સિદ્ધરૂપ સભવતો નથી પરતુ વિભાવ વગેરેથી વ્યજિત થઈને જ આસ્વાદનો વિષય કરવા યોગ્ય બને છે કારક અને જ્ઞાપકથી ભિન્ન એવુ બીજુ કયા દીઠુ? એનો ઉત્તર એ છે કે કયાંઈ નથી દેખાયુ એટલા માટે અલૌકિક કાર્યની સિદ્ધિ થવાથી એ ભૂષણ છે દૂષણ નથી ચર્વણા (આસ્વાદ)ની નિષ્પત્તિથી રસની નિષ્પત્તિનો ઉપચાર[28] થાય છે માટે તેને કાર્ય કહેવુ હોય તો કહો લોક-પ્રસિદ્ધ પ્રત્યક્ષાદિ જ્ઞાન, અને ચક્ષુરાદિ પ્રમાણોથી તટસ્થપણે એટલે નિરપેક્ષપણે ઉત્પન્ન નાર જ્ઞાનવાળા મિત યોગીનુ[29] જ્ઞાન, અને અન્ય વિષયના સ્પર્શ માત્રથી રહિત તેમજ કેવળ સ્વસ્વરૂપમા સમાપ્ત થતુ (પોતાના સ્વરૂપને વિષય કરતુ) એવુ જે અમિત યોગીનુ[30] જ્ઞાન, એ ત્રણેય પ્રકારના જ્ઞાનથી વિલક્ષણ એવા અલૌકિક સ્વસવેદનનો વિષય થતો હોવાથી

નહિ આવતા એક સ્વાદ આવે છે તેમ આ વિભા છે, આ અનુભાવ છે એવો જૂદો જૂદો સ્વાદ નહિ આવતા અમુક રસનો સ્વાદ આવવો તે

૨૬-૨૭ જ્ઞાપ્ય કાર્ય કુભાર એ ઘડાનો કારક છે અને ઘડો એ કુભારનુ કાર્ય છે કુભાર (કારક)નો નાશ થયા પછી પણ ઘડો (કાર્ય) રહે છે. પણ વિભાવોના વિનાશ થયા પછી રસ અનુભવી શકાતો નથી માટે રસને વિભાવોનુ કાર્ય ન ગણી શકાય સૂર્ય એ ઘડાનો જ્ઞાપક છે અને ઘડો એ સૂર્યનો જ્ઞાપ્ય છે જ્ઞાપ્ય વસ્તુ જ્ઞાપકથી સ્વતત્ર રીતે સિદ્ધ એટલે અસ્તિત્વવાળી હોય છે સૂર્ય વિના પણ ઘડો તો છે પણ વિભાવાદિ વિના રસ સભવતો નથી આ રીતે વિભાવાદિ રસના કારક નથી તેમ જ્ઞાપક નથી એટલે રસ કાર્ય નથી તેમ જ્ઞાપ્ય નથી

૨૮ ઉપચાર થાય છે એટલે વ્યવહાર થાય છે, બોલાય છે

૨૯ મિતયોગી=પ્રાથમિક યોગી ૩૦ અમિતયોગી-પરિપક્વયોગી.

જ્ઞાપ્ય[૩૧] પણ કહેવો હોય તો કહો. નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન એ રસ વિષય કરી શકતુ નથી, શાથી જે રસની પ્રતીતિમા વિભાવાદિનો પરામર્શ પ્રધાનપણે હોય છે તેમજ સવિકલ્પ જ્ઞાન પણ તેને વિષય કરી શકતુ નથી, શાથી જે આસ્વાદનો વિષય એવો અલૌકિક આનન્દસ્વરૂપ રસ તે સ્વસવેદનથી જ સિદ્ધ છે ઉભય (નિર્વિકલ્પ, સવિકલ્પક)ના અભાવરૂપ તે રસમા ઉભયરૂપપણું જ સિદ્ધ થાય છે[૩૨] જે પહેલા (કાર્ય–જ્ઞાપ્ય)ની વિલક્ષણતાની પેઠે એનુ લોકોત્તરપણુ જ સૂચવે છે, નહિ કે વિરોધ આ પ્રમાણે આચાર્ય અભિનવગુપ્તનો અભિપ્રાય છે

વ્યાઘ્ર વગેરે જેમ ભયાનકના વિભાવો છે તેમ વીર અદ્ભુત અને રૌદ્રના પણ છે અશ્રુપાત વગેરે જે શૃગારના અનુભાવો છે તેમ કરુણ અને ભયાનકના પણ છે ચિન્તા વગેરે જેમ શૃગારના વ્યભિચારી ભાવ છે તેમ વીર કરુણ અને ભયાનકના છે એ રીતે પ્રત્યેક અનેકમા હોવાથી સૂત્રમા ભેગા બતાવ્યા છે.

[૩૩]નભ સજલ ઘને અલિ શુ નીલુ,
મધુકર કોકિલ કૂજનો દિશામા,

૩૧ રસની પણ નિષ્પત્તિ થાય છે માટે કાર્ય ગણવુ હોય તો ગણો તેમજ એ અલૌકિક જ્ઞાનનો વિષય માટે તેને સિદ્ધ ગણી જ્ઞાપ્ય ગણવુ હોય તો ગણો

૩૨ વિષય અને ઇન્દ્રિયનો સબન્ધ થયા પછી 'કઇક છે' એવુ જે પ્રાથમિક જ્ઞાન તે નિર્વિકલ્પક, આ વૃક્ષ છે' વગેરે ધર્મોથી યુક્ત જે જ્ઞાન થાય તે સવિકલ્પક રસ નિર્વિકલ્પક એટલા માટે નથી કે તેમા વિભાવાદિનો પરામર્શ–જ્ઞાન છે તે સવિકલ્પક એટલા માટે નથી કે તે ધર્મીરૂપે જ જણાઇ જાય છે આ બન્નેથી જૂદા પ્રકારનુ જ્ઞાન ન હોવાથી રસ શુ છે એ પ્રશ્ન થતા કહે છે કે તે ઉભયરૂપ છે રસ એટલા પૂરતો નિર્વિકલ્પક છે કે તે પોતે માત્ર ધર્મીરૂપે પણ જણાઇ જાય છે, તે એટલા પૂરતો સવિકલ્પક છે કે તેમા વિભાવાદિનુ વિભાવત્વાદિરૂપે જ્ઞાન હોય છે આની ઉપપત્તિ વિભાવાદિના જ્ઞાનમા અને રસના જ્ઞાનમા ક્રમ દેખાતો નથી એનાથી થઇ શકે.

૩૩ <આકાશ ભમરાના જેવા શ્યામ, જલગર્ભવાળા મેઘવાળુ છે

ધરણિ પર નવાકુરો ફુટયા છે,
પગ પડતા પિયુ, માન માન, મુગ્ધા !

વગેરેમા,

[34]મૃદિત કમલિની શા અગ વ્હીલાયલા છે,
પરિજન વિનવ્યાથી માડ કામે વળે છે,
ધવલ, નવલ હાથી–દાત શો, એ કપોલ
હિમકર અકલંકી કેરી શોભા ધરે છે. ૨૮

વગેરેમા અને

[35]દૂરે ઉત્સુક, આવતા વળી ગઈ, બોલાવતા ફાટી ગે,
ભેટતા થઈ લાલ, સાળુ પકડયે વાકા ભવા કૈ થયા,
પાયે માનુનીને પડયે દગ રહી રેલાઈ આસુ પૂરે,
અહુ એમ થયુ પ્રપચચતુર વ્હાલા તણા વાકમાં ૨૯

વગેરેમા જો કે વિભાવો, અનુભાવો અને આ સુકય, વ્રીડા, હર્ષ, કોપ, અસૂયા, પ્રસાદરૂપી વ્યભિચારી ભાવોની જ ફક્ત સ્થિતિ છે, છતા પણ અહી નિયમભગ થતો નથી કારણકે આ બધા અસાધારણ હોવાથી ત્રણમાના બાકીના બે આક્ષેપથી સમજાય છે

તેના ભેદો કહે છે—

દિશાઓની શોભા, મધુકર અને કોકિલના કૂજનથી યુક્ત છે ધરણિ પોતાના ખોળામા નવીન અકુરરૂપી ટાકણાવાળી છે હે મુગ્ધે ! પગે પડેલા વહાલા ઉપર પ્રસન્ન થા > આમા માત્ર વિભાવો છે

૩૪ <અગ ચોળાઇ ગયેલી મૃણાલીના જેવુ મ્લાન છે, પરિવારની વીનવણીથી માડમાડ કામમા પ્રેરાય છે, તાજા કાપેલા હાથીદાતના કડકા જેવો તેનો સુદર ગાલ નિષ્કલક ચન્દ્રના સૌન્દર્યને ધારણ કરે છે > આમા માત્ર અનુભાવો છે

૩૫ <વ્હાલાનો વાક પડયે, માનિનીની આખ કેવી વિચિત્ર વ્યાપારમા ચતુર થઈ ! દૂરથી જોતા ઉત્સુક થઇ આવતા તિરછી થઇ, વાત કરતા ફાટી ગઈ, ભેટતા લાલ થઈ, વસ્ત્ર ઝાલતા કઇક ભવા ચડયા, અને પગે પડતા આસુથી કીકી ભરાઈ ગઇ > આમા માત્ર વ્યભિચારી ભાવો છે

(સૂ. ૪૪) શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, બીભત્સ અને અદ્ભુત નામના આઠ રસ નાટ્યમાં મનાય છે. ૨૯[૩૫]

તેમા શૃગારના બે ભેદ છે સભોગ અને વિપ્રલભ તેમા **પહેલો** પરસ્પર અવલોકન, આલિગન, અધરપાન, પરિચુબન વગેરેથી અનત પ્રકારનો હોવાથી અપરિચ્છેદ્ય એક જ ગણાય છે. જેમકે

[૩૬]સૂનું ધામ વિલોકીં, સેજથી જરા ધીમે ઊઠી, ઢોગથી
પોઢેલા પિયુનું નિહાળી રહીને એકી ટસે મુખડુ,
વિશ્રભે ચુમી, ગાલના નિરખીને રોમાચ, નીચુ કરે
લજ્જાથી મુખ, ત્યા ચુમાઈ હસતા વ્હાલાથી મુગ્ધા ચિર ૩૦

[૩૭]તુ મુગ્ધા વણુચોળી ધારણુ કરે કાન્તિ મનોહારિણી
એવા વેણુ વદી પિયૂજી અડતા ગ્રથિ, સખી સાથ સૌ,
બેઠી સેજ સમીપ સસ્મિત સખીના નેત્રના ઉત્સવે
આનદી, કઈ જૂઠડા મિષ કહી, ધીમેથી ચાલી ગયો ૩૧

બીજો (વિપ્રલભ) અભિલાષ, વિરહ, ઈર્ષ્યા પ્રવાસ અને શાપના કારણુથી પાચ પ્રકારનો છે તેમના ક્રમથી ઉદાહરણો—
[૩૮]પ્રેમાળ, પ્રણુયે ભીની, પરિચયે જ્યા રાગ જામેલ છે,
મુગ્ધાક્ષી તણી એ સ્વભાવમધુરી ચેષ્ટા થજો હુ વિષે,

---

૩૫ આ આખી કારિકા મમ્મટે ભરત નાટ્યશાસ્ત્રના ૬ઠ્ઠા અધ્યાય માથી લીધા છે

૩૬ <વાસગૃહ સૂનુ જોઈને શયનગૃહમાથી જરા ધીમેથી ઊઠીને, ખોટુ ખોટુ ઊંઘી ગયેલા પતિનુ બહુ વાર સુધી મુખ નિરખીને વિશ્રબ્ધ ચૂમતા રોમાચિત ગડસ્થલી જોતા લજ્જાથી મુખ નીચુ કરેલી બાળા હસતા પ્રિયથી ખૂબ ચૂમાઈ>

૩૭ <'મુગ્ધાક્ષી ! તુ તો કાચળી વિનાજ મનોહર શોભા ધારણ કરે છે,' એમ કહીને પ્રિયતમ કાચળીની ગાઠને અડતા, શય્યાની કોરે બેઠેલી સસ્મિત સખીના નેત્રના ઉત્સવથી આનન્દ પામી સખીઓ જૂઠા બહાના કાઢતી ધીમે ધીમે ચાલી ગઈ>

૩૮ <મુગ્ધાક્ષીની પ્રેમાર્દ્ર, પ્રણુયવાળી, પરિચયને લીધે જેમા ગાઢ

જેને કોડથી કલ્પતા પણ, ઘડી રોકાય બાહ્યેન્દ્રિયો
કેરી સર્વ પ્રવૃત્તિ, ને લય થતું અતર્ ઘનાનન્દમા ૩૨

[39]બીજે જાય શી વાત એ, નથી સુહૃદ્ એવોય કો એમને,
ના શુ ચ્હાય! ન આવિયા પણ, અરે દૈવે શુ ધાર્યું હશે!
એવા કઇ તરકોથી કાળજું જતા કોરાઈ, આવાસમા
બાલા આમથી તેમ લોટતી નિશામા નીદ પામે નહિ ૩૩

આ વિરહોત્કંઠિતા છે

[40]તે બાલા, પ્રથમાપરાધ કરતા વ્હાલો, ન જાણે કશા
મ્હેણા માર્મિક અગવિભ્રમ, નથી શીખી સખી પાગ જે,
કિન્તુ સ્વચ્છ કપોલમૂલથી ખરન્તા નિર્મળા આસુથી,
રોયા માત્ર કરે, છુટી લટ હલે, ને નેત્રપદ્મો ભમે ૩૪

[41]વ્હાલા કકણ નીસર્યા, વહી રહ્યા ચોધાર આસુ, ઘડી
બેસી ના રહી ધીર, આગળ જવા ચિત્તે થયુ આકળુ,
જાવાનો કરતા વિચાર પિયુજી સાથે બધા નીકળ્યા,
જાવુ છે જીવ! તો પછી કયમ જવા દે સાથ વ્હાલા તણો? ૩૫

અનુરાગનો ઉદય થયો છે એવી, ને તે સ્વભાવમધુર ચેષ્ટાઓ મારા વિષે થાઓ, અભિલાષથી જ કલ્પેલી જે ચેષ્ટાઓમા, ક્ષણુન માટે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિને રોકનાર અન્તઃકરણનો આનન્દઘન લય થાય છે >

૩૯ <બીજી જગાએ જાય એ તો વાત જ શી! એનો એવો મિત્ર પણ નથી એ મને ન ચ્હાય? પણ આવ્યો તો નહિ અરે રે, આ વિધિએ શુ આદર્યું છે! આવી ઘણી કલ્પનાઓથી ગ્રસ્ત ચિત્તવાળી બાળા શયનગૃહમા આળોટયા કરતી રાત્રે નિદ્રા પામતી નથી >

૪૦ <પતિના પ્રથમ અપરાધને સમયે સખીના ઉપદેશ વિના વિભ્રમથી અગમરોડ અને વક્રોક્તિથી સૂચન કરવાનુ ન જાણતી હોવાથી, સ્વચ્છ કપોલ મૂલથી ગળતા સ્વચ્છ આસુવડે ભ્હાવરી આખવાળી વિખરાયલા હલતા વાળવાળી બાલા ફકત રૂવે જ છે >

૪૧ <પ્રિયતમે જવાનો વિચાર કરતા, વ્હાલા બલ્લૈયાએ પ્રસ્થાન કર્યું, આસુઓ ચાલવા લાગ્યા, ધૃતિ ક્ષણ પણ ન બેસી રહી, ચિત્તે આગળ જવાનો નિશ્ચય કર્યો, આ પ્રમાણે બધા સાથે જ ચાલ્યા તો હે જીવ, તારે પણ જવુ જ છે તો પછી આ પ્રિય મિત્રોનો સાથ કેમ છોડે છે? >

[૪૨]આલેખીને પ્રણય–રૂઠડી ધાતુરાગે શિલામા,
પોતાને હુ તુજ પદ પડયો દોરવા જાઉ છુ જ્યા,
ત્યા આસૂઓ, ઉભરી ઉભરી દષ્ટિને લોપી દે છે,
સંખાયે ના મિલન તહીંએ આપણુ ક્રૂર દૈવે.

હાસ્ય વગેરેનુ ક્રમથી ઉદાહરણ.

[૪૩]વારસ્ત્રીએ સ્વર ઝીણે કરી ધૂ, અશુદ્ધ
હાથેથી થપ્પડ દીધી મુજ ઉત્તમાગે,
મત્રો ભણી જલથી જે કર્યુંતુ પવિત્ર,
હા, હુ મુવો, કરી રુવે બહુ વિષ્ણુશર્મા ૩૭

[૪૪]નાસી ક્યા ગઈ મા ? શુ આ થયુ ? ગઇ આશીષ ક્યા ? દૈવ હા !
ધિક્ જીવ્યુ, પડયુ વજ્ર, દેહ તુજમા અગ્નિ, બળી આખ આ
એવી ગદ્ગદ ખોખરી અટકતી પૌરસ્ત્રીની વાણીથી
રોયા સૌ ચિતરામણો ય, શતધા ભીતો ય ફાટી ગઇ ૩૮

[૪૫]નિરલજ થઈ હેવાનોએ, સશસ્ત્ર જ જેમણે
કર્યુ, અનુમતિ આપી, દીઠુ અહી ગુરુ પાતક,

---

૪૨ <શિલા ઉપર ધાતુરાગ વડે તને પ્રણયકુપિત આલેખીને જેવો હુ મને પોતાને તારે પગે પડતો ચીતરવા જાઉ છુ તેવા વારવાર ઉભરાતા આસુથી મારી નજર ઢકાઇ જાય છે ક્રૂરવિધિ ત્યા પણ આપણો સગમ સહન કરતો નથી>

૪૩ <પગલે પગલે મત્રોના પાણીથી પવિત્ર કરેલા મારા માથા ઉપર વેશ્યાએ પોતાનો અપવિત્ર હાથ વાળીને મોટા અવાજ સાથે થૂકીને, પ્રહાર કર્યો, હાય હાય હુ મુવો એમ કહીને વિષ્ણુશર્મા રૂવે છે>

૪૪ <માડી તુ ક્યા નાસી ગઇ, આ શુ થઇ ગયુ ! દેવતાઓને ધિક્કાર છે, બધી આશીષો ક્યા ગઇ, જીવતરને ધિક્કાર છે, વજ્ર પડયુ ! તારા અગોમા અગ્નિ ! બળી આખો ! આ પ્રમાણે પૌરાગનાની ઘર્ઘર અવાજવાળી વચમા રૂધાઇ જતા સ્વરવાળી કરુણ વાણી ચિત્રમા રહેલાને પણ રડાવે છે અને ભીતના પણ સો કકડા થાય છે>

૪૫ <તમે નિર્મર્યાદ અને સજ્જ આયુધવાળા જે મનુજ પશુઓએ ગુરુ તરફનુ આ મહાપાતક કર્યુ હોય, અનુમોદ્યુ હોય, જોયુ હોય તે બધા

તમ સકલના, સાથે કૃષ્ણુ વૃકોદર પાર્થના
રુધિર ચરબી માંસેથી હુ કરૂ છુ દિશાબલિ ૩૯

૪૬છોડો ઓ વાનરાઓ અધમ ! ભય તમે, જેમણે ઇન્દ્ર કેરા
હાથીના કુંભ ભેદ્યા, તમ તનુ પર તે બાણુ લાજે પડતા,
સૌમિત્રે ! બેસ છાનો, તું ન મુજ રુષનુ પાત્ર, હુ મેઘનાદ,
કિંચિત્ ભ્રૂભંગલીલા થકી વશ ઉદધિ કીધ, તે રામ ખોળુ ૪૦

૪૭કેડે ધાતા રથે જો ! નજર બહુ કરે ડોકી વાળી રુપાળી,
પેઠો શું પૂર્વકાયે લગભગ પૂંઠથી બાણુ વાગ્યાની બ્હીકે,
થાકે પ્હોળા મુખેથી તૃણુ અધકરડ્યા વેરતો માર્ગ ભલે,
ઊંચી ફાળોથી થોડું ધરણિ પર જતો ઝાઝું તો અંતરિક્ષે ૪૧

૪૮ઊખેડી ચામડીને પ્રથમ ઉરુ કટિ સ્કંધના ઊપસેલા
ગંધાતા માંસલોચા લબલબ મુખથી ખાઇને, પ્રેતરાંકુ

ભીમ, અર્જુન અને કૃષ્ણ સુદ્ધાના લોહી મેદ અને માંસ વડે દિશાઓને ભોગ આપું છુ >

૪૬ <એ ક્ષુદ્ર વાનરાઓ ત્રાસ છોડી દો આ બાણો કે જેણે ઇન્દ્રના હાથીના કુંભસ્થળને ભેદ્યા છે તે તમારા દેહ ઉપર પડતા બહુ લાજે છે સૌમિત્ર, એક કોરે રહે, મારા રોષનુ તું પાત્ર નથી હું તો મેઘનાદ છું, જેણે જરા ભ્રૂભંગની લીલાથી સમુદ્રને નિયમિત કર્યો એ રામને હું શોધુ છુ >

૪૭ <જોને ' (આ મૃગ) ડોક વાંકી વાળવાથી સુંદર લાગે એવી રીતે વારવાર પૂંઠે પડેલા રથના ઉપર નજર કે કે છે, બાણ લાગવાના ભયથી શરીરનો પાછલો ભાગ લગભગ શરીરના આગલા ભાગમા પેસી ગયો છે, થાકથી પહોળા થઇ ગયેલા મોઢામાથી પડતું અડધુ ચાવેલું દર્ભ માર્ગ ઉપર વેરાયલું છે અને ઊંચી ફાળોથી આકાશમા બહુ અને પૃથ્વી ઉપર થોડું જાય છે >

૪૮ <પહેલા ચામડું ઉતરડી ઉતરડીને પછી ખભા, જાંગના મૂળ અને ઢેકા ઉપરથી ઝટ લઇ શકાય તેવુ, ઉગ્ર દુર્ગન્ધિવાળુ, અને જાડા ઉપસેલા ભાગોમા જામેલુ માંસ ખાઇને પછી આર્ત પ્રેતરાંકુ ચારેબાજુ ચકળ વકળ જોતુ દાંત દેખાડતું, ખોળામા પડેલી ખોપરીના હાડકાનું ખાડાખૈયામા ભરાયલું માંસ કરડે છે >

ખોળાની ખોપરીથી ખડબચડું લઇ હાડકુ, માસ ખાવા,

દેખાડી દાત, ડાળા અહિં તહિં કરતુ, ભૂખ્યું, કરે નિરાતે. ૪૨

[૪૯]અહો મહા છે અવતાર આ કો!

શી કાંતિ એ! કેવી છટા નવી જ.

શુ ધૈર્ય લોકોત્તર! શો પ્રભાવ!

શી આકૃતિ! સૃષ્ટિ જ કો નવીન ૪૩

આના સ્થાયી ભાવ કહે છે.

(સૂ. ૪૫) રતિ, હાસ, શોક, ક્રોધ, ઉત્સાહ, ભય, જુગુપ્સા અને વિસ્મય એ સ્થાયી ભાવો ગણાય છે. ૩૦

વ્યભિચારી ભાવો કહે છે.

(સૂ. ૪૬) નિર્વેદ, ગ્લાનિ, શંકા, અસૂયા, મદ, શ્રમ, આલસ્ય., દૈન્ય, ચિન્તા, મોહ, સ્મૃતિ, ધૃતિ, (૩૧) વ્રીડા, ચપલતા, હર્ષ, આવેગ, જડતા, ગર્વ, વિષાદ, ઔત્સુક્ય, નિદ્રા, અપસ્માર,[૫૦] (૩૨) સ્વપ્ન, ઉજાગરો, અમર્ષ, અવહિત્થ,[૫૧] ઉગ્રતા, મતિ, વ્યાધિ, ઉન્માદ, મરણ, (૩૩) ત્રાસ, વિતર્ક એ વ્યભિચારી ભાવો જાણવા આ તેત્રીસ ભાવો નામ દઈ ગણાવ્યા છે.(૩૪)

નિર્વેદ ઘણેભાગે અમગલ હોવાથી તેનુ પ્રથમ નામ દેવુ ન જોઇએ છતા દીધુ છે તે વ્યભિચારી છતા તે સ્થાયી છે એમ કહેવા માટે. તેથી

(સૂ ૪૭) નિર્વેદ સ્થાયી ભાવવાળો નવમો શાન્તરસ છે.

જેમકે

[૫૨]ભુજગે કે હારે, ફૂલ શયન કે પથ્થર વિષે,

મણિ કે માટીમા, સબલ રિપુમા કે સુહૃદમા,

---

૪૯ <અહો આ કેવો મહાન અવતાર છે! આની કાન્તિ ક્યા હોય! આ રીત નવી જ છે અલૌકિક ધૈર્ય! કેવો પ્રભાવ છે! અને કેવી આકૃતિ! અહો સૃષ્ટિ જ અપૂર્વ છે>

૫૦ અત્યત દુખથી ભાન વગરના થઇ જવુ તે

૫૧ લજ્જા વગેરેને લીધે હર્ષ વગેરે ભાવો બીજી કાંઇક ચેષ્ટા કરીને સંતાડવા તે

૫૨ <સર્પ અથવા હાર, ફૂલની પથારી અથવા પથ્થર, મણિ અથવા

તૃણે કે સ્ત્રીવર્ગે સમદરશીના મુજ દિવસો,
કહીં પુણ્યારણ્યે, શિવ શિવ લવતા વહીં જતા ૪૪

(સૂ. ૪૮) દેવ વગેરે જેનો વિષય છે એવી રત[૫૩] તથા વ્યાજિત[૫૪] થયેલો વ્યભિચારી (૩૫) ભાવ કહેવાય છે.

વગેરે શબ્દથી મુનિ, ગુરુ, નૃપ, પુત્ર, વગેરે વિષયોવાળી સમજવી કાન્તાવિષયવાળી રતિ વ્યકત થઇ હોય ત્યારે શૃગાર કહેવાય છે

[૫૫]જામ્યું કંઠમહીં કાલકૂટ તે
ઇશ ! લાગતું મને મહામૃત,
આપના વપુથી ભિન્ન જો મળે
અમ્રતે નહિ મને જરા રુચે ૪૫

[૫૬]હરે અઘો સાપ્રત, ભાવિમા કરે
શુભો, થતુ સચ્ચરિતોથી ભૂતના,
શરીરિને દર્શન આપનુ ખરે
ત્રિકાળમા સૂચવતુ જ યોગ્યતા ૪૬

આ પ્રમાણે બીજા વિષયો પણ ઉદાહરણથી સમજી લેવા.
વ્યજિત થયેલો વ્યભિચારી જેમકે—

ઢેફુ, બળવાન શત્રુ અથવા મિત્ર, ઘાસ અથવા સ્ત્રી એમા સરખી દૃષ્ટિ રાખતા શિવ શિવ એમ જપતા ગમે ત્યા પુણ્યારણ્યે મારા દિવસો ચાલ્યા જાય>

૫૩–૫૪ રતિ શબ્દથી બીજા સ્થાયી ભાવો પણ સમજવા વ્યજિત એટલે વિભાવ વગેરેથી નિષ્પન્ન થયેલો અર્થાત્ રસની અવસ્થા સુધી નહિ ગયેલો કોઇ પણ સ્થાયી કે વ્યભિચારી ભાવ કાવ્યમા ભાવ કહેવાય છે

૫૫ <હે ઇશ ! તારા ગળાના એક ખૂણામા રહેલુ કાલકૂટ મારે મન મહામૃત છે આપનાથી જૂદુ શરીર અમૃત હોય તોપણ તે મને ગમે નહિ >

૫૬ <પૂર્વના શુભકર્મથી પ્રાપ્ત થતુ, વર્તમાનમા થતા પાપનુ હરણ કરતુ અને ભવિષ્યના કલ્યાણના હેતુરૂપ આપનુ દર્શન દેહધારીઓને ત્રિકાલ યોગ્યતા સૂચવે છે >

૫૭જાણું, રીસથી ફેરવી મુખ પ્રિયા, વારી મને હાથથી
સ્પર્શો મા કરો રોતાં ચાલતી થતી સ્વપ્ને દીઠી આજ મે,
જયા સાઈ દઈ ચારુ વાક્ય કહોને જાઉં મનાવા પ્રિયા
નિદ્રા લૂંટી કયે, ગરીબ વિધિએ હુચ્ચે મને ત્યાં સખો! ૪૭

અહીં વિધિ તરફ ઈર્ષ્યા છે.

(સૂ. ૪૯) અનુચિતરીતે પ્રવૃત્ત થતાં તેના આભાસો કહેવાય છે.

તેના આભાસો એટલે રસાભાસો અને ભાવાભાસો. તેમાં રસાભાસ જેમકે

૫૮'સ્તવુ વામાક્ષી' કો, કાણુ ન ગમતુ જે વિણ તને ?
તજ્યા કોનું પ્રાણ રણમખમહીં શોધતી તું જે ?
અહો કોના એવા, શશિમુખિ ! તું આલિંગન કરે ?
તપસ્વી કો એવો, મદનનગરી ! ધ્યાન તું ધરે ? ૪૮.

અહીં આ 'સ્તવુ' ઈત્યાદિ સાથે સંબંધમાં આવેલું તેણીની અનેક ક્રિયાઓનુ કથન તેણીના અનેક કામુક વિશેના અભિલાષને વ્યંજિત કરે છે. ભાવાભાસ જેમકે—

૫૭<આનંદ ... ... થી આવું ... ... હતી પ્રિયતમા મેં ... 'મને અડો મા' ... ... થઈ (સ્વપ્નની) રડતી રડતી આગળ ચાલવા માંડી ... તેને આલિ... ... ચારુ વચનો વડે પ્રિયને આશ્વાસન આપુ એટલામાં તો ... ... કે શઠ વિધિએ મારું નિદ્રાધન લૂંટી લીધુ>

૫૮<હે ... ..., જેના વિના એક ક્ષણ પણ તું વિનોદ ... નથી એના ... ... ? એવા કયા ... ને રણક્ષેત્રમાં પોતાના પ્રાણ ... છે ... જેને તું ... છે ? ... (અહ) ... એવો કોનુ ... કે જેને હે ...મુખી, તું બળથી આલિંગે છે ? હે મદન-નગરિ ! આ ... તપ ... કે જેનું તું ચિંતન કરે છે ?>

[૫૯]પૂર્ણેન્દુ શું મુખ, સુચચલ દીર્ઘ નેનો,
આછી જુવાનીની વિલાસ લહેર અંગે
તો શું કરૂ, કરૂં શી પેર હું મૈત્રી, તેના
સ્વીકાર માટ તદબીર હવા રચુ શી. ૪૯.

આમા અનુચિત રીતે ચિન્તા પ્રવૃત્ત થએલી છે આ પ્રમાણે બીજા પણ ઉદાહરણોથી સમજી લેવા

(સૂ. ૫૦) ભાવની શાન્તિ, ઉદય, સન્ધિ, અને શબલતા તે પ્રમાણે [એટલે ભાવશાન્તિ, ભાવોદય, ભાવસન્ધિ, ભાવશબલતા કહેવાય છે.] ૩૬.

ક્રમપૂર્વક ઉદાહરણ

[૬૦]પેલીનો ઘન લેપ ઉરપરથી લાગ્યો તને ભેટતા
તેનુ ચિન્હ છુપાવવા ચરણમા આ શુ પ્રણામો કરે ?
કહેતા એમ, હુ 'એ બનાવ' કહીને તે લાગલુ લૂછવા
ભેટ્યો વેગથી, ત્યાજ તે સુખમહી તન્વી ગઈ વીસરી ૫૦

આમા કોપ (ની શાન્તિ છે)

[૬૧]ભેળી સેજ વિશે પિયૂ ઉચ્ચરતા નામે સપત્ની તણુ
મુગ્ધાએ લઇ રીસ સદ્ય ઝુરતા, આવેશથી કોપના

૫૯<પૂનમના ચદ્રજેવા મુખવાળી, ચચલ અને દીર્ઘનયનવાળી, સ્મિત કરતા યૌવન વડે તરંગિત વિલાસો જેના અગમા છે એવી એ છે તો હુ શુ કરૂ ? તેની દોસ્તી કેમ થાય ? મે મારો સ્વીકાર કરે એમ થવાનો શો ઉપાય ?> આ સીતા સબધી રાવણની ઉક્તિ છે

૬૦< પેલીના ઘાટા વિલેપનવાળા સ્તનને આલિંગન કર્યાથી અંકિત થયેલી તારી છાતી પગે પડવાને બહાને કા છુપાવે ? એમ કહેતા 'એ ક્યાં' છે એમ કહી અને તે એકદમ ભુસી નાખવા મે ઉતાવળથી આલિંગન કર્યુ તેના સુખમા લીન થઇ જઇને તન્વી તે બાબત ભૂલી ગઈ>

૬૧< એક શયનમા શોકયનુ નામ લેતા એકદમ રીસાવાથી ગ્લાનિ પામેલી મુગ્ધાએ ચાટૂક્તિ કરવા છતા પણ પ્રિયતમનો આવેગથી તિરસ્કાર કર્યો તેજ ક્ષણે તે શાન્ત થઈ ગયો અને તેણે 'ઊંઘ્યા તો નહિ હોય' એમ ધારી ડોક પૃષ્ઠ વાંકી કરીને તેના તરફ ફરીને જોયુ>

તછોડ્યો પ્રિય બોલતો પ્રિયપતિ, તે તુર્ત મૂંગો થતાં,
‘ઊઠ્યા તો નથી’ એમ, ખૂબ મરડી ગ્રીવા નિહાળ્યો ફરી. ૫૧
આમાં ઔત્સુક્ય(નો ઉદય છે.)

[62]આવ્યો એ તપ ને પરાક્રમ નિધિ ગર્વે ભર્યો, તેહના
વીરોત્સાહ તણો હુલાસ વર્ણો સત્સંગે ય આકર્ષતો:
શીતસ્નિગ્ધ, મયંક ચંદન સમું, સીતાનું આલિંગન,
મોહે ચેતનને હરી ફરી ફરી રોકે બીજી પાસથી ૫૨
આમાં આવેગ અને હર્ષ(ની સન્ધિ છે.)

[63]ક્યાં આ આવું અકાર્ય ચન્દ્રકુલ ક્યાં, દેખાય એ ક્યાં ફરી,
મારૂં છે શ્રુત દોષશાન્તિ કરવા, કોપેય કાન્તિ મુખે!
કહેશે શું ગતપાપ પુણ્યજન, કે સ્વપ્ને ય એ દુર્લભ,
ધીરૂં થા મન, કોણ એ અધરને પીશે સુભાગી યુવા! ૫૩
અહીં આ વિતર્ક, ઔત્સુક્ય, મતિ, સ્મરણ, શંકા, દૈન્ય, ધૃતિ અને ચિન્તાની શબલતા છે.

ભાવસ્થિતિ આગળ કહી ગયા છીએ અને તેનું ઉદાહરણ પણ આપ્યું છે[64]

---

૬૨ < તપ અને પરાક્રમના નિધિ અભિમાનીના વીરોત્સાહથી એક બાજુએ સત્સંગની પ્રીતિ અને વીરરસના અતિશય ઉત્સાહ મને ખેંચે છે. અને બીજી બાજુ ચૈતન્યને ખીલવતી દેતું, દર્શન અને ચન્દ્રના જેવું શીતલ અને સ્નિગ્ધ આનંદદાયી વૈદેહીનું આલિંગન રોકે છે > મહાવીરચરિતમાં અંતઃપુરમાં રામ સીતા સાથે હતા તે સમયે પરશુરામ આવ્યા. તેઓને તેમને મળવા જવા તૈયાર થતા સીતા રામને અટકાવે છે તે સમયની આ ઉક્તિ છે.

૬૩ < ક્યાં અનુચિત કાર્ય અને ક્યાં ચંદ્રવંશ! એ ફરી દેખાય! આમારૂં જ્ઞાન એ દોષોની શાન્તિ માટે છે. અહો કોપમાં પણ તેનું મુખ સુંદર લાગે છે પુણ્યશાળી ધીર પુરુષો શું કહેશે? સ્વપ્નમાં પણ એ દુર્લભ છે. ચિત્ત શાન્તિ પામ. એવો કોણ ધન્ય યુવાન છે કે જે એના અધરનું પાન કરશે! >

૬૪ જુઓ સૂત્ર ૨૮, ઉદાહરણ ૪૭ મું.

(સૂ. ૫૧) રસ મુખ્ય હોવા છતાં પણ તે કોઇવાર અંગીપણું પામે છે.

તે એટલે ભાવસ્થિતિ ભાવશાન્તિ વગેરે અંગીપણું, પરણતા નોકરને જેમ રાજા અનુસરે છે તેમ તેનું અંગીપણું એટલે પ્રાધાન્ય છે.

(સૂ. ૫૨) [૬૫] રણકારની જેમ જેનો ક્રમ સંલક્ષ્ય છે એવો જેનામાં વ્યંગ્ય છે (૩૭) તે, શબ્દ અર્થ અને ઉભયની શક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થતો ત્રણ પ્રકારનો ધ્વનિ કહેવાય છે

શબ્દશક્તિ જેનું મૂળ છે એવો રણકાર રૂપી વ્યંગ્ય, અર્થશક્તિ જેનું મૂળ છે એવો રણકાર રૂપી વ્યંગ્ય, ઉભયશક્તિ જેનું મૂળ છે એવો રણકાર રૂપી વ્યંગ્ય. એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો તેમાં

(સૂ. ૫૩) જેમાં શબ્દ વડે અલંકાર અથવા વસ્તુ જ પ્રકાશે છે (૩૮) તે મુખ્યપણે શબ્દશક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો બે પ્રકારનો જાણવો.

'વસ્તુ જ' એટલે અલંકારથી ભિન્ન માત્ર વસ્તુ પહેલો જેમકે—

[૬૬] उल्लास्य कालकरवालमहाम्बुवाहं
देवेन येन जरठोर्जितगर्जितेन ।
निर्वापित: सकल एव रणे रिपूणां
धाराजलैस्त्रिजगति ज्वलित: प्रताप: ॥ ५४ ॥

---

૬૫ અહીંથી લક્ષ્યવ્યંગ્યક્રમ ધ્વનિની ચર્ચા શરૂ કરે છે

૬૬ આ શ્લોકમાં રાજાની સ્તુતિ છે એ અર્થ અભિધા વડે પછી શબ્દશક્તિથી ઇન્દ્રનું વર્ણન વ્યક્ત થાય છે એ બેનો અસંગતત્વનો દોષ ટાળવા બન્ને વચ્ચે ઉપમેય-ઉપમાન ભાવ કલ્પવો જોઈએ માટે અહીંઆ ઉપમા અલંકાર વ્યંગ્ય છે રાજાના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે અર્થ થાય છે < જે દેવ કઠોર અને બળવાન ગર્જના કરીને, (काल =) કાળી (करवाल =) તરવારના મહાન (अम्बु =) પાણીના પ્રવાહો ઉછાળીને, (धाराजल =) ધારના પાણી વડે શત્રુઓનો ત્રણ જગતમાં જવલિત સળગેલો પ્રતાપ રણમાં ઓલવી નાખ્યો > આ શ્લોકમાં પાણી અને ધાર શબ્દો 'ચપ્પુની પાણીદાર ધાર' કહીએ છીએ એ અર્થમાં છે શબ્દનો અર્થ

અહીંઆ વાક્ય અસબદ્ધ અર્થ કહે છે એવો કોઈ દોષ ન લાવે એટલા માટે પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુતનો ઉપમાન–ઉપમેય ભાવ કલ્પવો જોઈએ, એટલે ઉપમા અલંકાર વ્યંગ્ય થાય છે.

[૬૭]तिग्मरुचिरप्रतापो विधुरनिशाकृद्विभो मधुरलील ।
मतिमानतत्त्ववृत्तिः प्रतिपदपक्षाग्रणीर्विभाति भवान् ॥५८॥

આમા એક એક પદને બે પદરૂપે લેતા વિરોધાભાસ થાય છે.

[૬૮]अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद प्रभो ।
अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि ॥५६॥

< જે ઇન્દ્રે કઠોર અને બળવાન ગર્જના કરીને (कालकर =) કાળા કિરણોવાળુ (बाल = वाल =) નવીન મહાન (अम्बुवाह =) મેઘને પ્રકાશીને (धाराजले =) પાણીની ધાર વડે [પાણીના] શત્રુઓનો ત્રણ જગતમા બળતો તાપ (रणे =) [અગાર ઉપર પાણી પડતા થાય તેવો] છમ છમ અવાજ થાય એવી રીતે ઓલવી નાખ્યો >

૬૭< હે વિભો ! આપ કે જેનો तिग्म–(=તીક્ષ્ણ) અને रुचिर–(=મનોહર) प्रताप છે, જે विधुर–(=શત્રુ) ના निशाकृत् (=રાત્રિ કરનાર, નાશ કરનાર) છો, मधुरलील (=મધુર લીલાવાળા) છો, मति–(=બુદ્ધિ) અને मान–(=પ્રમાણ) વડે तत्त्वमां–वृत्ति રાખનાર છો, प्रतिपद–(=દરેક સ્થાને) (પોતાના) पक्षना अग्रणी છો, તે શોભો છો > આ શ્લોકમા જે જે પદો લઈ અર્થ કરવામા આવ્યો છે તે એક એક પદના બબ્બે ખડપદો લઈ અર્થ કરતા વિરોધાભાસ થાય છે. જેમકે:< तिग्मरुचि (=તીક્ષ્ણ કિરણવાળો અર્થાત્ સૂર્ય) अप्रताप (પ્રતાપ વિનાનો) विधु (=ચન્દ્ર) अनिशाकृत् (=રાત્રિ નહિ કરનારો) છે, विभ (=भा એટલે કાન્તિ વિનાના) આપ દીપો છો, मधु (=વસન્ત) अलील (=લીલા વિનાનો) છે, मतिमान् (=બુદ્ધિવાળો) अतत्त्ववृत्ति (=તત્ત્વવિનાની વાતમા વૃત્તિ રાખનાર) છે, प्रतिपद् (=પડવો) अपक्षाग्रणी (=પખવાડીઆની પહેલા ન આવનાર) છે >

૬૮<હે હર્ષદ પ્રભુ ! સમિતમાથી (રણસંગ્રામમાથી) મળેલા ઉત્કર્ષ વડે અમિત છો, દુષ્ટોના અહિત છો, સારા યશથી સહિત છો > આ શ્લોકમા हर्षद એટલે હર્ષ આપવાવાળો અને હર્ષ છેદવાવાળો, समित (માપવાળો) अमित (માપ વિનાનો) अहित (હિત વિનાનો) અને सहित (હિતવાળો) એ પ્રમાણે શબ્દોનો વિરોધાભાસ છે.

અહીઆ પણ વિરોધાભાસ છે.

[69]ના ઉપાદાન સામગ્રી, ભીત ના તોય ચીતરે
જગચ્ચિત્ર, નમુ તેહ કલાશ્લાઘ્ય પિનાકને ૫૭

આમા વ્યતિરેક[70]

બ્રાહ્મણશ્રમણ ન્યાય[71]થી અલંકાર્ય પણ અહી અલંકાર બને છે

માત્ર વસ્તુ (વ્યંગ્યથી સૂચિત કરાય છે) જેમકે

[72]પથી નથી પાથરણુ કહીય આ પથ્થરાલ ગામ મહી,
ઉન્નત પેખી પયોધર, જો વાસો રહે ભલે રહે તો. ૫૮

---

૬૯ <ઉપકરણની સામગ્રી વિના, ભીત વિના જગચ્ચિત્ર વિસ્તારના કલાશ્લાઘ્ય શૂલિને નમસ્કાર >

૭૦ ઉપમાન કરતા ઉપમેયનુ આધિક્ય તે વ્યતિરેક અલંકાર કહેવાય છે. જુઓ નં ૧૬૯ અહી રંગ વગેરે સામગ્રીથી ભીંત ઉપર ચિત્ર ચીતરનાર ઉપમાનભૂત ચિત્રકારથી ઉપમેય શંકરનુ આધિક્ય બતાવ્યુ છે

૭૧ ઉપરના બધા દૃષ્ટાન્તો ધ્વનિ કાવ્યના છે અથાત્ આ કાવ્યોમા વાચ્ય કરતા વ્યંગ્ય વધારે ચમત્કારી છે એટલે કે અહી વ્યંગ્ય પ્રધાન છે હવે કાવ્યમા જે પ્રધાન હોય તે જ અલંકાર્ય હોઇ શકે અલંકાર તો અપ્રધાન હોય છતા અહી વ્યંગ્યાર્થ પ્રધાન હોવાથી અલંકાર્ય છે તેને અલંકાર કેમ કહ્યો ? એવી શંકાનુ અહી સમાધાન કર્યુ છે અહી વાચ્ય પ્રસ્તુત છે અને વ્યંગ્ય અપ્રસ્તુત છે (જુઓ ઉદાહરણ ૫૪ ઉપરની વૃત્તિ) હવે જ્યારે આવી રીતે વાચ્યમા કોઈ અપ્રસ્તુત ભાગ આવે ત્યારે તે અલંકાર હોય છે અને કાવ્યપ્રકાશમા પણ અલંકાર પોતાના લક્ષણ પ્રમાણે વાચ્ય જ હોઇ શકે છે એ રીતે અહી વ્યંગ્યને પણ બ્રાહ્મણ શ્રમણ ન્યાયથી અલંકાર કહ્યો છે બ્રાહ્મણ શિખા સૂત્રનો ત્યાગ કરી શ્રમણ થાય ત્યારે તે વાસ્તવિક રીતે બ્રાહ્મણ રહેતો નથી છતા તેનો પૂર્વ સંબંધ સ્મરણમા રાખી જેમ તેને બ્રાહ્મણ કહે છે તેવી રીતે જેમ અપ્રસ્તુત હકીકત વાચ્યમા આવતા અપ્રધાન હોઈ અલંકાર કહેવાય તેમ તેવીજ હકીકત વ્યંગ્યમા આવતા પ્રધાન છતા અલંકાર કહી છે

૭૨ <હે પથિક ! આ પત્થરવાળા ગામમા પથારી જરાએ નહિ મળે. ઉન્નત પયોધરને જોઇને જો રહેવુ હોય તો રહે >

જો ઉપભોગ યોગ્ય હો તો રહે એવુ અહીઆ સૂચવેલું છે.

[७३]शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र यस्मै त्वम् ।
यत्र प्रसीदसि पुन. स भात्युदारोऽनुदारश्च ॥ ५९ ॥

અહીઆ વિરુદ્ધ એવી વસ્તુઓ તને અનુકૂળ થવાને માટે એક જ કાર્ય કરે છે એવી વસ્તુનો ધ્વનિ છે.

(સૂ. ૫૪) જેથી, અર્થશકિતમાંથી ઉત્પન્ન થાય તે અર્થ, સ્વત સંભવી અર્થાત્ પોતાની મેળે વ્યજક છે, (૩૯) અથવા કવિની પ્રૌઢોકિતથી વ્યજક છે, અથવા કવિએ નિર્માણ કરેલા નાયક વગેરેની પ્રૌઢોકિતથી વ્યજક છે, તે વસ્તુ રૂપ હોય અથવા અલંકાર રૂપ હોય તેવો છ પ્રકારનો પોતે પણ (૪૦) વસ્તુ અથવા અલંકાર સૂચવે છે તેથી બાર પ્રકારનો છે.

સ્વત સભવી એટલે કેવળ બોલવાથી જ સિદ્ધ થતો એટલુ નહિ પણ લોકમા પણ જેની યોગ્યતાનો સભવ છે એવો બીજો, બહાર લોકમા ન હોવા છતા પણ કવિની પ્રતિભાથી જ નિર્માણ પામેલો અથવા કવિએ રચેલા વક્તાથી નિર્માએલો એવો બે પ્રકારનો એ રાતે ત્રણ પ્રકારનો. આ (પોતે) વસ્તુ હોય અથવા અલકાર હોય એ રીતે છ પ્રકારનો વ્યજક છે. તેનુ વ્યગ્ય વસ્તુ હોય અથવા અલકાર હોય એ રીતે અર્થશક્તિમાથી ઉત્પન્ન થયેલો ધ્વનિ બાર પ્રકારનો છે.

---

૭૩ <હે નરેન્દ્ર ! જેના પર તુ ગુસ્સે થાય છે તેને શનિ અને અશનિ એટલે વજ્ર અતિશય હણે છે જેના પર પ્રસન્ન થાય છે તે ઉદાર અને અનુદાર (જેની પછવાડે દારા—સ્ત્રી ચાલે છે તેવો) થાય છે> આ શબ્દશક્તિમૂલક વસ્તુધ્વનિકાવ્યનુ ઉદાહરણ છે આ શ્લોકમા પૂર્વાર્ધ પૂરતુ જ એ સમજવુ એટલે કે શનિ અને અશનિ બન્ને તને અનુકૂળ જ કાર્ય કરે છે, એવુ વસ્તુ સૂચિત થાય છે ઉત્તરાર્ધમા તો વિરોધાભાસ અલકાર વ્યગ્ય છે જેનુ ઉદાહરણ અહી પ્રસ્તુત નથી

૭૪ધૂર્તોનો મ્હોવડીઓ, આળસુનો પીર, બેટી! શ્રીમંત;
એવું વદતા લોચન નમણી કેરા પ્રફુલ્લ થયા. ૬૦

અહીં વસ્તુ વડે, મારેજ ઉપભોગ્ય છે એ પ્રમાણે વસ્તુ સૂચવાય છે

૭૫વિશ્રબ્ધ ચાટુ વચનો પ્રિય સંગમાં તું
બોલી શકે સુરતમાં! સખી! કેવી ધન્ય!
નીવી ભણી કર જરા સરતા પિયૂનો
જો શુદ્ધિ રહે કશીય તો સમ છે સખીના ૬૧

અહીં તું અધન્ય છે અને હું ધન્ય છું એવો વ્યતિરેકાલંકાર છે

૭૬ઉન્મત્ત ગન્ધગજકુંભ કપાટકૂટે
જામી ગયેલ ઘન રક્તની કાન્તિવાળો
દીઠો રણે કરસું, કોપચ્યો લાલચોળ
કાલીકટાક્ષ સમ, વીરજને જમૈયો ૬૨

અહીં આ ઉપમા અલંકારથી, શત્રુના સમગ્ર સૈન્યનો ક્ષણમાં નાશ થશે એવી વસ્તુ સૂચવાય છે

---

૭૪ <'હે પુત્રી (આ) આળસુઓનો શિરોમણી, ધૂર્તોનો નાયક, ધન સમૃદ્ધિવાળો છે' એ પ્રમાણે કહેતા નતાંગીના નયનો વિકસી ગયા > આ સ્વતઃસંભવી ધ્વનિમાં વસ્તુથી વસ્તુ વ્યંજિત થયાનું ઉદાહરણ છે. [૧]

૭૫ <સુરત ક્રીડા દરમીઆન, પ્રિયસંગમમાં પણ વિશ્વસ્ત ચાટુ વચનો તું બોલી શકે છે તે તને ધન્ય છે નીવી તરફ પ્રિયતમે હાથ નાખતા મને જો કાંઈ સાંભરતુ હોય તો સખીના જ સમ છે > સ્વતઃસંભવી, વસ્તુથી અલંકાર [૨]

૭૬ <મદાંધ ગંધગજના, કમાડના આગળીઆ જેવા કુંભ ઉપર પડવાથી રૂઢ સંબદ્ધ થયેલા ગાઢા લોહીથી જેનો પ્રકાશ રાતો છે એવો અને કોપથી લાલ કાન્તિવાળા કાલીના કટાક્ષ જેવો કૃપાણ જેના હાથમાં વીરોએ રણમાં જોયો > સ્વતઃસંભવી, અલંકારથી વસ્તુ [૩]

[૭૭]યુદ્ધમા અધર દશતા નિજ
કાન્તદન્તવ્રણ કેરી પીડના
સકટેથી ક્રોધ મુક્ત શત્રુની
નારના અધર–ઓષ્ઠ પલ્લવો ૬૩

આમા વિરોધાલકારથી હોઠના કરડવા સાથે જ શત્રુઓ હણાયા એ પ્રમાણે તુલ્યયોગિતા [૭૮] મારી ક્ષતિથી અન્યની ક્ષતિ દૂર થાઓ એવી તેની બુદ્ધિ સૂચવાય છે માટે ઉત્પ્રેક્ષા. આ શાખલાઓમા વ્યજક સ્વત.સભવી છે

[૭૯]વેણુ કેરા સરસ સ્વરથી, મુખ્ય કૈલાસશૃગે
ગાતા કીર્ત્તિ, અમરરમણી, જેહની સાભળીને,
ત્રાસુ જોતા, કુણી કમલિની-નાડલીના ભ્રમેથી
દિઙ્માતગો, શ્રવણતટમા, સૂઢને ફેરવે છે ૬૪

અહીઆ વસ્તુવડે, જેમને અર્થનુ જ્ઞાન થતુ નથી તેમને પણ આવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવાથી તારી કીર્તિ ચમત્કાર કરે છે એવી વસ્તુ સૂચવાય છે

---

૭૭ <યુદ્ધમા રોષથી પોતાનો હોઠ કરડતા જેણે શત્રુઓની સ્ત્રીઓના હોઠરૂપી પરવાળાની પાંદડીઓને કાન્તના ગાઢ દતક્ષતની વ્યથારૂપી સકટથી છોડાવી > અહી સ્વત સભવીમા વિરોધાલકારથી તુલ્યયોગિતા અને ઉત્પ્રેક્ષા અલકારો વ્યજિત થાય છે. [૪]

૭૮. માત્ર પ્રસ્તુતોના અથવા માત્ર અપ્રસ્તુતોના સાધારણ ધર્મનુ એકવાર કથન કર્યુ હોય તે તુલ્યયોગિતા અહી પોતાનો હોઠ કરડવો અને શત્રુઓ નાશ પામવા એ બન્ને એક સાથે બનવારૂપ ધર્મનો ધ્વનિ છે માટે તુલ્યયોગિતા (જુઓ સૂત્ર ૧૫૮)

૭૯<કૈલાસના પ્રથમ શિખર ઉપર વેણુની સમૂર્છના વડે અપ્સરાઓથી ગવાતી, જેની કીર્તિ સાભળીને સરસ મૃણાલીના દાડાની શકા થવાથી દિગ્ગજો આખના ખૂણા ફેરવીને શ્રવણતટ ઉપર પોતાની સૂઢ ફેરવે છે > કવિ પ્રૌઢોક્તિથી વસ્તુથી વસ્તુ વ્યજિત થાય છે [૫]

[૮૦]સમર મહિં બલાત્કારે કેશથી તેણે જયશ્રી પકડી જ્યા,
ત્યા તેના રિપુઓને વળગી જઇ ગાઢ કન્દરા કઠે. ૬૫

આમા કેશગ્રહણ જોઇને કદરા જાણે કામાસક્ત થઇ હોય તેમ તેના શત્રુઓને ગળે વળગી પડે છે એવી ઉત્પ્રેક્ષા છે એક જ જગ્યાએ સગ્રામમા તેનો વિજય જોઈને તેના શત્રુઓ નાસીને ગુફામા બેઠા છે એ કાવ્યહેતુ અલંકાર છે. તેના શત્રુઓ નાશી ગયા નથી પણ તેના તરફથી પરાભવની બીકથી ગુફાઓ જ તેમને છોડતી નથી એવી રીતે અપહ્નુતિ અલંકાર છે [૮૧]

[૮૨]હોસથી ગાઢાલિંગન કરવા જાતા પિયુજી માનુનીનુ
માન સરે છે દડબડ પીલાવાની બ્હીકે શું હૃદયેથી ૬૬

અહીં ઉત્પ્રેક્ષા વડે, તેમા પ્રત્યાલિગન વગેરે જામે છે એમ વસ્તુ (સૂચવાય છે)

[૮૩]મુદ્રાને હસતી શું, કવિના વદનાબુજે જઈ બેઠી,
ભુવન બીજું શુ બતાવે વાગ્દેવી તેહ જય પામે ૬૭

---

૮૦ <ચોટલો ઝાલીને તેણે સમરમા જયશ્રીને બળાત્કારથી એવી પકડી કે તેના શત્રુઓ ગુફાઓ વડે પોતાના કાઠે જ સજ્જડ ભેટાડાયા > કવિ પ્રૌઢોક્તિથી વસ્તુ વડે અલકાર વ્યજિત થાય છે [૬]

૮૧ કાવ્યહેતુને કાવ્યલિગ પણ કહે છે હેતુનુ વાક્યથી કે પદથી કથન કર્યું હોય તે કાવ્યલિગ કાવ્યની ચમત્કૃતિવાળુ હેતુપર્વક અનુમાન કર્યું હોય તે કાવ્યલિગ અહી વિજય દર્શન એ નાસી જવાનો હેતુ છે માટે કાવ્યલિગાલકાર ઉપમેયને અસત્ય કરીને ઉપમાનને સત્યરૂપે સ્થાપવુ તે અપહ્નુતિ (સૂ ૧૭૮ ૧૪૬)

૮૨ <વ્હાલો ગાઢાલિગન કરવાને હોસથી આવતા મનસ્વિનીના હૃદયમાથી માન, પીલાવાની બીકથી જાણે એકદમ સટકી ગયુ > કવિ પ્રૌઢોક્તિથી અલકારથી વસ્તુ વ્યજિત થાય છે [૭]

૮૩ <કવિના વદનકમલ ઉપર બેઠેલી, મુદ્રાને હસતી જાણે બીજુ ભુવનમડલ બતાવે છે તે વાણી જય પામો > કવિ પ્રૌઢોક્તિથી અલકારથી અલકાર વ્યજિત થાય છે [૮]

અહીંઆ ઉત્પ્રેક્ષાથી, અજડાસન ઉપર બેઠેલી, ચમત્કારનુ અનન્ય કારણ નવુ નવુ જગત્ નિર્માણ કરે છે. એ રીતે વ્યતિરેક અલકાર[૮૪] છે. ઉપરના બધા દાખલાઓમા કવિની પ્રૌઢોક્તિથી વ્યજક નિષ્પન્ન થયેલ છે

[૮૫]જે લકાગિરિને તટે ખળી રહ્યા, થાકે લૂખી સર્પિણી
 મ્હોળી ફેણુની હાર ફૂલવી ગળી જાતા થતા દૂબળા,
 તે હાવા મલયાનિલો વિરહિણી નિશ્વાસના સ્પર્શથી
 છોટા છે પણ પૂર્ણ જોબનથી શું માતા થયા દીસતા ૬૮

અહીંઆ, વસ્તુ વડે નિશ્વાસ વડે ઐશ્વર્ય પામેલા વાયુઓ શુ શુ નથી કરતા એ રીતે વસ્તુ સૂચવાય છે

[૮૬]મુજ હઠને આશ્વાસન, આપ્યુ જે ધીરજે સખિ ! તેહ
 પિયુદર્શન કૌતુકના કાલે 'સાહસ' કરી ગયુ જ સરી ૬૯

અહીંઆ, પ્રાર્થના કર્યા વિના પણ પ્રસન્ન થઇ એમ વિભાવના, અથવા પ્રિયદર્શનનુ સૌભાગ્યબલ ધૈર્યથી સહન ન થઇ શકયુ એવી ઉત્પ્રેક્ષા વસ્તુ વડે સૂચવાય છે.

---

[૮૪]બ્રહ્માને જડપદ્મનુ આસન છે અને વાગ્દેવીને કવિના મુખરૂપી અજડ આસન છે તથા વાગ્દેવી નવીન જ ભુવન બતાવે છે માટે વ્યતિરેક

[૮૫]<લંકાગિરિની મેખલા ઉપર સ્ખલન પામેલા, સંભોગથી ખિન્ન થઇ ગયલી સર્પિણીઓની અત્યત ફેલાયેલી ફેણો વડે ભક્ષાવાથી દરિદ્રતાને પામેલા, તે મલયાનિલો હવે વિરહીણીના નિશ્વાસના સંપર્કથી, શિશુ હોવા છતા પણ, જાણે એકદમ તારુણ્યથી ભરાઇ જઇને ફાલી જાય છે > કવિ નિર્મિત પાત્રની ઉક્તિથી વસ્તુથી વસ્તુ વ્યજિત થાય છે [૯]

[૮૬]<સખિ ! જે ધૈર્યે મારા માનને આશ્વાસન આપ્યુ હતુ, તે પ્રિયદર્શનની વિહ્વલ ક્ષણે, "આતો સાહસ !" એમ કરી એકદમ સરકી ગયુ > કવિ નિર્મિત પાત્રની ઉક્તિ વડે વસ્તુથી ઉત્પ્રેક્ષા અથવા વિભાવના અલકાર વ્યજિત થાય છે [૧૦] વિભાવના એટલે કારણનો પ્રતિષેધ કર્યા છતા કાર્ય પ્રકટ કરવુ તે અહીં પ્રાર્થના વિના પ્રસન્નતા થઇ તે (સૂત્ર ૧૬૨)

[૮૭]લીલા દશન નખ ક્ષત તારાએ, રકતઅશુક નયનને
ભક્ષ્યો, એ જ પ્રસાદી એ છે, નથો કોપ કે ચડિયો ૭૦

અહીંઆ, તારા નયન કેમ ગુસ્સે ભર્યાં છે એવા ઉત્તરાલકાર[૮૮] વડે 'તું આર્દ્રનખક્ષતને છુપાવે છે' એટલુ જ નહિ પણ 'હું તેની પ્રસાદપાત્ર થઇ ગઈ છુ' એવી વસ્તુ (સૂચવાય છે).

[૮૯]મહિલાની ભીડ ભર્યા તવ હૈયે માગ સુભગ! ના મળતા,
તજી બીજુ કામ દિનદિન તનુ તનડાને ય તનુ કરતી ૭૧

અહીંઆ, હેતુ અલકારથી દુબળાને વધારે દુબળુ કરવા છતા પણ એ તારા હૃદયમા વસતી નથી એવી વિશેષોક્તિ[૯૦] (સૂચવાય છે) આ દાખલાઓમા વ્યજકનુ શરીર કવિએ રચેલા વક્તાની પ્રૌઢોક્તિથી જ નિષ્પન્ન થાય છે આ પ્રમાણે બાર ભેદો.

(સૂ. ૫૫) શબ્દ અને અર્થ બન્નેમાથી નિષ્પન્ન થતો એક. જેમકે

---

૮૭ <હે પ્રિય! તારા અત્યત આર્દ્ર દતક્ષતો અને નખક્ષતોએ મારા નયનને આપેલા રક્તાશુકનો આ પ્રસાદ છે એ કાઇ ક્રોધે ભર્યાં નથી > રક્તાશુક શબ્દ ઉપર શ્લેષ છે રક્ત અશુ એટલે રાતા કિરણો અને તેનાથી બનેલુ રક્તાશુક એટલે રાતો સાળુ એવો અહીં અર્થ છે કવિ નિર્મિત પાત્રની ઉક્તિ વડે અહી અલકારથી વસ્તુ વ્યજિત થાય છે [૧૧]

૮૮ માત્ર ઉત્તર સાભળવાથી જ જ્યા પ્રશ્નનુ અનુમાન થાય તે ઉત્તરાલકાર (સૂત્ર ૧૮૮).

૮૯ <હે સુભગ! હજારો મહિલાઓથી ભરેલા તારા હૃદયમા એ ન સમાતી દરરોજ, બીજુ કાઇ કર્યા વિના, પોતાના દુબળા અગને દુબળુ કરે છે > કવિ નિર્મિત પાત્રની પ્રૌઢોક્તિવડે અલકારથી અલકાર સૂચવાય છે [૧૨]

૯૦ અખડ કારણો હોવા છતા કાર્ય ન થવાનુ કહે તે વિશેષોક્તિ. (સૂત્ર ૧૬૩).

[૯૧]अतन्द्रचन्द्राभरणा समुद्दीपितमन्मथा ।
तारकातरला श्यामा सानन्दं न करोति कम् ॥८३॥

અહીંઆં ઉપમા વ્યંગ્ય છે.

(સૂ. ૫૬) આ રીતે આના અઢાર ભેદ (થયા). ૪૧.

આના એટલે ધ્વનિના

રસોના બહુ ભેદ હોવાથી અઢાર જ કેમ ? તો કહે છે કે

(સૂ. ૫૭) રસ વગેરે અનંત હોવાથી એક જ ભેદ ગણાય છે.

અનંત હોવાથી એટલે કે નવ રસો, તેમા શૃંગારના બે ભેદ, સંભોગ અને વિપ્રલંભ સંભોગના પણ પરસ્પર અવલોકન આલિંગન, પરિચુમ્બન વગેરે, ફુલવીણવા, જલકેલિ, સૂર્યાસ્ત, ચન્દ્રોદય, ષડ્ઋતુવર્ણન વગેરે બહુ ભેદો છે વિપ્રલંભના અભિલાષ વગેરે કહી ગયા છીએ તે બન્નેનુ પણ વિભાવ અનુભાવ વ્યભિચારીથી વૈચિત્ર્ય થાય છે. તેમા પણ નાયક નાયિકાની ઉત્તમ પ્રકૃતિ મધ્યમ પ્રકૃતિ અધમ પ્રકૃતિ તેમા પણ દેશ કાળ અવસ્થા વગેરેના ભેદો છે એ રીતે એક જ રસ અનન્ત થાય છે તો બીજાની ગણત્રી કેમ કરી શકાય ? પણ અસંલક્ષ્યક્રમત્વને સાધારણ ધર્મ તરીકે આશ્રય લઇને રસ વગેરેનો ધ્વનિભેદ એકજ ગણાય છે

---

[૯૧] <પ્રકાશમાન ચન્દ્રની આભરણવાળી, કામને દીપ્ત કરવાવાળી, ચંચળ તારાઓવાળી શ્યામા કોને આનંદ નથી પમાડતી > તન્દ્રા વિનાની, ચન્દ્રના આભરણવાળી, કામને દીપ્ત કરવાવાળી આંખના તારા જેના ચપળ છે એવી શ્યામા (સ્ત્રી) કોને આનંદ કરતી નથી એવો આ શ્લોકનો બીજો અર્થ વ્યંજિત થાય છે એવી રીતે જ્યોત્સ્નામયી રાત્રીને સ્ત્રી સાથે સરખાવી છે અહી શબ્દ અને અર્થ બન્નેની શક્તિ વડે વ્યંગ્ય થાય છે ચન્દ્રનો અર્થ આકાશનો ચન્દ્ર અને સ્ત્રીનું માથાનુ ચન્દ્રનામનુ ઘરેણુ તેમજ તારક એટલે આકાશના તારા અને આંખના તારા અને શ્યામા એટલે રાત્રી અને સ્ત્રી થાય છે તે શબ્દશક્તિથી થાય છે, અને શબ્દોને બદલાવ્યા હોય તો એ વ્યંજક શક્તિ ચાલી જાય છે પણ समुद्दीपितमन्मथा રાત્રી અને સ્ત્રીને બન્નેને લાગુ પડે છે તે અર્થશક્તિથી એ રીતે અહી વ્યંગ્ય ઉભયશક્તિથી ઉત્પન્ન થાય છે

(સૂ ૫૮) બન્નેમાંથી ઉત્પન્ન થતો વાક્યમાં હોય છે.[૭૨]

બન્નેમાથી ઉત્પન્ન થતો એટલે શબ્દ અને અર્થ બન્નેની શક્તિથી ઉત્પન્ન થતો.

(સૂ ૫૯) બીજા, પદમાં પણ, હોય છે.[૭૩]

'પણુ' શબ્દથી વાક્યમા પણુ એક અંગે પહેરેલા ભુષણુ વડે કામિનીની જેમ, પદથી પ્રકાશતા વ્યંગ્ય વડે વાક્યથી સૂચવવા યોગ્ય ભારતી પ્રકાશે છે. તેમા પદથી પ્રકાશ થતા ધ્વનિના ક્રમથી દાખલાઓ·

[૯૪] મિત્ર છે જેહના મિત્રો, શત્રુઓ શત્રુ છે વળી,
દયાપાત્ર દયાપાત્ર, તે જન્મ્યો, તે જ જીવતો ૭૩ [૧]

અહીં બીજા મિત્ર વગેરે શબ્દો, વિશ્વસનીયપણુ નિયન્ત્રણયોગ્યતા સ્નેહપાત્રપણુ વગેરે અર્થમા પરિણામ પામેલા છે

[૯૫] ખલના ચરિતો દારુણુ દેખાયે છે તથાપિ ધીરોના
હૃદયવયસ્યે સન્માનેલા કર્મો ન મૂઝાયે ૭૪ [૨]

---

૯૨ ૯૩. પદમા સૂત્ર સુધીમા ધ્વનિ કાવ્યોના ૧૮ ભેદો કર્યા હવે એજ ભેદોના વધારે ભેદો જુદી દૃષ્ટિથી પડે છે કાવ્યમા જે વ્યંગ્ય સૂચિત થાય છે તે બે રીતે થઈ શકે ૧ વાક્યમા ૨ પદમા એ દૃષ્ટિથી ૧૮ ભેદોના વિભાગો કરતા કહે છે કે ઉભયશક્તિમૂલક ધ્વનિ તો માત્ર વાક્યમા જ હોય છે એટલે એના આ દૃષ્ટિએ ભેદો થઇ શકતા નહિ બાકીના ૧૭ પ્રકારો વાક્યમા તો હોય છે પણુ 'પદમા પણુ' હોય છે એ ૧૭ ધ્વનિ ભેદોના દૃષ્ટાન્તો અગાઉ આવી ગયા (૨૩ થી ૭૨) ને મઝળામા વ્યંગ્ય વાક્યમા સૂચિત થાય છે અને તેમના પદમા સૂચિત થતા દાખલાઓ ૫૯ સૂત્ર નીચેની વૃત્તિમા આપેલા છે એ રીતે આ ૧૭ પ્રકારોના બબ્બે પ્રકારો થયા અને ઉભયશક્તિમૂલકના વિભાગો ન થયા એટલે આ દૃષ્ટિએ ધ્વનિ કાવ્યના કુલ ૩૫ પ્રકારો થયા (જુઓ ૫૯ ના સૂત્ર નીચેની વૃત્તિનો છેવટ ભાગ).

૯૪ <જેના મિત્રો મિત્રો છે, શત્રુઓ શત્રુઓ છે, દયાપાત્રો દયાપાત્ર છે તે જ જન્મીને જીવે છે>

૯૫<લુચ્ચાઓના વ્યવહારો દારુણુ દેખાય છે છતા પણુ હૃદયરૂપી વયસ્યને બહુમત એવા ધીર પુરુષોના વ્યવસાયો મૂઝાતા નથી>

અહીં મૂંઝાયે છે [એ શબ્દ વ્યંજક છે]

૯૬ એ લાવણ્ય અને કાન્તિ રૂપ એ વાક્યની છટા,
સુધા શા લાગતા ત્યારે સાપ્ર જ્વર સમા હવાં ૭૫

અહીયા 'એ' વગેરે પદોથી 'કેવળ અનુભવથીજ સમજાઇ શકે' એવો અર્થ પ્રકાશાય છે અથવા તો જેમકે

૯૭ભોળી ! ભોળપણુા મહી જ સઘળો શુ કાળ છે ગાળવો?
માની થા, ધર ધૈર્ય ને સરલતા વ્હાલા વિશે દે તજી
એવો બોધ સુણી સખીથીં, વદને બ્હેબાકળી બોલીં કે
'ધીમે બોલ કદાચ સાભળીં જશે પ્રાણેશ હૈયે રહ્યો." ૭૬ [૩]

અહી 'વદને બ્હેબાકળી' એ શબ્દો. એ વડે 'ધીમે બોલ' એવા કથનની યોગ્યતા સમજાય છે.

પદ વડે ભાવ વગેરેનો પ્રકાશ થાય છે તેમા વિશેષ ચમત્કાર નથી માટે તેના ઉદાહરણો આપ્યા નથી.

૯૮રક્તાનીં ધારથીં મંડિત ખડ્ગથીં સુદર–કરાલ ભુજ તારો,
ભ્રુકુટિ–કમાન શીં શોભે તે ઝટ રચીં જે લલાટ નૃપ ! ભીમ !
૭૭ [૪]

અહીં ભયકર લાગતા નૃપનુ ભીમસેન ઉપમાન (વ્યગ્યથી જણાય છે)

૯૬<તે લાવણ્ય ત કાન્તિ તે રૂપ અને તે વાણીની છટા તે વખતે અમ્રત જેવા લાગતા હતા પણ અત્યારે તો સખ્ત તાવ જેવાલાગે છે >

૯૭<હે મુગ્ધે ! શુ મુગ્ધપણુમાજ આખો વખત ગાળવાનુ ધાર્યુ છે? જરા માન ખા, ધૈર્ય રાખ, પ્રિયતમ સાથે ભોળી ન થા એમ સખી વડે ઉપદેશ પામેલીએ બ્હીનેલા મોઢે જવાબ આપ્યો 'ધીમે બોલ ક્યાક હૃદયમા રહેલો પ્રાણેશ્વર સાભળી જશે.>

૯૮<હે ભીમ નૃપ ! લોહીની ધારથી અલકૃત થયેલી તરવારથી જેના હાથરૂપી ભોગળ વિકરાળ અને સુન્દર લાગે છે એવો અને એકદમ ભમરથી નમ્રિત થયેલા કપાળવાળો તું શોભે છે >

[99]भुक्तिमुक्तिकृदेकान्तसमादेशनतत्परः ।
कस्य नानन्दनिस्यन्दं विदधाति सदागमः ॥७८॥ (५)

કોઈ સ્ત્રી સંકેત આપનારને એ પ્રમાણે મુખ્ય વૃત્તિથી વખાણે છે

[100]સાયસ્નાન પૂરું થયું, અગરુનો છે લેપ અંગે થયો,
પામ્યો અસ્ત દિનેશ, આવી અહિં તું વિશ્રંભથી ચાલતી,
શી તારી સુકુમારતા ! અહહ ! કે સર્વાંગ થાકી ગઈ
અત્યારે તવ આંખડી મટમટ્યા વિના રહી ના શકે ૭૯ [૬]

અહીં આ વસ્તુવડે, પરપુરુષનો પરિચય કરી આવેલી તું થાકી ગઈ છે એવી વસ્તુ 'અત્યારે' પદથી પ્રકટ થતી સૂચવાય છે.

[101]તેના વિયોગના દુઃખે લીન નિઃશેષ પાતકો,
તેના ધ્યાન તણા મોદે ક્ષીણ પુણ્યચયે થતા, ૮૦
ચિન્તતા જગદુત્પત્તિ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપીને
નિરુચ્છ્વાસ બની, મુક્ત થૈ બીજી ગોપકન્યકા ૮૧ [૭]

અહીં આ હજારો જન્મોમાં ભોગવવાના દુષ્કૃત અને સુકૃતનાં ફળો વિયોગના દુઃખ અને ચિંતનના આહ્લાદથી અનુભવાયાં એમ કહ્યું, અને આ પ્રમાણે 'નિઃશેષ' અને 'ચય' પદથી પ્રકટ થતી બે અતિશયોક્તિઓ [સૂચવાય છે]

---

[99] <સદ્‌ગમ ભુક્તિ (ભોગ) અને મુક્તિ આપનારો એકાન્ત ઉપદેશ આપનારો કોને આનંદ વર્ષાવતો નથી> ૧ સદ્‌ગમ પ્રિયતમ પક્ષે સત્ સુંદર, આગમ આવવું વેદ પક્ષે સત્ સારો આગમ વેદ ૨ એકાન્ત પ્રિયતમ પક્ષે એકાન્તસ્થાન વેદ પક્ષે નિશ્ચિત વિધિઓ

[100] <સાંજનું સ્નાન થયું છે, ચંદનથી અંગ લેપાયું છે, સૂર્ય અસ્તાચલના શિખરે ગયો, અહીં નિર્ભય (નીડર) ચાલતી આવી છે, અહો ! તારી શી સુકુમારતા છે ! કે જેનાથી તું અત્યારે સાવ થાકી ગઈ છે ! તારાં નયનો મટમટ્યા વિના રહી શકતાં નથી >

[101] <બીજી ગોપકન્યા, તેની અપ્રાપ્તિના મહાદુઃખમાં અશેષ પાપ લય થતાં અને તેના ધ્યાનના અત્યંત આહ્લાદથી લઈને પુણ્યસમૂહ ક્ષીણ થતાં પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ જગતના મૂળની ભાવના કરતી, શ્વાસ નીકળી ગયા વિના, મુક્તિ પામી >

[१०२]क्षणदासावक्षणदा वनमवनं व्यसनमव्यसनम् ।
बत वीर तव द्विषतां पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुखं
सर्वम् ॥८२॥ [८]

અહીં આ શબ્દશક્તિમૂલક વિરોધના અંગભૂત અર્થાન્તરન્યાસ વડે "વિધિ પણ તને અનુવર્તે છે" એવું સર્વ પદથી પ્રકટ થતું વસ્તુ [સૂચવાય છે]

[१०३]ખીલું કમલદલ હતો તવ વલ્લભનો પરોઢિયે અધર,
એવું સુણી નવવધૂ ઢાળે ધરતી ભણી મુખને ૮૩ [ ]

અહીં આ, રૂપક વડે, તે એને એટલી બધી વાર પરિચુંબન કર્યું કે તે મ્લાન થઈ ગયો, એમ 'મ્લાન' વગેરે પદથી પ્રકટ થતો કાવ્યલિંગ અલંકાર સૂચવાય છે આ દાખલ એમાં વ્યંજક સ્વત સંભવી છે

[१०४]ચન્દ્ર-ધવલ રજનીમાં જે કરી ટંકાર કોમલ ધનુષનો,
જાણે એકી છત્રે કરે ભુવનરાજ મ્હાલતો ૮૪ [૧૦]

અહીં આ વસ્તુવડે, જે કામીઓનો આ સ્મર રાજા છે તેમાંથી એકપણ તેના આદેશથી વિમુખ થતો નથી, એટલે કે ઉપભોગમાં રોકાયેલા જાગતા જાગતા જ તેઓ રાત્રિ પસાર કરે છે એમ "ભુવનરાજ" પદથી પ્રકટ થતું વસ્તુ પ્રકાશે છે

૧૦૨<હે વીર ! તું શત્રુઓની વિરુદ્ધ પડતાં તેમને બધું વિરુદ્ધ પડે છે આ ક્ષણદા અક્ષણદા, વન અવન, અને વ્યસન અવ્યસન થાય છે> ક્ષણદા = રાત્રિ અક્ષણદા-એક પક્ષે રાત્રિ નહિ તે, બીજે પક્ષે ક્ષણ, ઉત્સવ નહિ આપનારી અવન એક પક્ષે વન નહિ તે, બીજે પક્ષે રક્ષક વ્યસન એટલે દુઃખ અવ્યસન એક પક્ષે વ્યસન નહિ તે, બીજે પક્ષે અવી (ઘેટાં) તેનું અસન (ફેંકવું) ઘેટાં હાંકવાં તે

૧૦૩<તારા વલ્લભનો અધર સવારમાં મ્લાન કમલદલ હતો એવું સાંભળીને નવવધૂ જમીન તરફ વદન કરે છે>

૧૦૪<ચન્દ્રધવલ રાત્રિઓમાં પોતાના લલિત ચાપને ખેંચીને જામતો ભુવનોનું એકછત્ર રાજ્ય જાણે કરે છે>

૧૦૫ત્વબલ મદન દે સુંદરીની દષ્ટ
કુટિલ વચે શર તીક્ષ્ણ ધાર્યો તેને,
જઇ પડતી જ તેહ જે દિશામા
સઘળી મળી ત્યહિં જામતી દશાઓ ૮૫ [૧૧]

અહીંઆ વસ્તુવડે, પરસ્પર વિરુદ્ધ દશાઓ પણ એક સાથે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે એ રીતે 'મળી' પદથી પ્રકટ થતો વિરોધ [સૂચવાય છે]

૧૦૬સતાપે પીડેલા હૃદયે પણ વારવાર વાગતા,
સ્તનરૂપી મિત્રોથી વિશુદ્ધજાતિ ચળે નહી હાર ૮૬[૧૨]

અહીઆ 'વિશુદ્ધજાતિત્વ' લક્ષણ રૂપી હેતુ અલકારથી 'ચળે નહી' એ પદોથી પ્રગટ થતુ, હાર સતત કપતો જ રહે છે એવુ વસ્તુ [સૂચવાય છે]

૧૦૭એ મુગ્ધ અને શામળ અબોડો નિજ ધરી લલિત દેહ,
તેના સ્કન્ધથી બલ લઈ સ્મર પામે વિજય સુરતસગ્રામે
૮૭[૧૩]

અહીઆ રૂપક વડે, અનેકવાર બેચવાથી કેશપાશ એવો ખભા

૧૦૫<અનગ તીક્ષ્ણ શર ધારીને જુવાનીમા સુદર નેન વાળીની દષ્ટિને પોતાનુ સામર્થ્ય આપે છે જ્યા તે પડે છે ત્યા અનગદશાઓ ભેગી મળીને ઉદય પામે છે>

૧૦૬ <સતાપથી પીડાયલા હૃદય વડે કરી કરીને વાયા છતા આનો વિશુદ્ધજાતિનો [મોતીનો] હાર સ્તનરૂપી મિત્રથી ચલિત થતો નથી> વિશુદ્ધજાતિ શબ્દમા શ્લેષ છે એક પક્ષે ઊચી જાતના મોતી એવો અર્થ છે અને બીજે પક્ષે વિશુદ્ધ જન્મવાળો એવો અર્થ છે અને ઊચા કુળનો હોવાથી મિત્રને તજતો નથી એવો અર્થ છે

૧૦૭ <મુગ્ધ અને શ્યામ અગવાળો પોતાનો સુદર દેહ ધારણ કરીને અબોડા રૂપી સ્મર સ્કધમાથી બલ લઇને સુરતસગ્રામમા વિજય પામે છે> સ્કધનો અર્થ છાવણી અને કાંધ બન્ને થાય છે તેમજ બલનો અર્થ સામર્થ્ય તથા લશ્કર બન્ને થાય છે

પર આવી ગયો કે જેથી રતિ પૂરી થતા પણ કામુકનો અભિલાષ પૂરો થયો નહિ એમ સ્કન્ધ પદથી પ્રગટ થતી વિભાવના [સૂચવાય છે]

આ દાખલાઓમા [વ્યજક અર્થ] કવિની પ્રૌઢોક્તિથી જ નિષ્પન્ન થાય છે

[108]સાચુ કહે શુ થાયે પૂનમનો નવમયક તુજ સુભગ!
કઈ સૌભાગ્ય ભરેલી પ્રદોષરજની શી તુજ આજે! ૮૮ [૧૪]

અહીઆ વસ્તુ વડે, મારી જેમ બીજીની અદર પણ તુ અનુરાગ વાળો હતો અને પછી નહિ, એમ 'નવ' વગેરે અને 'પ્રદોષ' વગેરે શબ્દોથી પ્રગટ થતુ વસ્તુ [સૂચવાય છે][109]

[110]સખિ! ગાઢ અકપાળી સખીએ નવ સુરત સમરમા હાર
વધુકા જેવો દીધો નીવારી, પછી રગમા રમી કેવી!
૮૯ [૧૫]

અહીઆ વસ્તુવડે, હાર તૂટ્યા પછી બીજુ સુરત જરૂર થયુ હશે તે કહે કેવુ થયુ એવો વ્યતિરેક અલકાર 'કેવી' પદથી સમજાતો [સૂચવાય છે]

---

૧૦૮ <હે સુભગ! પૂર્ણિમાના નવીન ઉગેલા ચન્દ્રને તુ શુ થાય તે તુ મને સાચુ કહે પ્રદોષરજની જેવી સમગ્રસૌભાગ્યવાળી તારી આજે કોણ છે?>

૧૦૯ 'નવ' શબ્દથી ચચલતા એટલે કે થોડી વાર સુધીનુ જ અનુરાગીપણુ સૂચવાય છે પૂર્ણિમાનો ચન્દ્ર પ્રદોષે, સાજે લાલ હોય છે અર્થાત્ પ્રદોષરજનીમા અનુરક્ત હોય છે અને પછી ઘડીમા જ નવ પૂર્ણિમામા આસક્ત થાય છે માટે પ્રેમનુ ક્ષણિકત્વ પ્રદોષ શબ્દથી અતિશય દોષ હોવા પણુ અને રજની શબ્દથી મલિનતા સૂચવાય છે ભાવાર્થ એવો છે કે તુ પૂનમ જેવી કોઇ ઘરડી સ્ત્રીને ચ્હાય છે તો આજે, મારી જેમ, પ્રદોષરજની જેવી કઇ સ્ત્રીને તે છોડી દીધી તે કહે

૧૧૦ <હે સખિ! નવીન સુરતસગ્રામમા ગાઢ અકપાલી (આલિગન) રૂપી સખી એ વધૂકા જેવો હાર નિવાર્યો પછી કેવી રમી'> અકપાલી સ્ત્રીલિગ શબ્દ હોઇ સખીનુ રૂપક ઉપપન્ન છે

[૧૧૧]ઘડો ખભે લેઇને મુખ ફેરવીને સખી નિરખી માર્ગ,
　　પેસતી ઘર દ્વારે 'હા ફૂટચો' કહી રવે કેમ ! ૯૦

અહીંઆ હેતુ અલંકાર વડે સંકેતસ્થાન તરફ જતાને જોઇને જો તારે ત્યા જવાનું મન હોય તો બીજો ઘડો લઇને જા એ વસ્તુ 'કેમ' પદથી સૂચવાય છે અથવા જેમકે

[૧૧૨]ચકિત નજર વ્યાકુલતા તારી સખિ જોઇને ઘડો પોતે
　　'બહુ ભારે છું' કહીને દ્વારે અડક્યા મિષે પડી ભાગ્યો
　　　　　　　　　　　　　　　　　　　૯૧ [૧૬]

અહીંઆ નદીના તીર ઉપર લતાગહનમા સંકેત કરેલા [પણ] નહિ આવી પહોચેલાને ઘરમા પેસતી વખતે પાછળ આવેલો જોઇને ફરીથી નદી જવા માટે બારણાને અફડાવાના બહાનાથી બુદ્ધિપૂર્વક તેં વ્યાકુલ થઇને ઘડો ફોડી નાખ્યો એમ હું સમજી ગઇ તો તું આશ્વાસન કેમ પામતી નથી, તેથી ધારેલુ પૂરૂ કરવા જા હું તારી સાસુ ની પાસે બધુ બંધબેસતુ કહીશ એવુ વસ્તુ બારણાના અડવાના બહાના રૂપ અપહ્નુતિથી [સૂચવાય છે]

[૧૧૩]જ્યોત્સ્નાથી જોબનિયુ મધુરસથી પામી ઉત્સુક થએલી
　　બુઢ્ઢીય નવોઢા જ્યમ એ પરવહુ તુજ હરે અરે ! હૃદય
　　　　　　　　　　　　　　　　　　　૯૨ [૧૭]

અહીંઆ કાવ્યલિંગ વડે, તુ અમને છોડીને બુઢ્ઢી પરવધૂનો અભિલાષ કરે છે એ તારૂ આચરણ કહ્યુ જાય એવુ નથી એવો આક્ષેપ [અલંકાર] 'પરવહુ' પદથી પ્રગટ થતો [સૂચવાય છે]

---

૧૧૧ <ખભે ઘડો લઇને વનના બારણામા પેસતી મોઢુ ફેરવીને માર્ગ જોઇ, હાય હાય ફૂટચો કહીને સખી ! કેમ રડે છે >

૧૧૨ <હે સખિ, તને ચપલ દૃષ્ટિવાળી અને નિશ્ચળ જોઇને ઘડો 'હુ ભારે છુ' એમ કરીને, બારણાને અડકવાના બહાનાથી પોતે પડી ભાગી ગયો >

૧૧૩ <જ્યોત્સ્ના અને મધુરસ વડે તારુણ્ય અપાયથી જેનુ મન ઉત્સુક થયુ છે એવી જે બુઢ્ઢી પરવધૂ [હોવાથી] અહહા તારુ હૈયુ હરે છે <

આ (ઉદાહરણો)મા [વ્યંજકઅર્થ] કવિએ નિર્માણ કરેલા વક્તાની પ્રૌઢોક્તિથી જ નિષ્પન્ન થાય છે

વાક્યથી પ્રકાશ પામે એવા [વ્યંજકના વિષય]મા પહેલા ઉદાહરણો[૧૧૪] અપાઈ ગયા છે શબ્દ અને અર્થ બન્નેની શક્તિમાથી ઉત્પન્ન થતો [વ્યંજક] પદથી પ્રકાશતો નથી માટે પાતરીસ ભેદો

સૂ ૬૦ અર્થશક્તિમાથી ઉત્પન્ન થએલો પ્રબન્ધમાં પણ.[૧૧૫] ૪૨

જેમકે ગીધના અને ગોમાયુ (શીઆળ) ના સંવાદ વગેરેમા

[૧૧૬]ઊભા શું ! ગીધ શીઆળ બહુ જ્યા હાડપિંજરો,
પ્રાણી માત્ર બ્હીએ તેવા, આ અઘોર સ્મશાનમા ૯૩
અહી ના જીવતો કોઈ પામ્યો જે કાલધર્મને
વ્હાલો વા વેરી વા હોયે, પ્રાણીની એહવી ગતિ ૯૪

દિવસે જેનુ જોર ચાલે છે એવા ગીધનુ લોકોને વિખેરવા માટે કહેલુ આ વચન છે,

[૧૧૭]આ રહ્યો સૂર્ય હે મૂઢો ! વ્હાલનો કાલ છે હજુ,
વિઘ્નોનો યોગ ચાલે છે, કદી જીવે ય એ ખરો ૯૫
સુવર્ણકાન્તિ આ બાલ પામ્યો ના યૌવને હજુ,
ગીધ વાક્યે કેમ તેને, મૂઢો ! નિઃશંક છોડી દો ! ૯૬

---

૧૧૪ જુઓ ઉદાહરણ ૨૩ વગેરે, અને ટીપ ૯૨-૯૪

૧૧૫ અર્થશક્તિમૂલક બાર પ્રકારનો ધ્વનિ પદ ને વાક્યમા હોય છે એ ઉપરાત પ્રબન્ધમા પણ હોય છે

૧૧૬ <ગીધ અને શીઆળવથી ભરેલા બહુ હાડપિંજરોવાળા ઘોર અને સર્વ પ્રાણીઓને ભય દેનાર એવા શ્મશાનમા બહુ ઊભા ! અહી આ કાલધર્મને પામેલો કોઈ પણ—વ્હાલો કે વેરી—જીવતો નથી પ્રાણીઓની ગતિ એવી છે !> આમા સ્વતઃસંભવી વાચ્યાર્થ રૂપ વસ્તુ વડે લોકોને વિખેરવા રૂપ વસ્તુ સૂચવાય છે તેનો વ્યંજક કોઈએક પદ કે વાક્ય નથી પણ આખો પ્રબંધ છે

૧૧૭ <સૂર્ય આ રહ્યો હે મૂઢો ! હજી સ્નેહ કરો આ મુહૂર્ત બહુ વિઘ્નોવાળુ છે, [માટે મુહૂર્ત પસાર થયા પછી એ] કદાપિ જીવે

[અને] એ પ્રમાણે રાત્રે જેનુ જોર ચાલે છે એવા શીઆળવાંકે લોકોને રોકવાના તાત્પર્યવાળુ આ વચન છે એવા [વ્યજકપણુ]મા પ્રબન્ધ જ સમર્થ છે બીજા અગીઆર ભેદોના ઉદાહરણો ગ્રન્થ વિસ્તારના ભયથી આપ્યા નથી પણ લક્ષણ પ્રમાણે પોતાની મેળે જ સમજી લેવા 'પણ' શબ્દથી પદના અને વાક્યના [ભેદો સમજી લેવા]

સૂ. ૬૧. પદના એક ભાગમાં, રચનામ, અને વર્ણમા પણ રસ વગેરે [સભવે છે].

તેમા પ્રકૃતિનુ [118] [વ્યજકત્વ] જેમકે

[119]રતિમા વસ્ત્ર હરન્તા હરના બે નેત્ર હસ્તપલ્લવથી
ઢકાતા ગૌરીએ, ત્રીજુ ચુબાતુ જય પામે ૯૭

અહીંઆ 'જય પામે' પણ 'શોભે' ઈત્યાદિ કહ્યુ નથી (ત્રીજુ નયન) બધ કરવાની ક્રિયા (બીજા નયનને બધ કરવાની) સમાન હોવા છતા અલૌકિક વ્યાપારથી એને બધકર્યુ તેથી તે (ત્રીજુ નેત્ર) જ ઉત્કૃષ્ટ છે

અથવા જેમકે

[120]કાન્તાએ તરછોડિયો, સમ લઈ, પાયે પડેલો પિયૂ
આવાસેથી ન જાય બે ત્રણ ડગો ઊંચા મનેથી, ત્યહા
ધાઈ ઊલટી, સપુટે કરતણા, સાહી સરન્તી નીવી,
રોકયો નાવ કરી પ્રણામ, ગતિ હા! છે પ્રેમની અદ્ભુત ૯૮

પણ ખરો આ સુવર્ણના જેવા રગવાળા, યૌવન ન પામેલા એવા બાળકને ગીધના વાક્યથી હે મૂઢો! તમે શા માટે નિશક થઇ છોડી દો છો >

૧૧૮ પ્રકૃતિ એટલે કે જેને પ્રત્યય લાગે તે, એટલે કે પ્રત્યય લગાડવા પહેલાનુ નામ અને ધાતુનુ મૂળ રૂપ

૧૧૯ < રતિકલિમા વસ્ત્ર હરી લેતા કરકિસલય વડે બે નયન જેના રૂધાયા છે એવા રુદ્રનુ પાર્વતીથી ચુબાતુ ત્રીજુ નયન જય પામે છે >

૧૨૦ <સમ ખાઇને પગે પડેલો પ્રિયતમ કાન્તા વડે સમ ખાઇને તિરસ્કારાયો અને ઊચુ મન થતા જેવો તે ઘરથી બે ત્રણ પગલા ગયો

અહીંઆ 'ડગો' એમ કહ્યું છે, નહિ કે 'બારણા (સુધી)' એમ. ક્રિયાપદના અને નામના પ્રત્યયોનું [વ્યંજકત્વ], જેમકે

[121]પથ પથ શુકચંચૂ શી પ્રભા અંકુરોની,
દિશ દિશ મહિ વાયુ વલ્લિઓને નચાવે,
નર નર પર બાણો તુર્ત પુષ્પેષુ ફેંકે,
પુર પુર વિરમેલી, માનિની માનવાર્તા. ૯૯

અહીંઆ 'ફેંકે' એમા ફેંકવાનું સાધ્યમાનત્વ, 'વિરમેલી' એનાથી વિરમવાનું સિદ્ધત્વ, તિઙ્ અને સુપ વડે, તેમા પણ क्त (લી) પ્રત્યય વડે અતીતત્વ સૂચવાય છે[122]

નહિ હોય એટલામા તો વચ્ચે પ્રણામપ્રસંગ, અને હાથ જોડતા [તેમા] નીવીબન્ધ સરી પડે એ રીતે દેડીને જાણે તેણીએ ગેકયો અહો પ્રેમની વિચિત્ર ગતિ >

૧૨૧ <રસ્તે રસ્તે અંકુરોની કાન્તિ પોપટની ચાંચ જેવી સુંદર છે દિશાએ દિશાએ પવન વેલીઓને લાસ્ય કરાવે છે પુરુષે પુરુષે પુષ્પધન્વા એકદમ પોતાના બાણ વેરે છે નગરે નગરે માનિનીઓની માનકથા બંધ થઇ ગએલી છે >

૧૨૨ તિઙ્ એટલે ધાતુને લાગતા કાલઅર્થવાચક પ્રત્યયો સુપ્ એટલે નામને લાગતા વિભક્તિઓના પ્રત્યયો તિઙ્ પ્રત્યયો વડે ક્રિયાનું 'ચાલતા' હોવાપણું સૂચવાય છે અને સુપ્ પ્રત્યયો વડે ક્રિયાનું સિદ્ધપણું સૂચવાય છે આ દાખલાઓમા એ રીતે (किरति=ફેંકે)થી બાણ ફેંકવાની ક્રિયા ચાલુ છે એમ સૂચવાય છે, અને (विनिवृत्ता=વિરમેલી) થી માનિનીઓની માનચર્ચા બંધ થઇ છે એમ સૂચવાય છે

હવે બાણનું ફેંકાવું એ કારણ છે અને માનચર્ચા બંધ થવી એ કાર્ય છે સામાન્યરીતે કારણ સિદ્ધ તરીકે અને કાર્ય સાધ્ય તરીકે કહેવાય એ પૌર્વાપર્યનો ક્રમ આમા બદલાઇ ગયો છે અહીઆ માનચર્ચા બંધ થઇ જવા રૂપી કાર્યને સુપ દ્વારા સિદ્ધ તરીકે સૂચવ્યુ છે અને બાણ ફેંકવા રૂપી કારણને તિઙ દ્વારા સાધ્ય તરીકે સૂચવ્યુ છે क्त (લી) પ્રત્યય કર્મણિ ભૂત કૃદન્તનો છે માનચર્ચા બન્ધ થવાની ક્રિયા સિદ્ધ થઇ છે તેનું અતીતત્વ क्त પ્રત્યય વડે સૂચવાય છે આ રીતે એમા કાર્ય કારણ વિપર્યય રૂપ

[123] નીચે મ્હોં બેસે છે ધરણિ લખતા પ્રાણપ્રિયજી,
સૂજાડયા નેના યે સતત રડી ભૂખ્યા સખીજને,
તજી દીધું સર્વે હસવું પઢવું પંજર શુકે,
દશા તારી આવી થઈ, તજ હઠીલી ! હઠ હવે ૧૦૦

અહીંઆ 'લખતા' [કહ્યુ છે] નહિ કે 'લખે છે' તેમ જ 'બેસે છે' નહિ કે 'બેઠેલા છે' પણ પ્રસન્ન થાય ત્યસુધી બેસે છે, એવુ તિઙ્ વિભક્તિ વડે વ્યઞ્ગ્ય છે 'ધરણિ (ને)' કહ્યુ છે નહિ કે 'ધરણિ ઉપર' એટલે કે બુદ્ધિ પૂર્વક કાઇ બીજુ લખતો નથી એવુ સુપ વિભક્તિ વડે વ્યઞ્ગ્ય છે [124]

સબધનુ, [125] જેમકે

અતિશયોક્તિ અલકાર પ્રકાશે છે અને તે સતચર્ચા બધ થયાનુ રોગ્રત્વ સૂચની વમતનુ અત્યત ઉદ્દીપકપણુ સૂચવે છે અને એ રીતે રસમા પરિણામ પામે છે

૧૨૩ <પ્રણુ મમો વ્હાલો બ્હાર નીચે મોટે બોય લખતો બેઠો છે આહાર છોડવી સખીઓની આખો સતત રોવાથી સૂજી ગઇ છે, પાંજરાના પોપટોએ હસવુ પઢવુ છોડી દીધુ છે, અને તારી આ દશા થઇ છે હે કઠિને, હવે મન છોડ>

૧૨૪ લિખન્ 'લખતો' એ વર્તમાન કૃદન્તના પ્રયોગથી લખવાની ક્રિયાની ગૌણતા અને તેથી તે બુદ્ધિ પૂર્વક કાઈ લખતો નથી એમ સૂચવાય છે આસ્તે 'બેસે છે' એ વર્તમાન કાળના પ્રયોગથી, શરૂ કરેલુ પૂરૂ થાય ત્યા સુધી બેસવાનુ સૂચવાઈ પ્રસન્ન થશે ત્યાસુધી બેસશે એમ સૂચવાય છે, ભૂમિમ્ 'ધરણિ(ને)' લખતા એ દ્વિતીયાના પ્રયોગથી લખવાની ક્રિયાનુ કર્મ ભુમિ જ છે અને બીજુ કાઇ નથી એટલે કે બીજુ કાઇ વિચારપૂર્વક લખતો નથી એમ સૂચવાય છે આથી નાયકનો અતિશય મોહ સૂચવાય છે અને તે વડે અતિશય વિપ્રલભ સૂચવાય છે આ રીતે વર્તમાન કાળ અને વર્તમાન કૃદન્તનો અને દ્વિતીયાના પ્રયોગથી એટલે કે તિઙ્ અને સુપ્ વિભક્તિઓથી ઉપરની હકીકત સૂચવાય છે

૧૨૫ મૂળમા सबन्धस्य यथा એવો પાઠ છે કાવ્યપ્રદીપ વગેરેમા અને કાવ્યપ્રકાશની કેટલીક પ્રતોમા આ પાઠ નથી એ પાઠ છોડી દઇને

[126] ગામડીઆમાં છું ગામે વસું છું, નગરસ્થિતિ નહીં જાણું,
    નાગરિકાના પતિઓ હરું છું જે છું હું તે છું હું ૧૦૧

અહીંઆ 'નાગરિકાઓના' એમ કહી ષષ્ઠીનું [વ્યંજક-પણું] છે.[127]

'ક્ષત્રિય કુમાર રમણીય હતો'

એમાં કાલનું [વ્યંજકપણું] છે [128] મહેશ્વરના ધનુષ્યના ભાંગનાર રામ પ્રત્યે ગુસ્સે થએલા પરશુરામની આ ઉક્તિ છે
વચનનું, જેમકે

[129] તે ગુણના કીર્તનનું ઉત્કંઠાઓનું, તેહ પ્રેમતણું,
    તે વચનોનું, સુંદર! આવ્યું આવું જ પરિણામ! ૧૦૨

અહીંઆ [બહુવચનથી] ગુણવર્ણન વગેરેનું બહુત્વ અને [એક વચનથી] પ્રેમનું એકત્વ સૂચવાય છે
પુરુષવ્યત્યયનું જેમકે

કેટલાએક ટીકાકારો ઉપલા શ્લોકમાં આવતી ષષ્ઠી વિભક્તિનો 'અનાદર અર્થ' લે છે તે વધારે સુસંગત લાગે છે

૧૨૬ <ગામડામાં ઉછરેલી ગામડામાં રહું છું, નગરની રીતભાત જાણતી નથી [પણ] નાગરિકાઓના પતિઓને હરું છું, જે છું તે છું>

૧૨૭ આ શ્લોકમાં "નાગરિકોને' એમ કહેવાને બદલે 'નાગરિકાઓના પતિઓને' એમ સ્ત્રી સંબંધ સૂચક ષષ્ઠીના પ્રયોગથી 'તે પતિઓ ચતુર છે' એમ સૂચવાય છે અને તે ઉપરથી પોતાનું અતિચાતુર્ય પણ સૂચવાય છે સબંધસૂચક ષષ્ઠી છોડી દઈ અનાદર અર્થની ષષ્ઠી લઈએ તો એવો અર્થ થાય કે તેમના દેખતા છતા તેઓના પતિઓને હું હરી જાઉં છું

૧૨૮ આસેત 'હતો' એ ભૂતકાળના પ્રયોગથી અહીંઆ રૌદ્ર રસ સૂચવાય છે ભવભૂતિના મહાવીરચરિત નામના નાટકના બીજા અંકમાં પરશુ-રામ આ વાક્ય બોલે છે 'રામ પહેલા રમણીય હતો' એટલે કે હવે નથી તેથી તેને ક્ષણમાં હણી નાખું એમ રૌદ્રરસ સૂચવાય છે

૧૨૯ <તે ગુણવર્ણનોનું તે ઉત્કંઠાઓનું, તે પ્રેમનું, તે વચનોનું, હે સુંદર આ પરિણામ આવ્યું!>

૧૩૦રે રે ચચળ લોચને ભટકતા ચિત્ત સ્થિર પ્રેમ ને
છોડીને મહિમા મૃગ ક્ષી નિરખી શુ આમ નાચી રહે!
શુ માનુ ? વિહરીશ ! હાય તજી દે એ તુચ્છ આશા ભુંડી,
આ તો હા! ભવસાગરે તુજ ગળે ઘાલી શિલા છે ખરે ૧૦૩

અહીં'આ [પુરુષવ્યત્યયથી] પ્રહાસ [સૂચવાય છે][૧૩૧]

પૂર્વનિપાતનુ, જેમકે

૧૩૨જેને બહુનુ જોર દુર્બલ ગણ્યા છે તેમને, જેહ છે
નીતિરીતિ તણા જ ભક્ત બહુધા, શુ કામના એ નૃપો ?
પાળે છે ક્રમ જે પરાક્રમ અને નીતિ તણો સુદર
તે એ ચાર ત્રિલોકમા ન જ મળે પુણ્યાત્મ કે આપ શા ૧૦૪

---

૧૩૦ <ચચળ લોચનવાળી [કામિની]મા રુચિવાળા હે ચિત્ત સ્થિર પ્રેમવાળી મહત્તાને છોડી મૃગલોચનાને જોઇ કેમ નાચે છે ? શુ એમ માનુ છુ કે તુ વિહરીશ ? અરે આ દુષ્ટ આતરાને છોડી દે સસાર સાગરમા એ ખરેખર ગળે બાધેલી શિલા છે > મૂળ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે

रे रे चञ्चललोचनाञ्चितरुचे चेत प्रमुच्य स्थिर-
प्रेमाण महिमानमेणनयनामालोक्य किं नृत्यसि ।
किं मन्ये विहरिष्यसे बत हता मुञ्चान्तराशामिमा
एषा कण्ठतटे कृता खलु शिला ससारवारानिधौ ॥

૧૩૧ આ શ્લોક ચિત્તને સબોધીને કહેલો છે એટલે સામાન્ય રીતે ચિત્ત સબધી બધા ક્રિયાપદો બીજા પુરુષ એક વચનમા આવે, અને તે પ્રમાણે 'નાચી રહે' (नृत्यसि) અને 'વિહરીશ' (विहरिष्यसि) અને 'તજી દે' (मुञ्च) બીજા પુરુષ એક વચનમા છે પણ 'માનુ' (मन्ये) પહેલા પુરુષ એક વચનમા છે એટલે એ ક્રિયાપદમા પુરુષવ્યત્યય થયો 'प्रहासे च०' એ સૂત્ર પ્રમાણે જ્યારે બીજા અને પહેલા પુરુષનો સબધ હોય ત્યારે પુરુષને ફેરવી નાખવાથી પ્રહાસ-હાસ્ય સૂચવાય છે

૧૩૨ <જેઓને અન્ય બાહુનુ જોર છે તે દુર્બલ ગણાય છે અને જે મોટે ભાગે રાજનીતિની પદ્ધતિનુ શરણ લેનાર છે તેના રાજાઓથી શુ થાય ? પણ હે રાજેન્દ્ર, પરાક્રમ અને નય [બન્નેના] સ્વીકારથી થતા સુદર ક્રમવાળા એવા, ત્રણ જગતમા બે ત્રણ હોય તે તમારા જેવા પરમ પવિત્ર તો ન જ

અહીંઆ પરાક્રમનું પ્રાધાન્ય સમજાય છે

વિભક્તિવિશેષનું, જેમકે

[૧૩૩]प्रधनाध्वनि धीरधनुर्ध्वनिभृति विधुरैरयोधि तव दिवसम् ।
दिवसेन तु नरप भवानयुद्ध विधिसिद्धसाधुवादपदम् ॥१०५॥

અહીંઆ दिवसेन એ અપવર્ગતૃતીયા ફલપ્રાપ્તિ સૂચવે છે

[૧૩૪]“સાક્ષાત્ દેખે જયમ રતિ નવા કામને, તેવી રીતે,
ગોખે બેઠી, ભવનની ઉંચી મેડીના, માલતી એ,
વારે વારે, નિકટથી જતા માધવ પ્રેક્ષી માર્ગે
ગાઢોત્કંઠા થકી અતિ ઢીલા અંગડાથી ઝુરે છે.” ૧૦૬

અહીંઆ અનુકંપા સૂચવનાર क (ડુ)રૂપ તદ્ધિતનું [વ્યંજકત્વ છે]

હોય > સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે पराक्रमनय સમાસમા नय શબ્દ ઓછા સ્વરોવાળો હોવાથી પહેલો આવે પણ અહીંઆ पराक्रम શબ્દના પૂર્વનિપાત એટલે પહેલા આવવાથી તેનુ પ્રાધાન્ય સૂચવ્યુ છે

૧૩૩ <ધનુષના ગભીર ધ્વનિવાળા યુદ્ધ માર્ગમા તારા શત્રુઓ આખો દિવસ લડ્યા પણ હે રાજા ! બ્રહ્મા અને સિદ્ધોની વાહ વાહ પામે એવી રીતે તુ દિવસ વડે લડ્યો !> અહીં આ दिवसेन એ શબ્દમા દ્વિતીયાને બદલે તૃતીયા વાપરી ફલ પ્રાપ્તિ થતા ક્રિયાનો પરિત્યાગ अपवर्गे तृतिया સૂત્રને આધરે સૂચનાય છે

૧૩૪ <“ ઘરની ઉપરના માળની ઊચી બારીમા રહી રહી નજીકની નગરની શેરી આગળ થઇને અનેકવાર ફરતા, સાક્ષાત્ નવા કામ જેવા માધવને, રતિ જેવી માલતી, વારે વારે જોઇને ગાઢોત્કંઠાને લઇને ઢીલા અંગડાથી ગ્લાનિ પામે છે ” એવુ જે કહ્યુ > મૂળમા अंग ને માટે अगक શબ્દ વાપર્યો છે તે अनुकम्पायाम् એ પાણિનિના સૂત્રને આધારે અનુકમ્પા સૂચવે છે એ क પ્રત્યય તદ્ધિત ગણાય છે તેથી આ શ્લોકમા એ તદ્ધિતનુ વ્યંજકપણુ કહેલુ છે ગૂજરાતીમા ‘ ડુ ’ વગેરે લઘુતાવાચક પ્રત્યય એ અર્થ સૂચવે છે

[૧૩૫]વટયો જે સીમાઓ, સકલ વચનો ના કર્થી શકે,
વળી આ જન્મારે અનુભવપથે જે નર્થી ચડયો,
વિવેકપ્રધ્વસે, અતિ ઘન ચયે મોહ, વસમો,
વિકાર સ્વાન્તરૂ કો જડ પણ કરે દાહ પણ દે ૧૦૭

અહી ઉપસર્ગ પ્ર શબ્દનુ [વ્યજકત્વ છે]

[૧૩૬]કર્યું જરા તે મન ગર્વની ભણી,
અને થયા શત્રુ વિનશ, શુ બીજુ,
તમો રહે ત્યા સુધી જયા સુધી નહી
ચડે મરીચી ઉદયાદ્રિમસ્તકે ૧૦૮

અહીં આ તુલ્યયોગિતાના સૂચક 'અને' નિપાતનુ [વ્યજકત્વ છે]

[૧૩૭]પામ્યા શૌર્યગુણોથી કીર્તિ વડી આ રામ લોકોમહી,
ઊધે આપણુ ભાગ્ય—દેવ પણ ના જો તેહને ઓળખે,
જેના એક શરેથી પડિત ઘન જે વીધાઇ તાડોની તે
રન્ધ્રોમા યશ ગાય બન્દીજન થૈ સપ્તસ્વરે વાયુ આ ૧૦૯

---

૧૩૫ <સીમાઓને ઉલ્લઘી જતો, વાણીનો વિષય ન થઇ શકે એવો, વળી આ જન્મમા જે કદી અનુભવમા આવ્યો નથી, વિવેકનો પ્રધ્વસ થતા ઉપચય પામેલા મહા મોહથી ગહન થએલો એવો, આ કોઇ વિકાર અત કરણને જડ કરે છે અને તાપ કરે છે> અહી આ પ્રધ્વસ શબ્દના પ્ર ઉપસર્ગથી અતિશયત્વ સૂચવાય છે

૧૩૬ <તે તારૂ મન ગર્વાભિમુખ કર્યું અને આપણા શત્રુઓ નાશ પામ્યા બીજાનુ શુ કામ ? જયા સુધી સૂર્ય ઉદયપર્વતના શિખર ઉપર આવતો નથી ત્યા સુધી અધકાર રહે છે>

૧૩૭ <આ રામ ભુવનોમા પરાક્રમના ગુણો વડે મોટી પ્રસિદ્ધિને પામેલા છે, એક જ બાણના ઘાથી છિદ્રમય થઈ આવેલા વિશાળ તાડના કાણામાથી નીકળતા સાત સ્વરો વડે પવન બન્દીની જેમ જેના ગીત ગાય છે તેને જો દેવ ન ઓળખે તો એ આપણા અવળા નસીબને લઇને જ>

અહીંઆં 'આ' એ સર્વનામનુ, 'લોકોમહીં' અને ગુણોથી' એ પ્રાતિપદિક વચનોનુ[૧૩૮] [વ્યંજકપણુ છે], 'તારૂ' નહિ, 'મારૂ' નહિ પણ 'આપણુ' એ સર્વેને લાગુ પડે એવા સર્વનામનુ, અને 'ઊંધા ભાગ્ય' એથી થતા–વિપરીત સંપત્તિદ્વારા, નહિ કે અભાવદ્વારા કથનનુ [વ્યંજકપણુ છે][૧૩૯]

[૧૪૦]तरुणिमनि कलयति कलामनुमदनधनुर्भ्रुवो पठत्यग्रे ।
अधिवसति सकलललनामौलिमियं चकितहरिणचलनयना ॥९१०॥

અહીંઆ [तरुणिमनि મા] इमनिच् પ્રત્યયના [अनुमदनधनु મા] અવ્યયીભાવના, [°मौलि મા] કર્મરૂપ આધારના સ્વરૂપનુ [વ્યંજકત્વ છે], 'તરુણત્વ' 'ધનુષની સમીપ' 'માથા ઉપર' એ રીતે त्व વગેરે સાથે તેઓનુ (इमनिच् વગેરેનુ) સરખુ વાચકત્વ હોવા છતા પણ (ઉપરના શબ્દોના) સ્વરૂપની કોઈ વિશેષતા છે કે જે ચમત્કારી છે અને તે જ વ્યંજકપણાને પામે છે

આ પ્રમાણે બીજાઓનુ પણ સમજી લેવુ.

---

૧૩૮ પ્રાતિપદિક વચન એટલે નામરૂપ પ્રકૃતિથી આવેલા વચનો જેમકે 'લોકોમહી' 'ગુણોથી' એ બહુવચન રૂપો પાણિનીય વ્યાકરણમા ધાતુ સિવાયની પ્રકૃતિને પ્રાતિપદિક કહે છે તેને જ હેમચન્દ્ર વગેરે વૈયાકરણો નામ કહે છે

૧૩૯ 'આ ગામ' મા 'આ' સર્વનામથી પ્રસિદ્ધિ સૂચવાય છે, અને એ પ્રસિદ્ધિ એકાદ ભુવન-લોકમા નહિ પણ ત્રણેય 'લોકોમહીં' છે અને એકાદ ગુણથી નહિ પણ અનેક 'ગુણોથી' છે એમ સર્વનામ તથા બહુવચન સૂચવે છે એને ન ઓળખવાનુ દુર્ભાગ્ય કેવળ મારૂ જ કે તારૂ જ નથી પણ સમસ્ત રાક્ષસ કુળનુ છે એવુ 'આપણુ' શબ્દથી સૂચવાય છે, અને 'ઊંધા ભાગ્યથી' શબ્દોથી એવુ સૂચવાય છે કે માત્ર ભાગ્યનો અભાવ નથી પણ ભાગ્ય ઊંધુ ફળ આપનારૂ છે

૧૪૦ <જુવાની કલા શીખવતા અને ભવાનો અગ્રભાગ મદનચાપની સમીપ પડતા, આ ચકિત હરિણીના જેવા ચચલ નયનવાળી, બધી સ્ત્રીઓમા માથાને અધિરમે છે (અર્થાત્ શ્રેષ્ઠત્વ પામે છે) >

વર્ણના અને રચનાના વ્યંજકત્વના ઉદાહરણો ગુણસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતી વખતે અપાશે. 'પણ' શબ્દ વડે પ્રબન્ધોમા અને નાટકોમા [એમ સમજવુ].

આ પ્રમાણે પૂર્વે ગણાવેલા બે ભેદો સાથે રસ વગેરેના છ[141] ભેદ છે

સૂ ૬૨. તેના એકાવન ભેદો.[142]

તેમની વ્યાખ્યા થઈ ગઈ

સૂ ૬૩. તેઓનો પરસ્પર સબંધ થતા (૮૩) ત્રણરૂપ સંકર વડે અને એક રૂપ સમૃષ્ટિ વડે

---

૧૪૧ રસ વગેરે એટલે અસલક્ષ્યક્રમવ્યંગ્ય ધ્વનિકાવ્યના છ ભેદો થયા પહેલા ૫૮મા સૂત્રમા (૧) વાક્યપ્રકાશ્ય અને (૨) પદપ્રકાશ્ય સૂચવ્યા હતા તે બે સૂત્ર ૬૦મા બતાવેલ (૩) પ્રબન્ધપ્રકાશ્ય અને તે ઉપરાંત ૬૧મા સૂત્રમા ગણાવેલા (૪) પદૈકદેશપ્રકાશ્ય (૫) રચનાપ્રકાશ્ય (૬) વર્ણપ્રકાશ્ય

૧૪૨ જુઓ આ ઉલ્લાસની ટીપ ૧

ધ્વનિ કાવ્ય

અવિવક્ષિતવાચ્યધ્વનિ

અર્થાન્તરસંક્રમિત } × પદપ્રકાશ્ય, વાક્યપ્રકાશ્ય= ૪
અત્યન્તતિરસ્કૃત

વિવક્ષિતાન્યપરવાચ્ય

અસલક્ષ્યક્રમવ્યંગ્ય × ટીપ ૧૪૧ પ્રમાણે છ ભેદો= ૬

સંલક્ષ્યક્રમવ્યંગ્ય

શબ્દશક્તિમૂલક

અલંકારધ્વનિ } × પદપ્રકાશ્ય, વાક્યપ્રકાશ્ય=૪
વસ્તુધ્વનિ

અર્થશક્તિમૂલક ૧૨ × પદપ્ર૦ વાક્યપ્ર૦, પ્રબન્ધપ્ર૦=૩૬

ઉભયશક્તિમૂલક ૧

૫૧

માત્ર શુદ્ધ એકાવન ભેદો જ નથી પણ તેએના પોતાના એકાવન ભેદો જોડે સંશયાસ્પદત્વ, અનુગ્રાહ્ય–અનુગ્રાહકત્વ અને એક-વ્યંજકાનુપ્રવેશ એવા ત્રણ પ્રકારના સંકર અને પરસ્પર નિરપેક્ષ રૂપી એક પ્રકારની સંસૃષ્ટિ[૧૪૩] એમ ચાર વડે ગુણતા—

સૂ. ૬૪. વેદ (૪) ખ (૦) અબ્ધિ (૪) વિયત્ (૦) ચન્દ્ર (૧) [=૧૦૪૦૪ ભેદો થાય].[૧૪૪]

શુદ્ધ ભેદોની સંથે—

સૂ. ૬૫. શર (૫) ઇષુ (૫) યુગ (૪) ખ (૦) ઇન્દુ (૧) [=૧૦૪૫૫ ભેદો થાય].[૧૪૫] ૪૪.

તેમા દિશા બતાવવા પૂરતા જ ઉદાહરણ અપાય છે.

[૧૪૬]દીયર ! વહુએ વઢવાથી આવેલી અવસરે પરોણી તે,
રુવે પર્છાનની મેડી, સુભગ ! મનાવો બિચારીને ૧૧૧

અહીં આ અનુનય (લક્ષણાથી) ઉપભોગ રૂપી અન્ય અર્થમાં સંક્રમિત થાય છે, કે અનુરણનન્યાયથી ઉપભોગ વ્યંગ્યમા જ વ્યંજક છે એ સંદેહ છે

---

૧૪૩ જેમા એકથી વધારે પ્રકારના વ્યંગ્ય હોય તેવા મિશ્રણના બે ભેદો પડે ૧ જેમા ભિન્ન ભિન્ન તત્ત્વો પરસ્પર સાપેક્ષ હોય તે અર્થાત્ સંકર, ૨ અને જેમા નિરપેક્ષ રીતે ભેગા થયા હોય તે એટલે કે સંસૃષ્ટિ. સંકરમા પરસ્પર સંબંધ ત્રણ રીતે થાય (૧) જેમા એક બીજા વિષે, આ હશે કે આ, એ રીતે સંશય પેદા થાય તે એટલે કે સંશયાસ્પદરૂપી (૨) જેમા એક બીજાનુ પોષક બને તે એટલે કે અનુગ્રાહ્ય–અનુગ્રાહક રૂપી અને (૩) જેમા બધાએ વ્યંગ્યો એક વ્યંજકથી સૂચવાતા હોય તે એટલે કે એક વ્યંજકાનુપ્રવેશ સંસૃષ્ટિના તત્ત્વોમા પરસ્પર સંબંધ નહિ હોવાથી તે એક જ પ્રકારની છે

૧૪૪ ૫૧×૫૧=૨૬૦૧×૪=૧૦૪૦૪

૧૪૫ ગયા સૂત્રના ૧૦૪૦૪મા ૬૨મા સૂત્રના શુદ્ધ ૫૧ ભેદો ઉમેરતાં ઉપરની સંખ્યા થાય છે

૧૪૬ <હે સુભગ દીયર, તારી સ્ત્રીએ કાંઈ કહેવાથી ઉત્સવે આવેલી પરોણી પાછલી મેડીએ રૂવે છે બિચારીને મનાવ>

[૧૪૭]છો લીંપે મૃદુ શ્યામ કાન્તિથી વનો આકાશ, માચી રમે
પંક્તિઓ બકની, પયોદસુહૃદો આનંદકેકા કરે,
છો વ્હે ઝર્મર વાયુ, સખ્ત દિલનો છું રામ, સર્વે સહું,
વૈદેહીનું પરંતુ શું! ઘર હવે હા! દેવિ! હા! ધૈર્ય તું ૧૧૨

અહીંઆ 'લીંપે' એમ કહીને (અને) 'પયોદસુહૃદો' એમ કહીને વાચ્ય જેનાં અત્યંત તિરસ્કૃત થયાં છે એવા (લક્ષ્યાર્થોની વ્યંગ્યમાં) સંસૃષ્ટિ છે. તે બન્નેની સાથે 'રામ છું' એવા બીજા અર્થમાં સંક્રમિત થતા વાચ્યનો, અનુગ્રાહ્ય-અનુગ્રાહક ભાવ વડે સંકર છે 'રામ' પદની લક્ષણાથી જ એકવ્યંજનકાનુપ્રવેશ વડે અર્થાન્તરસંક્રમિતવાચ્યનો અને રસધ્વનિનો સંકર છે[૧૪૮] એમ બીજાના પણ ઉદાહરણો આપવાં.

કાવ્યપ્રકાશનો ધ્વનિનિર્ણય નામનો ચોથો ઉલ્લાસ સમાપ્ત થયો

---

૧૪૭ <આકાશને પોતાની સ્નિગ્ધ અને શ્યામ કાન્તિથી લીંપી દેતા (અને) જેની આગળ બગલીઓ નાચતી હોય એવા મેઘ ભલે હોય, જલકણવાળા પવન ભલે (વાય), અને પયોદના મિત્ર (મયૂર)ની અસ્પષ્ટ આનન્દકેકા ભલે થાય હું રામ બહુ જ કઠોર હૃદયવાળો છું તે બધું સહીશ પણ વૈદેહીનું શું થશે! દેવી ધીરજ ધર>

૧૪૮ આ ઉદાહરણમાં સંસૃષ્ટિ અનુગ્રાહ્ય—અનુગ્રાહકરૂપ સંકર તથા એકવ્યંજકાનુપ્રવેશરૂપ સંકર એમ ત્રણેય મળી આવે છે ૧ આકાશ અમૂર્ત હોવાથી તેમાં લીંપવાની ક્રિયા સંભવતી નથી એથી લક્ષણાથી 'આકાશમાં વાદળાં પથરાઈ રહ્યાં છે' એવો અર્થ નીકળે છે, તે જ રીતે મોરનું અચેતન મેઘમાં મિત્રત્વ ન ઘટવાથી 'તે જોઈને પોતે કેકા કરે છે' એવો અર્થ નીકળે છે આ બન્નેથી અતિશયત્વ—આકાશમાં વાદળાં ગાઢ છવાયાં છે અને તે જોતા જ તે મોર કેકાનન્દ કરતા મચી જાય છે—સૂચવાય છે આમાં એ બન્ને લક્ષ્યાર્થરૂપ વ્યંજકોની સંસૃષ્ટિ છે અને એ રીતે તેમના વ્યંગ્યોની પણ સંસૃષ્ટિ છે ૨ આ બન્નેનો 'રામ' પદથી સૂચવાતા વ્યંગ્ય સાથે અનુગ્રાહ્ય—અનુગ્રાહકરૂપ સંકર છે તે આ પ્રમાણે—'રામ' પદમાંથી 'બધું એ સહન કરે એવો છું' એવો લક્ષ્યાર્થ નીકળે છે, અને તે અર્થથી પોતાની અવસ્થા સૂચવાય છે આકાશમાં વાદળાં છવાઈ રહ્યાં છે,

•

મોર કેકા કરી રહ્યા છે—એ ઉદ્દીપકોને પણ હુ સહન કરી લઉ એવો છુ એ જાતની પોતાની અવજ્ઞા બન્નેના સકરથી સૂચવાય છે, ‘રામ’ શબ્દથી સૂચવાતી અવજ્ઞાને ઉપરના અર્થો પોષે છે માટે પોતાની અવજ્ઞા ‘અનુગ્રાહ્ય’ છે અને મેઘાદિ ઉદ્દીપકો અનુગ્રાહક છે ૩ ‘રામ’ પદથી જેવી રીતે પોતાની અવજ્ઞા સૂચવાય છે તેમ એક રીતે પોતાનુ વિયોગીપણુ પણ સૂચવાય છે અને એ રીતે પોતાની અવજ્ઞા અને વિપ્રલભ રસ બન્નેનો એક ‘રામ’-પદ રૂપી વ્યજકમા અનુપ્રવેશ થાય છે—એટલે કે બન્ને એક પદ વડે સૂચવાય છે—અને એ રીતે એકવ્યજકાનુપ્રવેશરૂપ સકર થાય છે

પાંચમો ઉલ્લાસ

આ પ્રમાણે ધ્વનિનો નિર્ણય થયા પછી ગુણીભૂત વ્યગ્યના પ્રભેદો[1] વર્ણવેછે.

સૂ. ૬૬ અગૂઢ, અપરનું અંગ, વાચ્યસિદ્ધયંગ, અસ્ફુટ, સંદિગ્ધપ્રાધાન્ય, તુલ્યપ્રાધાન્ય, કાકુ વડે આક્ષિપ્ત થતું અને અસુંદર, (૪૫) વ્યંગ્ય (હોય છે). આમ ગુણીભૂત વ્યંગ્યના આઠ ભેદો કહેવાય છે.[2]

કામિનીના કુચકલશની જેમ ગૂઢ (વ્યંગ્ય) ચમત્કાર કરે છે, અગૂઢ તો સ્ફુટ હોવાને લીધે વાચ્ય જેવુ થઈ જતું હોવાથી ગુણીભૂત જ છે.

અગૂઢ જેમકે–

[3]જેના રિપુ કરી તિરસ્કૃતિ આત્મ કેરી
આવી, ધગાવી સુઇને નિજ કાન વીંધે,
તે હુ રહ્યો ગૂંથુ રસી કટિમેખલાની,
જીવન્ત હુ નથી હયાત હવા, કરૂ શુ ? ૧૧૩

---

૧ પ્રભેદનો સાધારણ અર્થ પેટાભેદો થાય છે પણ ગ્રન્થકારે કોઈ સ્થાને ગુણીભૂત વ્યગ્યના ભેદો કહ્યા નથી કે જેથી આને પેટા ભેદ કહેવાનો પ્રસગ આવે એવી શકા ઉત્પન્ન થવાનો સભવ છે એનુ સમાધાન એ રીતે થઇ શકે કે ૪થા ઉલ્લાસમા પ્રધાનભૂત વ્યગ્યની ચર્ચા કરતી વખતે જે વ્યગ્યના ભેદો આપી ગયા છે તે ભેદોના અહીઆ ગુણીભૂતની દૃષ્ટિએ પેટાભેદો આપે છે ગયા ઉલ્લાસમા કરેલા જે ભેદો આમા ઘટી શકે તેટલા જ લેવાના જુઓ સૂત્ર ૬૭

૨ દરેકની સમજુતી તેના તેના ઉદાહરણો આગળ આવશે

૩ <(પોતાનો) તિરસ્કાર કરી જેના શત્રુઓ આવી, તપેલી સોય વડે કાનને વીધે તે હુ કટિમેખલાની દોરી ગૂથવાને યોગ્ય થયો છુ, હુ હવે જીવતા (છતા) નથી, શુ કરૂ ?>

આમા બીજા અર્થમાં સંક્રમિત થતા વાચ્યવાળા 'જીવન્ત' પદનું [વ્યંગ્ય અગૂઢ છે] [૪]

[૫]ખીલેલ કોકનદ રેણુથી જાંબુરગી
ગાયે છ મંજુ મધુપો ઘરવાવમાંહી
ને બન્ધુજીવ નવ પુષ્પ સમું વિરાજે
આ સૂર્યનું ઉદયપર્વતચુમ્બિ બિમ્બ. ૧૧૪

આમાં અત્યન્ત તિરસ્કૃત થએલા વાચ્યવાળા 'ચુમ્બન' પદનુ [વ્યંગ્ય અગૂઢ છે] [૬]

[૭]આહી બધન નાગપાશથી થયુ, દ્રોણાદ્રિ આણ્યો અહી
વજ્રાગે, તુજ વાગતા દીયરને શક્તિ ઊંડી ઉરમા,
પ્હોચાડયો અહીં સ્વર્ગ ઇન્દ્રજિતને દિવ્યાસ્ત્રથી લક્ષ્મણે,
કોકે કાપી, મૃગાક્ષિ, રાક્ષસપતિની કંઠ ઝાડી અહીં ૧૧૫ [૬]

---

૪ 'જીવન્ત' પદ 'નથી હયાત' સાથે વટતુ ન હોવાથી બાધિત થાય છે તેથી લક્ષણા વડે તેનો વાચ્યાર્થ 'યોગ્ય જીવન' રૂપી બીજા અર્થમા સક્રમિત થાય છે, અને તેવા પ્રયોગથી 'મગ્વુ જ સારૂ છે' એવુ વ્યગ્ય સૂચવાય છે આ વ્યગ્ય વાચ્યની માફક ગમે તે કોઈ સ્હેલાઇથી સમજી શકે એવુ અગૂઢ–સ્પષ્ટ છે, અને તેથી તે ગુણીભૂત છે–તે અત્યન્ત સગ્ળ હોવાથી પ્રધાનપણે ધ્યાન ખેચતુ નથી

૫ <ઘરની વાવમા વિકસેલા કોકનદની રજથી જાબુડીઆ થએલા અગવાળા ભમરા મીઠુ ગાય છે, અને આ નવીન બન્ધુજીવ ફૂલની પાદડી જેવુ, ઉદયાચલને ચુમ્બતુ સૂર્યનુ બિમ્બ પ્રકાશે છે>

૬ ચુબન શબ્દનો અર્થ અચેતન સૂર્યમા ઘટતો નથી, માટે તેનો અર્થ કેવળ સયોગ જ લેવો પડે, અને એ રીતે તેનો વાચ્યાર્થ અત્યન્ત તિરસ્કૃત થઇ જાય છે આ જાતના પ્રયોગથી ઉષ કાલ થયો છે એવો વ્યગ્ય સચવાય છે,–તે તદ્દન અગૂઢ છે–સ્પષ્ટ છે

૭ <અહીઆ નાગપાશબધન થયુ હતુ, અને તારો દીયર શક્તિ વડે છાતીમા સખ્ત ઘવાતા હનુમાન અહી દ્રોણાદ્રિ લાવ્યા હતા, અહીઆ લક્ષ્મણના દિવ્ય શરો વડે ઇન્દ્રજિત પરલોક પહોચાડાયો અને હે મૃગાક્ષિ! અહીઆ કોકે રાક્ષસપતિનુ કઠવન છેદી નાખ્યુ હતુ>

અહીંઆ 'કોકે' પદની અર્થશક્તિથી થનો રણકાર રૂપ [વ્યંગ્ય અગૂઢ છે] [૮] 'કાપી તેય,' પાઠ યુક્ત છે [૯]

અપરનું એટલે કે (વાક્યાર્થ થએલા) રસાદિનું અથવા વાચ્યનું અંગ રસાદિ અથવા રણકાર રૂપ [૧૦] જેમકે

[૧૧] તેજ આ કાચી ખેંચન્તો પીનસ્તન વિમર્દતો
નાભ્યૂરુજઘનસ્પર્શી નીવીને છોડતો કર. ૧૧૬

---

૮ આ અર્થશક્તિમૂલક વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ છે 'કોકે' એ શબ્દના અર્થથી 'મે ગમે' એ વ્યંગ્ય સૂચવાય છે, અને તે તદ્દન અગૂઢ છે—સરળતાથી સમજાઈ જાય છે, અને તે ગુણીભૂત છે

૯ 'કોકે કાપી' એના સ્થાને 'કાપી તેય' એ પાઠ હોય તો તે યુક્ત છે એટલે કે વ્યંગ્ય ગુણીભૂત ન થતા પ્રધાન થાય—એટલે કે અગૂઢપણું જતું રહે અને વ્યંગ્ય પ્રધાન થાય

૧૦ અહીંથી ગુણીભૂત વ્યંગ્યના બીજા પ્રકારની એટલે કે 'अपरस्याङ्गम' 'અપરના અંગની—અપરાંગની' ચર્ચા શરૂ થાય છે આમાં વ્યંગ્ય ગુણીભૂત થવાનું કારણ એ છે કે પોતે બીજા કોઈનું અંગ બને છે આ અંગ બનતું વ્યંગ્ય પોતે રસાદિરૂપ હોય એટલે કે અસંલક્ષ્યક્રમરૂપ હોય અથવા રણકારરૂપ હોય એટલે કે સંલક્ષ્યક્રમરૂપ હોય તે જેનું અંગ બને તે કાંતો રસાદિ હોય કે વાચ્યાર્થ હોય, આ રસાદિ અને વાચ્ય, વાક્યાર્થ થએલા હોય છે એટલે કે વાક્યના તાત્પર્યાર્થ રૂપ હોઈ પ્રધાન હોય છે—મુખ્ય હોય છે—તેનું રસાદિ રૂપ અને રણકાર રૂપ વ્યંગ્ય અંગ બને, અને એ રીતે ગૌણ થાય ટીકાકારો આ પ્રધાનભૂત રસાદિથી રસ, ભાવ, રસાભાસ, ભાવાભાસ, ભાવશાન્તિ, ભાવોદય, ભાવસંધિ, ભાવશબલતારૂપ અસંલક્ષ્યક્રમરૂપ વ્યંગ્ય અને સંલક્ષ્યક્રમરૂપી વ્યંગ્ય પણ સમજે છે, આ રીતે અપર શબ્દથી અસંલક્ષ્યક્રમ, સંલક્ષ્યક્રમ અને વાચ્ય વસ્તુ એમ ત્રણ સમજવા પડે, જોકે કાવ્યપ્રકાશકાર આ પ્રધાનવ્યંગ્યના, રસ, ભાવ અને વાચ્ય એમ ત્રણ પ્રકારના જ ઉદાહરણો આપે છે

૧૧ <આ એ કટિમેખલાને ખેંચનાર, પીનસ્તનનું વિમર્દન કરનાર નાભિ ઊરુ જઘનને સ્પર્શ કરનાર, નીવી છોડનાર હાથ છે>

આમા શૃગાર કરુણનુ [અગ છે][૧૨].

[૧૩]રક્ષો તે તમને નખદ્યુતિ સદા ગૌરી તણા પાદની,
જ્યા લાગ્યો- હરભાલલોચનતણી લાલીથી લાક્ષારસ,
જે રક્ત દ્યુતિએ, સમૃદ્ધ થઈને ઈર્ષ્યાથી શુ, સત્વરે
ઘાડી નેત્રની શોણપદ્મ સરખી કાન્તિ ઉતારી દીધી. ૧૧૭

આમા ભાવનુ રસ [અગ છે][૧૪]

[૧૫]શુ ઊંચા ફરતા સ્ફુરે ગિરિ અને વિસ્તારી અબ્ધિઓ !
તેને ધારતી તો ય થાકતી નહી લેશે ! નમુ છુ તને,
એવી જ્યા બહુ વાર હુ સ્તુતિ કરૂ આશ્ચર્યથી પૃથ્વીની
ત્યા તારો ભુજ તે ધરત સમરી થભી ગઇ વાણી એ. ૧૧૮

આમા રાજા વિશેના રતિભાવનુ પૃથ્વી વિશેનો રત્યાખ્ય ભાવ [અગ છે][૧૬]

---

૧૨ ભૂરિશ્રવાના રણભૂમિમા પડેલા હાથ વિષે તેની સ્ત્રીઓનો આ શ્લોકમા વિલાપ છે આમા મુખ્ય રસ કરુણ છે, તેનુ શૃગારરસ અગ બને છે આને કેટલાક ‘રસવત્’ અલકાર કહે છે

૧૩ <પાર્વતીના પગની તે દ્યુતિ તમારૂ હમેશા રક્ષણ કરો કૈલાસ-વાસીના ભાલના લોચનના તેજથી જેનો અળતો પ્રકટ થાય છે, જેના વડે અત્યન્ત વધેલી કોકનદના જેવી અને તેથી રસવાળી નેત્રની કાન્તિ જાણે સ્પર્ધાના સાતત્યથી સમૃદ્ધિ વડે દૂર કરાય છે >

૧૪ આ શ્લોકમા કવિનો પાર્વતી વિષેનો રત્યાખ્ય ભાવ પ્રધાન છે, તેનુ, મહાદેવનો પાર્વતી વિષેનો શૃગારરસ અગ છે આમા પણ ‘રસવત્’ અલકાર છે

૧૫ <ચારે બાજુ ફરતા ઊંચા પર્વતો સ્ફુરે છે, તેમ જ વિશાળ સમુદ્રો, તે બધાને ધારણ કરતી તુ કેમે કરીને થાકતી નથી, તને નમસ્કાર આ પ્રમાણે જ્યા હુ આશ્ચર્યથી અનેકવાર પૃથ્વીની સ્તુતિ કરૂ છુ ત્યા તો એને ધારણ કરતો તારો હાથ યાદ આવ્યો, અને ત્યારે વાણી બધ થઇ ગઇ >

૧૬ આ શ્લોકમા કવિનો રાજા વિશેનો રત્યાખ્યભાવ પ્રધાન છે, તેનુ અગ પૃથ્વી વિશેનો કવિનો રત્યાખ્ય ભાવ છે આને ‘પ્રેય’ અલકાર કહે છે.

[૧] તારા સૈનિક શત્રુસુદરી હરી લાવી, પતિ દેખતા
આલિંગે, પકડે, કરે પ્રણુતિઓ, ચૂમે બધે અંગને;
તે તારા રિપુઓ સ્તવે નૃપ તને "ઔચિત્યના સાગર!
પામ્યા દર્શન તારું ને સુકૃતથી વામી વિપત્તિ બધી. ૧૧૯

આમા ભાવનું, પ્રથમાર્ધ અને દ્વિતીયાર્ધથી (ક્રમે) પ્રગટ થતા રસાભાસ અને ભાવાભાસ [અગ છે][૧૮].

[૧૯]અસિ વીંઝી જ ગર્જના કરી
ભ્રુકુટિથી ભડકાવીને બહુ
મદ શત્રુ બતાવતા; ગયો
ક્ષણુમા તે કહીં એ તુ નિર્ખતા ૧૨૦

આમા ભાવનું ભાવપ્રશમ [અગ છે][૨૦]

---

૧૭ <હે નૃપ તારા સૈનિકો તારા શત્રુઓની મૃગલોચનાઓને કેદ કરી તેમના વ્હાલાઓના દેખતા ભેટે છે, પગે પડે છે, પકડે છે, જ્યા ત્યા ચૂમે છે, અને તે શત્રુઓ વડે તુ આ પ્રમાણે વખણાય છે, 'હે ઔચિત્યના સમુદ્ર, તુ અમારા સારા નશીબથી અમારી આખે પડ્યો કે જેથી અમારી બધી આપત્તિઓ દૂર થઈ ગઈ>

૧૮ આ શ્લોકમા કવિનો રાજા વિશેનો રત્યાખ્ય ભાવ પ્રધાન છે શ્લોકની પ્હેલી બે લીટીઓ સૈનિકોનો પરસ્ત્રી વિશેનો શૃગાર રસાભાસ સૂચવે છે, છેલ્લી બે શત્રુઓનો પોતાના શત્રુરાજા વિશેનો રત્યાખ્ય ભાવાભાસ સૂચવે છે આ બન્ને–રસાભાસ અને ભાવાભાસ રાજા વિશેના, રત્યાખ્ય ભાવનુ અગ છે આને 'ઊર્જસ્વી' અલકાર કહે છે

૧૯ <સતત તરવારના ફેરવવાથી અને ભમરના તર્જન વડે અને ગર્જન વડે તારા શત્રુઓનો મદ અનેકવાર દેખાયો હતો, તે તારૂ દર્શન થતા ક્ષણુમા ક્યાક ચાલ્યો ગયો>

૨૦ આ શ્લોકમા કવિનો રાજા વિષેનો રત્યાખ્યભાવ પ્રધાન છે, શત્રુઓના મદરૂપી ભાવનુ શાન્ત થઈ જવુ એ તેનુ અગ છે આને 'સમાહિત અલકાર કહે છે

[૨૧]મિત્રોની સંગ પણ, શત્રુ, મૃગાક્ષીઓની
સાથે શરૂ જ કરતા મધુપાન લીલા,
લીધું બીજા અરથમાં તવ નામ કોકે
તેણે વિભો ! કરી દીધી વસમી અવસ્થા. ૧૨૧

આમાં ત્રાસોદય [અંગ છે][૨૨].

[૨૩] ન સ્હેવાતા, ત્યારે પ્રગટિત થતું દોહ્યલું તપ,
ઉમાની ગોષ્ઠીના પ્રણયરસમાં લીન બનતા,
થતા એકીવારે ત્વરિત શિથિલ સ્વાગ તજવા
બટુનો. તે અર્પો સ્મરહર પ્રમોદો જ તમને. ૧૨૨

આમાં આવેગ અને ધૈર્યની સંધિ [અંગ છે][૨૪]

[૨૫]'દેખે કોઈ, ખસ ચપલ રે, શી ત્વરા, હું કુમારી,
સ્હાવા દેને કર, અરર ! શે થાય એ, ક્યાં તું જાયે ?'

---

૨૧ <બાલમૃગનેણીઓ (અને) મિત્રો સાથે તારા શત્રુ મધુપાન કરવા પ્રવૃત્ત થતા હે વિભો ! અન્ય અર્થનું બોધક કોઈકે લીધેલા તારા નામે, ત્યાં વિષમ અવસ્થા કરી નાખી >

૨૨. આ શ્લોકમાં કવિનો રાજા વિષેનો રત્યાખ્યભાવ પ્રધાન છે, 'વસમી અવસ્થા'થી વ્યક્ત થતો ત્રાસોદય તે રત્યાખ્યભાવનું અંગ છે આને 'ભાવોદય' અલંકાર કહે છે

૨૩ <તે સમયના ઉત્પન્ન થતા તપના દુસહત્વને સહન ન કરી શકતો અને પાર્વતીના કથાના વિશ્રંભનો રસિક, ખોટા બટુવેષને દૂર કરવામાં ત્વરા અને શૈથિલ્યથી એકી સાથે પ્રેરાએલ સ્મરહર (શંકર) તમને આનંદ આપો >

૨૪ આ શ્લોકમાં કવિનો શિવ વિષેનો રત્યાખ્યભાવ પ્રધાન છે 'ત્વરિત' અને 'શિથિલ' પદોથી વ્યક્ત થતા આવેગ અને ધૈર્યની સંધિ તેનું અંગ છે આને 'ભાવસંધિ' અલંકાર કહે છે

૨૫ <'કોઈ જોશે, હે ચપલ ખસ, આટલી ઉતાવળ કેમ છે? હું કુમારી છું, હાથનો ટેકો આપ, અરે આતો અનુચિત થયું, તું ક્યાં જાય છે.' હે રાજન્ વનવાસમાં રહેતા તારા શત્રુની કન્યા ફળ અને કુંપળો તોડતી કોકને આ પ્રમાણે કહે છે >

પૃથ્વીસ્વામી ! વન નિવસતા આપના શત્રુ કેરી
કન્યા લેતી કુપળ ફૂલ ત્યા કોઇને એમ કહે છે ૧૨૩

આમા શકા, અસૂયા, ધૃતિ, સ્મૃતિ, શ્રમ, દૈન્ય, વિબોધ અને ઔત્સુક્યની શબલતા [અગ છે][૨૬]

આ બધા રસવત્ વગેરે અલકારો જો કે ભાવોદય, ભાવસધિ, ભાવશબલતા, અલકાર તરીકે કહેવાયા નથી તોપણ કોઈ કહે એટલા માટે એમ કહ્યુ છે[૨૭] જો કે એવો

૨૬ આ શ્લોકમા કવિનો રાજા વિષેનો રત્યાખ્યભાવ પ્રધાન છે 'જોયે કોઇ' એ પદોથી શકા, 'ખસ ચપલ રે', એ પદોથી અસૂયા, 'શી લગ' એ પદોથી ધૃતિ, 'હુ કુમારી' એ પદોથી સ્મૃતિ, 'રહાવા દેને કર' એ પદોથી શ્રમ, 'અરર' એ પદથી દૈન્ય, 'શે થાય એ' એ પદો વડે વિબોધ, 'ક્યા તુ જાયે' એ પદોથી ઔત્સુક્ય સૂચવાય છે આ બધાની શબલતા કવિના રત્યાખ્યભાવનુ અગ છે આમા 'ભાવશબલતા' અલકાર છે

૨૭ જેમા 'રસ' ગુણીભૂત હોય તે રસવત્ અલકાર જુઓ ટિ ૧૨, ૧૪, જેમા 'ભાવ' ગુણીભૂત હોય તે 'પ્રેયસ્' અલકાર જુઓ ટિ ૧૬, જેમા 'રસાભાસ અને ભાવાભાસ' ગુણીભૂત હોય તે 'ઊર્જસ્વી' જુઓ ટિ ૧૮ જેમા 'ભાવશાન્તિ' ગુણીભૂત હોય તે 'સમાહિત' અલકાર જુઓ ટિ ૨૦

'આ બધા રસવત્ વગેરે અલકારો છે'—એ વાક્યમાથી એ પણ નિષ્પન્ન થાય છે કે ભાવોદય (ઉ ૧૨૧) ભાવશાન્તિ (ઉ ૧૨૨) અને અને ભાવશબલતા (ઉ ૧૨૩) પણ અલકારો છે હવે પૂર્વના આલકારિકોએ આમને અલકાર ગણ્યા નથી, તો પછી વૃત્તિકાર શા માટે તેમનો પણ અલકારમા સમાવેશ કરે છે એવી શકાના સમાધાનમા કહે છે જે દૃષ્ટિથી 'રસવત્' વગેરે અલકાર કહેવાય છે તે દૃષ્ટિથી જો કોઇ 'ભાવોદય' વગેરેને અલકાર કહેવા ધારે તો તે કહી શકે અને તેથી વૃત્તિકાર પણ એ દૃષ્ટિએ તેમનો અલકારમા સમાવેશ કરે છે 'જે પોતે બીજાનો ઉત્કર્ષ કરવા વપરાય' તે અલકાર ઉપરના ઉદાહરણોમા રસ વગેરે તેમ જ ભાવોદય વગેરે સરખી રીતે ગૌણ હોઇ પ્રધાનભૂત રસ, ભાવ વગેરેના પોષક છે, માટે તેમાના અમુકને જો અલકાર કહો તો તે જ કારણથી બીજાને પણ અલકાર કહેવાનુ પ્રાપ્ત થાય છે

કોઈ વિષય નથી જેમા ધ્વનિ અને ગુણીભૂત વ્યગ્યનો પોતાના પ્રભેદો સાથે સકર અથવા સસૃષ્ટિ ન હોય તો પણ 'પ્રધાનપણાથી વ્યવહારો થાય છે' [૨૮] **એ ન્યાયે કોઇક સ્થાને કોઈક વડે વ્યવહાર થાય છે.** [૨૯]

વાસ્તવિક રીતે શ્રી મમ્મટાચાર્યને આ બધા અલકારો તરીકે સમત નથી તેમ હોત તો તેનો અલકારની ચર્ચા કરતા દશમા ઉલ્લાસમા ઉલ્લેખ હોત પણ તેમા એનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી મમ્મટાચાર્યે સૂ ૮૮ મા આપેલા લક્ષણ પ્રમાણે આ અલકાર કહેવાય નહિ તે પ્રમાણે જે ધર્મો 'શબ્દાર્થ' અગદ્વારા રસ વગેરે અગીના ઉપકારક થાય તે અલકાર કહેવાય ઉપર પ્રમાણે જે સાક્ષાત્ ઉપકારક થાય તે અલકાર નહિ, પણ ગુણીભૂત વ્યગ્ય કહેવાય એટલે કે અલકાર ત્યારે કહેવાય કે જ્યારે અમુક કથન શબ્દની અથવા અર્થની ચમત્કૃતિ ઉત્પન્ન કરી તે દ્વારા મુખ્ય બાબતની ઉપકારક થાય, નહિ કે શબ્દાર્થ પોતાની વ્યજના શક્તિથી વ્યગ્ય મતાબીને લાગલા જ પ્રધાનભૂત બાબતના ઉપકારક થાય ત્યારે અહીઆ ગ્રથકાર તેમનો અલકાર તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે તે કેવળ પ્રાચીન પ્રથા જણાવવા માટે જ

૨૮ प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति—અનેક બાબતોમા જે મુખ્ય હોય તેને જ લઈને આખા વિશે વ્યવહાર થાય

૨૯ ઉપરના ઉદાહરણોમા અમુક રસ કે ભાવ પ્રધાનપણે છે અને બીજા તેને ગૌણ છે તો પછી તે શ્લોકોને રસધ્વનિ કે ભાવધ્વનિના ઉદાહરણ કહેવાને બદલે શામાટે ગુણીભૂત વ્યગ્યના ઉદાહરણો કહેવા ? તેના જવાબમા કહે છે કે સાધારણ રીતે ધ્વનિવાળા અને ગુણીભૂત વ્યગ્ય વાળા શ્લોકોમા એવો કોઇ નથી હોતો કે જેમા તેમનો પોતાના પેટાભેદો સાથે એક અથવા બીજી રીતે સકર કે સસૃષ્ટિ ન હોય છતા પણ વ્યવહાર તો જે મુખ્ય હોય છે તેને લઈને જ થાય છે મુખ્ય એટલે કે વધારે ચમત્કારી ઉપરના ઉદાહરણોમા અમુક રસ કે ભાવ અર્થની દૃષ્ટિએ પ્રધાન એટલે કે અગી છે પણ તેમના કરતા તેમને અગભૂત વ્યગ્ય વધારે ચમત્કારી હોવાથી તેઓને ગુણીભૂતવ્યગ્યના ઉદાહરણો ગણ્યા છે, જ્યારે અર્થની દૃષ્ટિએ પ્રધાન વ્યગ્ય ચમત્કૃતિમા પણ પ્રધાન હોય ત્યારે તે ધ્વનિ કહેવાય

[30]जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्धितधिया ।
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रुप्रलपितम् ॥
कृतालंकाभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना ।
मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥ १२४ ॥

આમા શબ્દ શક્તિથી ઉત્પન્ન થતો રણકાર રૂપ, રામ સાથેનો ઉપમાન–ઉપમેયભાવ વાચ્યના અંગપણાને પામેલ છે.[31]

[32]ગાળી નિશાપ્રહર ક્યાંક, હવે પ્રભાતે
આવી ધીમા પદથી, તન્વિ ! સહસ્રરશ્મિ

---

૩૦ <જનસ્થાનમા કનકમૃગતૃષ્ણાથી આધળી થએલી બુદ્ધિથી ભટક્યો, ડગલે ડગલે આસુ આણી વૈદેહિ વૈદેહિ એવી વાણી બક્યા કરી ખરાબ શેઠની તાબેદારી ઉઠાવવા પૂરેપૂરી ઘટના કરી, અને રામત્વ તો મળી ગયુ પણ કુશલ-વસુતા ન મળી > આ શ્લોક રાજસેવાથી નિરાશ થએલા કવિની ઉક્તિ છે. તેમા મૂળ શ્લોકમા શબ્દો એવી રીતે ગોઠવ્યા છે કે જેથી તેમાથી રામ સાથે ઉપમાનઉપમેય ભાવ વ્યક્ત થાય જેમકે–(કવિપક્ષે) કનકની મૃગતૃષ્ણાથી –ધન મેળવવાની નિષ્ફળ આશાથી–આધળો થએલો જનસ્થાનમા–લોકોમા 'वे देहि' 'આપો' એમ બકતો બકતો ભટક્યો (રામપક્ષે) કનકમૃગની તૃષ્ણાથી આધળો થએલો રામ વૈદેહિ–સીતા, સીતા બકતો રડતો જનસ્થાન નામના અરણ્યમા ભટક્યો (કવિપક્ષે) कामर्तु—ખરાબ ધણીની (वदनपरि-पाटीषु कृता अल–घटना) તાબેદારી વિષે ઘણુ કર્યુ. (રામ પક્ષે) (लंकाभर्तु) લકાના ધણી રાવણની (वदन परीपाटीषुघटना कृता) મુખપક્તિ વિષે બાણની યોજના કરી (કવિ પક્ષે) મે રામત્વ મેળવ્યુ પણ કુશલ વસુતા–લક્ષ્મી ન મેળવી, (રામ પક્ષે) કુશલવસુતા (કુશલવ જેના સુત છે એવી) –સીતા–ન મેળવી

૩૧ ઉપરના શ્લોકોમા 'મે રામત્વ મેળવ્યુ' એ વાચ્યાર્થ પ્રધાન છે, 'जनस्थाने' વગેરે પદોથી સૂચવાતો ઉપમાન–ઉપમેયભાવ તેનુ અગ બને છે આ વ્યગ્ય શબ્દશક્તિમૂલક છે, કારણ કે તેનો આધર ઉપરના શબ્દો ઉપર છે, તે ફેરવી નાખવામા આવે તો તે ભાવ વ્યક્ત ન થાય

૩૨ <હે તન્વગિ ! જો ! સૂર્ય કોઇ ઠેકાણે રાત્રિ પસાર કરીને અત્યારે સવાર ધીમે ધીમે આવીને વિયોગથી બ્હીલાઇ ગએલા અગવાળી આ કમલિનીને પાદપતનવડે પ્રસન્ન કરે છે.>

જેને પ્રસન્ન કરતો ચરણે પડીને
આ પદ્મિની વિરહથી કૃશ અંગવાળી. ૧૨૫ [૨]

અહીંઆં અર્થશક્તિમૂલક વસ્તુરૂપ નાયકનાયિકાનો વૃત્તાન્ત, તેની અપેક્ષા ન રાખતા રવિકમલિનીના વૃત્તાન્તના અધ્યારોપ (અભેદારોપ) થી જ ખડો થાય છે[33]

વાચ્યસિદ્ધયંગ જેમકે—

[34]भ्रमिमरतिमलसहृदयता प्रलयं मूर्छां तमः शरीरसादम्।
मरणं च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥१२६॥

આમા વ્યંગ્ય હાલાહલ વાચ્ય ભુજગરૂપકને સિદ્ધ કરે છે.[35] અથવા તો જેમકે—

---

૩૩ આ શ્લોકમા સૂર્ય અને પદ્મિનીનો વૃત્તાન્ત મુખ્ય છે આખા શ્લોકના અર્થમાથી નાયકનાયિકાવૃત્તાન્તરૂપ વસ્તુ વ્યક્ત થાય છે આ અર્થ-શક્તિમૂલક વ્યંગ્ય સૂર્ય અને પદ્મિનીના વાચ્ય વૃત્તાન્તને પોષતો હોવાથી તેનુ અગ છે

અહી આ ગુણીભૂત વ્યગ્યના બીજા ભેદની–અપરનુ અગ–ની ચર્ચા પૂરી થાય છે

૩૪ અહીથી વાચ્યસિદ્ધયગના ઉદાહરણો શરૂ થાય છે <જલદ રૂપી ભુજગમાથી ઉત્પન્ન થતુ વિષ (પાણી) બળાત્કારે વિયોગિનીઓને (ચિત્ત) ભ્રમ, (વિષયોમા) અરુચિ, ઉદાસીનતા, નિશ્ચેષ્ટતા, મૂર્છા, અધકાર, શરીરની દુર્બળતા, અને મરણ કરે છે>

૩૫ અહી આ જલદ (વાદળ) એ જ ભુજગ (સર્પ) છે એ રૂપક વાચ્ય છે જલવાચક વિષ શબ્દ હાલાહલ સૂચવે છે આ વ્યગ્ય વાચ્ય રૂપકની સિદ્ધિનુ અગ છે એટલે કે જલવાચક વિષ શબ્દ હાલાહલ ન સૂચવે તો જલદ એ જ ભુજગ છે એ (વાચ્ય) રૂપક સિદ્ધ થાય નહિ એ રીતે આ ઉદાહરણમા વ્યગ્ય વાચ્યાર્થની સિદ્ધિનુ અગ બને છે, અને તેથી ગુણીભૂત બને છે

[36]જાઉ અચ્યુત! દર્શનેથી વળશે શુ આપના તૃપ્તિ કે ?
ને એકાન્ત રહ્યાથી આમ વદશે વાકુ મુઆ દુર્જનો,
એ વેણે સૂચવેલી મોઘ સ્થિતિના ખેદે વ્હૉલી ગોપીને
ભેટન્તો પુલકે ભરેલ તનુથી રક્ષો તમોને હરિ
૧૨૭ [૩]

આમા અચ્યુત વગેરે પદનુ વ્યગ્ય 'એ વેણે' વગેરે વાચ્યની [સિદ્ધિનુ અગ છે][37]

એક જગ્યાએ એક જ વક્તાના કહેવાથી અને બીજી જગાએ ભિન્ન વક્તાઓના કહેવાથી એ રીતે આ બેમા ભેદ છે[38]

અસ્ફુટ જેમકે—

[39]અદૃષ્ટે દર્શનોત્કણ્ઠા, દૃષ્ટે બ્હીક વિયોગની,
તમે અદૃષ્ટ[40] કે દૃષ્ટે બન્નેયે સુખ ના મળે ૧૨૮ [૪]

આમા, દેખાતો બધ ન થાય અને વિયોગનો ભય ઉત્પન્ન ન થાય એવુ કર' એવુ (વ્યગ્ય) ક્લિષ્ટ છે

---

૩૬ <હે અચ્યુત! હુ જાઉ છુ, તમારા દર્શનથી કાઇ તૃપ્તિ થશે? અને વળી મુઆ લોક આપણે બે એકાતમા છીએ એનો બીજો અર્થ કરશે એ પ્રમાણે બોલવાની રીતથી જેનો ત્યા વૃથા ઉભા રહ્યાનો ખેદ સૂચવાય છે તે વડે મદ થએલી ગોપીને આલિગતા, રોમાચથી વ્યાપ્ત થએલા શરીરવાળા હરિ તમારૂ રક્ષણ કરો>

૩૭ અચ્યુત વગેરે પદથી એવુ વ્યગ્ય સૂચવાય છે કે 'તુ અચ્યુત છે–ધૈર્યમાથી ચ્યુત થાય–ખસે–એવો નથી માટે અહી ઉભા રહેવુ નકામુ છે વગેરે' આ વ્યગ્ય 'એ વેણે' વગેરેના વાચ્યાર્થની સિદ્ધિનુ અગ છે એ વાચ્યાર્થ ઉપરના વ્યગ્ય વિના સમજાય નહિ

૩૮ 'भ्रमिमरतिम' વગેરે ઉદાહરણમા વાચ્ય અને વ્યગ્યનો વક્તા એક જ છે—એટલે કે કવિ પોતે છે બીજામા–'જાઉ અચ્યુત' વગેરેની વક્તા ગોપી છે અને 'એ વેણ' વગેરેનો વક્તા કવિ છે

૩૯ <દેખાય નહિ ત્યારે જોવાની ઉત્કઠા, દેખાય ત્યારે વિયોગની બ્હીક, આ રીતે તમારા દેખાવાથી અને ન દેખાવાથી સુખ મળતુ નથી>

૪૦ આ શ્લોકનુ વ્યગ્ય સહૃદયોને પણ વિલબથી સમજાય એવુ ક્લિષ્ટ છે–અસ્ફુટ છે–માટે તે ગુણીભૂત થાય છે

સંદિગ્ધપ્રાધાન્ય જેમકે—

[૪૧]શશી ઉગન્તા ઉદધિનોં જેમ જરા ચળન્તા નિજ ધૈર્ય ઈશે
સંચારિયા લોચન, બિંબ જેવા ઓષ્ઠો પરે ત્યાં વદને ઉમાના.
૧૨૯ [૫]

આમાં 'પરિચુંબન કરવાને ઇચ્છા કરી' એ વ્યંગ્ય પ્રધાન છે કે 'લોચન સંચાર્યાં' એ વાચ્ય પ્રધાન છે એવો સંદેહ [છે][૪૨]

તુલ્યપ્રાધાન્ય જેમકે—

[૪૩]બ્રાહ્મણોનો તિરસ્કાર તજ્યે છે હિત આપનું,
જામદગ્ન્ય સમો મિત્ર, નહિ તો દુર્મના થશે ૧૩૦ [૬]

આમાં જામદગ્ન્ય સર્વે ક્ષત્રિઓની જેમ રાક્ષસોનો ક્ષણમાં ક્ષય કરશે એ વ્યંગ્ય અને વાચ્યનું સરખું પ્રાધાન્ય છે[૪૪]

કાકુથી આક્ષિપ્ત થતું જેમકે—

[૪૫]રોળું ન કોપથી રણે શત કૌરવોને,
પીઉં દુશાસન તણા ઉરથી ન રક્ત,
ભાગું ન સાથળ સુયોધનના ગદાથી,
સંધિ કરો પણ લઈ નૃપતિ તમારા ૧૩૧ [૭]

---

૪૧ <ચન્દ્રનો ઉદય થતા, સમુદ્રની જેમ, પોતાનું ધૈર્ય કંઇક ખસતાં રાંકરે ઉમાના મુખ ઉપર બિંબફલ જેવા અધરોષ્ઠો તરફ લોચનો પ્રેર્યાં>

૪૨ વાચ્ય વધારે ચમત્કારી છે કે વ્યંગ્ય એ સંદેહ છે, માટે વ્યંગ્ય ગુણીભૂત છે

૪૩ <બ્રાહ્મણોના અપમાનનો ત્યાગ તમારા જ કલ્યાણને માટે છે. નહિ તો તેવો જમદગ્નિ મિત્ર ગુસ્સે થશે>

૪૪ આ શ્લોકમાં 'ક્ષત્રિયોનો જેમ નાશ કર્યો એમ તમારા રાક્ષસોનો પણ નાશ કરશે' એ વ્યંગ્ય છે 'બ્રાહ્મણોનું અપમાન નહિ કરવામાં તમારૂં ભલું છે' એ વાચ્ય છે બન્ને સરખી રીતે પ્રધાન છે

૪૫ <યુદ્ધમાં કોપથી સો કૌરવોને નહિ હણું, દુશ્શાસનની છાતીમાંથી લોહી નહિ પીઉં, અને ગદા વડે સુયોધનની જાંગના ચૂરા નહિ કરી નાખું તમારો રાજા ભલે સાટાથી સંધિ કરે>

આમાં રોળું જ વગેરે વ્યંગ્ય વાચ્યના નિષેધની સાથે રહેલુ છે.[૪૬]

અસુંદર જેમકે—

[૪૭]વાનીર કુંજમાંથી ઊડતા પંખીઓનો અવાજ સુણી,
ઘરકામમાં પડેલી વહુનાં ગાત્રો ઢીલાં થાયે. ૧૩૨ [૮]

આમા 'સંકેત દીધેલો કોઈક લતાગહનમા પેઠો છે' એ વ્યંગ્યના કરતાં 'ગાત્રો ઢીલાં થઈ જાય છે' એ વાચ્ય (વધારે) ચમત્કારી છે[૪૮]

(સૂ. ૬૭) યોગ્યતા પ્રમાણે આમના ભેદો પહેલાંની જેમ[૪૯] જાણી લેવા. ૪૬.

યોગ્યતા પ્રમાણે એટલે કે—'જ્યારે વસ્તુ માત્રથી અલંકારો વ્યક્ત થાય ત્યારે તે ખરેખર ધ્વનિનાં અંગ છે—એને ધ્વનિ કહેવ-

---

૪૬ આ શ્લોક કૌરવકુળનો નાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેનાર ભીમ બોલે છે 'રોળીશ નહિ' વગેરે શબ્દો એને માટે ઘટતા નથી માટે કાકુ વડે—એટલે બોલતા અવાજ બદલાઇ જાય છે તે વડે—'રોળીશ નહિ એમ નહિ' વગેરે 'અભાવનો અભાવ સૂચવી 'રોળીશ જ વગેરે' એવુ વ્યંગ્ય સૂચવાય છે આમા વ્યંગ્ય પ્રધાન થતુ નથી કારણકે તે અભાવસૂચક વાચ્ય-ની સાથે જ સૂચવાય છે જ્યા કાકુ પછી વિલંબથી ધ્વનિ સ્ફુરે ત્યા તે પ્રધાન થાય જુઓ ઉલ્લાસ ૩ ઉદાહરણ ૧૫ અને ટીપ અહી આ બન્નેનુ ભાન કાકુ વડે સાથે થવાથી વ્યંગ્ય ગુણીભૂત થાય છે

૪૭ <નેતરના કુંજમાથી ઊડતા પંખીઓનો કોલાહલ સાભળતી, ઘરકામમા રોકાએલી વહુના ગાત્રો ઢીલા થઇ જાય છે>

૪૮ આ શ્લોકમા વાચ્ય કરતા વ્યંગ્ય અસુદર છે—માટે ગુણીભૂત શબ્દ સુણતા એકદમ સર્વ અંગો ઢીલા થઈ જવા—એ વાચ્ય વધારે સુદર છે

૪૯ ગુણીભૂત વ્યંગ્યના ફક્ત આ આઠ ભેદો જ નથી પણ ધ્વનિના જે રીતે ભેદ પાડવામા આવે છે તે રીતે ગુણીભૂત વ્યંગ્યના પણ ભેદો થઇ શકે યોગ્યતા પ્રમાણે એટલે કે ધ્વનિના જે ભેદ ગુણીભૂત વ્યંગ્યમા ન ઘટી શકે એવા હોય તે બાદ કરીને જુઓ ટિ ૧

હોવામાં પ્રયોજક છે[५०]–કારણકે કાવ્યવૃત્તિને તેમનો આશ્રય છે[५१]. એ રીતે ધ્વનિકારે બતાવેલી દિશાએ જ્યાં વસ્તુ માત્રથી અલંકાર વ્યક્ત થાય ત્યાં ગુણીભૂત વ્યંગ્યત્વ નથી.[५२]

(સૂ. ૬૮) સાલંકાર[५३] એવાં તેમની સાથે સંસૃષ્ટિ અને સંકરની રીતે ધ્વનિનું મિશ્રણ થાય છે.

સાલંકાર એટલે તે જ અલંકારો, અને અલંકારથી યુક્ત એવાં તે[५४] [ગુણીભૂત વ્યંગ્ય]. ધ્વનિકારે તે કહ્યુ છે—"તે સાલંકાર ગુણીભૂત વ્યંગ્ય સાથે અને પોતાના પ્રભેદો સાથે સંકર અને સંસૃષ્ટિ વડે વળી અનેક રીતે પ્રકાશે છે."[५५]

---

૫૦ જે કાવ્યમા વસ્તુમાત્રથી અલકાર વ્યક્ત થાય તે ધ્વનિ કાવ્ય કહેવાય જુઓ સૂત્ર ૫૩.

૫૧. કાવ્યનો વ્યવહાર અલકારની અપેક્ષા રાખે છે—એટલે કે અલકારની સુદરતાથી શબ્દાર્થને કાવ્ય કહી શકાય

૫૨ ધ્વનિ કાવ્યના જે ભેદ ગુણીભૂત વ્યગ્યમા ઘટી શકતા નથી તે આમા બતાવે છે. જ્યારે વસ્તુથી અલકાર સૂચવાય ત્યારે તે હમેશા ધ્વનિ કાવ્ય જ બને, તે કદાપિ ગુણીભૂત થાય નહિ માટે એ દૃષ્ટિએ પાડેલા ભેદો ગુણીભૂત વ્યગ્યમા આવી શકે નહિ કારણકે વાચ્ય વસ્તુ કરતા અલકાર વધારે સુદર હોય છે એ નિયમથી અગૂઢત્વ વગેરે કારણોથી વ્યગ્યનુ ચારુત્વ ઘટી જાય તો પણ અલકારની ચારુતાને લઇને તેને ધ્વનિ જ કહેવો પડે

૫૩ અલકાર શબ્દથી બે અર્થો લેવાના અલકારો, અને અલકારત્વ–અલકૃત થવુ તે—ભાવવાચકનામ

૫૪ ધ્વનિ અને ગુણીભૂત વ્યગ્યનું એક પ્રકારની સસૃષ્ટિ અને ત્રણ પ્રકારના સકરથી મિશ્રણ થાય અલકારો સાથે એટલે—સમાસોક્તિ, રસવત્ વગેરે ગુણીભૂતવ્યગ્ય અલકારો સાથે અલકારથી યુક્ત એવા તે સાથે એટલે કે ઉપમા વગેરે (વાચ્ય) અલકારોથી યુક્ત વસ્તુરૂપ ગુણીભૂત વ્યગ્ય સાથે આવા ગુણીભૂત વ્યગ્ય સાથે ધ્વનિનુ મિશ્રણ થાય

સૂ ૬૩ અને સૂ ૬૮ ની હકીકત ભેગી કરીએ તો એમ ફલિત થાય કે ધ્વનિનુ ધ્વનિ સાથે, ગુણીભૂત વ્યગ્ય સાથે અને વાચ્ય અલકાર સાથે મિશ્રણ થાય

૫૫ તે એટલે ધ્વનિ પોતાના એટલે ધ્વનિના

(સૂ. ૬૯) એમ એકબીજાના મિશ્રણથી ભેદની સખ્યા ઘણી મોટી થાય. ૪૭

એમ—એ પ્રકારે પેટા ભેદો ગણાતા ગણના બહુ જ મોટી થઈ જાય જેમકે—ભેદ અને પ્રભેદ ગણતા શૃગારનુ અનન્તપણુ થાય બધાની ગણત્રીની તો શી વાત ?

પણ [૫૬]સક્ષેપમા ધ્વનિના ત્રણ ભેદો છે, શાથી જે વ્યગ્યના ત્રણ રૂપ [૫૭]છે. જેમકે કોઈક વાચ્યતાને સહન કરે છે અને કોઈક બીજા પ્રકારનુ છે (એટલે કે કોઈક વાચ્યતાને સહન ન કરે તેવુ છે). તેમા વાચ્યતાસહ અવિચિત્ર અને વિચિત્ર અવિચિત્ર માત્રવસ્તુ રૂપ પણ વિચિત્ર અલકારરૂપ છે જોકે પ્રધાનપણે તે અલકાર્ય છે છતા બ્રાહ્મણશ્રમણ ન્યાયથી [૫૮]તેમ કહેવાય છે પરતુ રસાદિ સ્વરૂપ અર્થ સ્વપ્ને પણ વાચ્ય નથી કારણકે [તે જો વાચ્ય હોય તો] તેનુ રસાદિ શબ્દ વડે અથવા શૃગારાદિ શબ્દ વડે અભિધાન થાય, પણ તેમ અભિધાન થતુ નથી તેનો પ્રયોગ હોય તો પણ વિભાવાદિનો પ્રયોગ ન હોય તો તેથી તેનુ ભાન થતુ નથી તેથી, તેનો પ્રયોગ ન હોય તો પણ વિભાવાદિનો પ્રયોગ હોય તો તેનુ ભાન થાય તેથી—એ રીતે અન્વય વ્યતિરેકથી—એમ નિશ્ચિત થાય છે કે તે વિભાવાદિના અભિધાન દ્વારા જ સમજાય છે [૫૯]તેથી આ વ્યગ્ય જ છે મુખ્યાર્થને બાધ વગેરે ન હોવાથી તે લક્ષણાથી જણાતો નથી

---

૫૬ અહીંથી નવુ પ્રકરણ શરૂ થાય છે અત્યાર સુધી ધ્વનિ અને ગુણીભૂત વ્યગ્યની ચર્ચા કરી હવે વ્યજના શક્તિની સિદ્ધિ માટે ચર્ચા કરે છે

૫૭ વસ્તુરૂપ, અલકારરૂપ, અને રસરૂપ

૫૮ જુઓ ઉલ્લાસ ૪ ટીપ ૭૧

૫૯ રસ વાચ્ય નથી કારણકે 'અહી રસ છે' અથવા 'શૃગાર છે' એવા શબ્દો બોલ્યા છતા પણ જો વિભાવાદિનો પ્રયોગ ન હોય તો રસનુ ભાન થતુ નથી એ વ્યતિરેક, અને અહી રસ છે વગેરે શબ્દો ન વાપરીએ પણ વિભાવાદિનો પ્રયોગ કરીએ તો રસનુ ભાન થાય એ અન્વય. આ બન્નેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે રસ વાચ્ય નથી પણ વ્યગ્ય છે

અર્થાન્તરસંક્રમિતવાચ્યમાં અને અત્યન્તતિરસ્કૃતવાચ્યમાં [60]વસ્તુમાત્રરૂપ વ્યંગ્ય વિના લક્ષણા જ સંભવતી નથી એ પહેલાં સાબીત કર્યું છે.[61] શબ્દશક્તિમૂલકમાં[62] અભિધાનું નિયન્ત્રણ થવાથી અભિધાથી નહિ કહેવાતા અન્ય અર્થનું અને તેની સાથેના ઉપમા વગેરે અલંકારનું વ્યંગ્યત્વ નિર્વિવાદ છે

અર્થશક્તિમૂલકમાં પણ, જે મતે વાક્યાર્થ, વિશેષમાં સંકેત કરવો યોગ્ય નથી એથી સામાન્યરૂપ પદાર્થોનો આકાંક્ષા સંનિધિ અને યોગ્યતાને લીધે પરસ્પર સંસર્ગવાળો, (કોઇ એક) પદનો અર્થ નહિ એવો વિશેષરૂપ (મનાય) છે તે અભિહિતાન્વયવાદમાં[63] વ્યંગ્યને અભિધેય ગણવાની તો વાત ક્યાંથી હોય ?

"[64][બાલ] અહીં આ શબ્દ, વૃદ્ધ અને અભિધેયોને પ્રત્યક્ષથી જુએ છે શ્રોતા અર્થ સમજ્યો છે એમ અનુમાન કરવાના સાધનરૂપ [તેની] ચેષ્ટાથી સમજે છે (૧) બીજી રીતે ઘટી ન શકે એ રૂપ અર્થાપત્તિ વડે દ્વિવિધ[65] શક્તિ જાણે [પછી]

---

૬૦ જુઓ ઉ ૨૩, ૨૪

૬૧ જુઓ સૂ. ૨૩ અને આગળ

૬૨ જુઓ ઉ ૫૪

૬૩ જૂઓ સૂ. ૭ અને વૃત્તિ કહેવાની મતલબ આ પ્રમાણે છે અભિધાશક્તિ પદનો અર્થ જણાવી ક્ષીણ થતી હોવાથી વાક્યાર્થ ઘટાવવા માટે અભિહિતાન્વયવાદીઓ એક જુદી તાત્પર્યવૃત્તિ સ્વીકારે છે તો પછી તેઓ, વ્યંગ્ય કે જેનું ભાન વાક્યાર્થનુ જ્ઞાન થયા પછી થાય છે તેને, અભિધાનો વિષય શી રીતે કહી શકે ?

૬૪. અભિહિતાન્વયવાદીનુ સમાધાન કરી હવે અન્વિતાભિધાનવાદીના મતની ચર્ચા કરે છે. આ બન્ને કારિકાઓમાં અને પછીની વૃત્તિમાં બાળક સંકેત કેવી રીતે ગ્રહણ કરે છે તે બતાવે છે

૬૫ વાચકત્વરૂપી અને વાચ્યત્વરૂપી

ત્રણ પ્રમાણોથી જણાતો સબધ[66] જાણે. (૨) " આ બતાવેલી દિશાએ[67—68] 'દેવદત્ત ગાય લાવ' વગેરે ઉત્તમ વૃદ્ધના[69] વાક્ય પ્રયોગથી, મધ્યમ વૃદ્ધ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ કામળા વગેરેવાળા અર્થને લઈ જતા, 'આ આ વાક્યથી આવો અર્થ સમજ્યો' એવુ તેની ચેષ્ટા વડે અનુમાન કરીને, તેમનો—અખડ વાક્ય અને વાક્યાર્થનો,—અર્થાપત્તિથી, વાચ્યવાચક ભાવરૂપ સબધ નિશ્ચિત કરી બાલ તેમા વ્યુત્પન્ન થાય છે પછી 'ચૈત્ર ગાય લાવ,' 'દેવદત્ત ઘોડો લાવ' 'દેવદત્ત ગાય લાવ' વગેરે વાક્યપ્રયોગમા તે તે શબ્દનો તે તે અર્થ બરાબર સમજે છે એ રીતે અન્વયવ્યતિરેકથી પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિકારી વાક્ય જ પ્રયોગને યોગ્ય છે, તેથી વાક્યસ્થિત જ (અને) અન્વિત જ પદોનો અન્વિત પદાર્થો સાથે સકેત ગ્રહણ કરાય છે એ રીતે વિશિષ્ટ જ પદાર્થો વાક્યાર્થ છે, નહિ કે પદાર્થોનુ વૈશિષ્ટ્ય[70] જો કે, ભિન્ન ભિન્ન વાક્યોમા વપરાતા પદો પ્રત્યભિજ્ઞારૂપ જ્ઞાન વડે તેના તે જ છે એમ નિર્ણય થાય છે માટે અન્ય પદાર્થ-માત્રથી અન્વિત પદાર્થ સકેતનો વિષય છે તો પણ સામાન્યથી અવચ્છાદિત વિશેષરૂપ જ આ સમજાય છે, શાથી જે પરસ્પર અન્વિત પદાર્થો તેવા છે[71] આ પ્રમાણે જે અન્વિતાભિધાન

---

૬૬ સકેતરૂપ સબધ

૬૭ આનો સબધ 'બરાબર સમજે છે' એની સાથે છે

૬૮ અવતરણમા આપેલી બે કારિકાઓ સમજાવે છે

૬૯ આદેશ કરે તે ઉત્તમ વૃદ્ધ, આદેશ પ્રમાણે વર્તે તે મધ્યમ વૃદ્ધ

૭૦ પદોના અર્થોનુ વૈશિષ્ટ્ય નહિ એટલે કે—સબધ વાક્યાર્થ નથી, વાક્યથી પ્રતિપાદિત થતો નથી, પણ પરસ્પર સબદ્ધ પદાર્થો જ (પદોના અર્થો જ) વાક્યથી પ્રતિપાદિત થાય છે

૭૧ ગાય લાવ—એ વાક્યમા જે 'લાવ' પદ છે તે જ 'ઘોડો લાવ' એ વાક્યમા પણ છે, બન્નેમા 'લાવ' પદ સમાન છે પહેલામા 'લાવ' પદ ઘોડાથી અન્વિત છે તે અન્વય બીજા વાક્યમા નથી આ ઉપરથી

વાદીઓ કહે છે તેમના મતે પણ—સામાન્યવિશેષરૂપ પદાર્થ સંકેતનો વિષય છે તેથી જે મતે અતિવિશેષભૂત પદાર્થ સંકેતનો વિષય ન હોવાથી, અવાચ્ય જ વાક્યાર્થની અંદર પહેલો સમજાય છે ત્યા, અર્થાન્તરભૂત 'ઓષ્ઠે રાગ ફીકો' (ઉદાહરણ ૨) વગેરેમા વિધિને [વાચ્ય ગણવાની] ચર્ચા આઘી રહી.[૭૨]

એમ ફલિત થાય છે કે 'લાવ' એ અમુક વિશિષ્ટ પદાર્થ સાથે અન્વિત નથી પણ 'કોઇક પદાર્થથી અન્વિત' એવો તેનો સામાન્ય અર્થ જ થાય પણ 'ગાય લાવ' વગેરે વાક્યમા તો ગાયરૂપી વિશિષ્ટ પદાર્થ સાથે અન્વિત થાય છે આ શી રીતે બને? માટે જુદી એક તાત્પર્યવૃત્તિ સ્વીકારવી જોઇએ જેના વડે વિશેષ અર્થ સ્ફુરે એના જવાબમા અન્વિતાભિધાનવાદી કહે છે કે એ વાત સાચી છે કે સંકેતનો વિષય પદાર્થ, માત્ર બીજા કોઇ પદાર્થથી જ અન્વિત હોય છે તો પણ તે સામાન્યથી વ્યાપ્ત વિશેષરૂપે જ ભાસે છે કારણકે જે પદાર્થો પરસ્પર સબદ્ધ થાય છે તેમનુ સ્વરૂપ એ જાતનુ છે એટલે કે સામાન્યરૂપ વિશેષવાળુ છે, અને તેથી વિશેષ સબધ સમજાય છે માટે તાત્પર્યવૃત્તિ જેવી બીજી વૃત્તિ સ્વીકારવાની જરૂર નથી

૭૨ અન્વિતાભિધાનવાદીઓને મતે પણ વ્યંજના સ્વીકારવાની જરૂર છે એમ સાબીત કરે છે સંકેતનો વિષય સામાન્યવિશેષરૂપ પદાર્થ છે ઉદા તરીકે 'ગાય લાવ' એ વાક્યનુ 'લાવ' પદ સામાન્યવિશેષરૂપ છે 'લાવવુ' એ પદમા 'ગમે તે કાઇક લાવવુ' એવો સામાન્ય અર્થ છે, અમુક ચોક્કસ કઇક લાવવુ, એ વિશેષ અર્થ પણ છે આ સામાન્યવિશેષરૂપ ક્રિયા વાક્યાર્થમા અતિવિશેષભૂત થાય છે—'અમુક કાઇક ચોક્કસ લાવવાની,' ક્રિયા 'અમુક ગાય જ લાવવાની' ક્રિયારૂપ અતિવિશેષ રૂપ પકડે છે આ અતિવિશેષ ક્રિયા પદના સંકેતનો વિષય નથી, માટે વાક્યાર્થમા રહેલો પદનો અતિવિશેષભૂત અર્થ અવાચ્ય છે એટલે કે અભિધાનો વિષય નથી હવે 'ઓષ્ઠે રાગ ફીકો' (ઉદા ૨) વગેરે શ્લોકમા 'તુ તે અધમની પાસે ગઈ નથી' એ નિષેધરૂપ વાક્યાર્થમા જે વિધિરૂપ વ્યગ્યાર્થ નીકળે છે તેને અભિધાનો વિષય ગણવાનો વિચાર પણ કેમ કરી શકાય? વાક્યાર્થ પોતે જ જો અભિધાનો વિષય ન હોય તો તેના જ્ઞાનમાથી નીકળતો વ્યગ્યાર્થ પણ અભિધાનો વિષય ન હોય એમા નવાઇ નથી

[૭૩]અભિહિતાન્વયવાદમા અનન્વિત અર્થ છે (એટલે કે સંકેતનો વિષય છે)અને અન્વિતાભિધાનવાદમા ફક્ત અન્ય પદાર્થથી જ અન્વિત (અર્થ છે એટલે કે સકેતનો વિષય છે) અન્વિતવિશેષ તો અવાચ્ય જ છે તેથી બન્ને મતમા વાક્યાર્થ અપદાર્થ જ છે.

[૭૪]' નૈમિત્તિક પ્રમાણે નિમિત્તો કલ્પવા" એમ જે કહેવામા આવે છે તે વિષે [પૂછવાનુ કે] નિમિત્ત કારકરૂપ છે કે જ્ઞાપકરૂપ? શબ્દ (અર્થનો) પ્રકાશક હોવાથી કારક નથી, જે અજ્ઞાત છે તે જ્ઞાપક શી રીતે બને? અને જ્ઞાતત્વ સંકેતથી જ આવે, અને તે (સકેત) ફક્ત અન્વિતમા જ હોય આ રીતે જ્યા સુધી નિયત નિમિત્તપણુ નિશ્ચિત થતુ નથી ત્યા સુધી નૈમિત્તિકની પ્રતીતિ જ શી રીતે થવાની? તેથી 'નૈમિત્તિક પ્રમાણે નિમિત્તો કલ્પવા' એ અવિચારી બોલવુ છે

૭૩ બન્ને મતનો સક્ષેપમા સાર આપે છે અભિહિતાન્વયવાદમા અન્વિત થયા વિનાના અર્થો— વાક્યાર્થ—તાત્પર્યવૃત્તિથી સમજાય છે એટલે કે તે અવાચ્ય છે—પદનો અર્થ નથી—એટલે કે અભિધાથી જણાતો નથી, અન્વિતાભિધાનવાદમા અમુક કારકથી અન્વિત અમુક (અતિ)વિશિષ્ટ અર્થથી અન્વિત થાય છે આ (અતિ)વિશિષ્ટ અર્થ પણ પદનો અર્થ નથી— એટલે કે અભિધાથી જણાતો નથી બન્ને મતમા વાચ્યાર્થ અભિધાનો વિષય નથી —તો પછી તેમાથી નીકળતો વ્યગ્ય પણ બન્ને મતે અભિધાનો વિષય ન કહેવાય

૭૪ અહીંથી નવો વાદ શરૂ થાય છે નૈમિત્તિક પ્રમાણે નિમિત્તો કલ્પાય છે—કાર્યથી કારણ કલ્પાય છે (કારણ શબ્દ સાધારણ અર્થમા, એકલા કારક અર્થમા નહિ) વ્યગ્યરૂપી કાર્ય આપણી પાસે છે તેનુ કારણ કલ્પવાનુ છે; બીજુ કોઇ કારણ સભવી શકતુ નથી એટલે શબ્દને જ તેનુ કારણ માનવુ જોઇએ એટલે કે જેમ શબ્દ વાચ્યાર્થ પ્રતીતિનુ નિમિત્ત છે તેમ તેનુ ઘડી ઘડી અનુસંધાન કરી તેને વ્યગ્યનુ પણ નિમિત્ત માનવુ જોઇએ; બીજી કોઇ વૃત્તિ સ્વીકારવાની જરૂર નથી અભિધા જ બસ છે શબ્દ સાભળ્યા પછી જેટલો અર્થ નીકળે—પછી તે વાચ્ય હોય કે વ્યગ્ય હોય—તે

[75] 'તીરની જેમ તે આ દીર્ઘ અને દીર્ઘતર વ્યાપાર છે' એથી અને 'જે પર શબ્દ હોય તે શબ્દાર્થ છે' એથી, વિધિ અહીંઆ વાચ્ય જ છે—એમ જેઓ કહે છે તે મૂર્ખાઓ તાત્પર્યની વાચો

બધાની પ્રતીતિનુ નિમિત્ત શબ્દ જ છે–કારણકે દરેક ઠેકાણે તે જ ઉપસ્થિત છે આમ પૂર્વપક્ષ છે તેનુ ખણ્ડન વૃત્તિકાર આ પ્રમાણે કરે છે નિમિત્ત બે રૂપે હોય–કાતો વસ્તુને ઉત્પન્ન કરવા રૂપ કારક હોય કે જણાવવા રૂપ જ્ઞાપક હોય (જુઓ ઉલ્લાસ ૪ ટી ૨૬, ૨૭) શબ્દ અર્થનુ કારક નિમિત્ત હોઈ શકે નહિ—તે અર્થનો પ્રકાશ કરે છે માટે જ્ઞાપક રૂપ જ સભવી શકે હવે શબ્દને જ્ઞાપકરૂપ માનીએ તો તે પણ ઉપરના ન્યાયથી શી રીતે સભવે? કાર્ય ઉપરથી કારણ જાણવાનુ છે, એટલે કે કારણ, અહીંઆ શબ્દરૂપી કારણ, અજ્ઞાત છે–હવે શબ્દરૂપી અજ્ઞાત કારણ શી રીતે અર્થનો જ્ઞાપક થઈ શકે? પોતે અજ્ઞાત હોઈ બીજાને શી રીતે જણાવી શકે? માટે તે જ્ઞાપક પણ આ ન્યાયથી સભવી શકે નહિ હવે ધારો કે શબ્દ જ્ઞાત થયો છે અને એ રીતે તે જ્ઞાપક થાય છે પણ એનુ જ્ઞાતત્વ તો સકેતથી જ સભવી શકે એટલે કે અમુક અર્થવાચક અમુક શબ્દ છે એવા જ્ઞાનથી જ સભવી શકે પણ સકેત તો કેવળ અન્વિત અર્થમા ગ્રહણ કરાય છે નહિ કે અન્વિતવિશેષમા અથવા વિધિરૂપ અર્થમા હવે જ્યા સુધી અમુક શબ્દ અમુક વિશેષ અર્થમા સકેતવાળો છે એવો નિર્ણય ન થાય ત્યા સુધી તે શબ્દથી તે અર્થનુ ભાન ન થાય, અને જ્યા સુધી તે વિશેષ અર્થનુ ભાન ન થાય ત્યા સુધી તે વિશેષ અર્થનો તે શબ્દમા સકેત ગ્રહણ પણ ન થાય આ રીતે નૈમિત્તિક પ્રમાણે નિમિત્તની કલ્પના કરવા જતા અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવી પડે છે આ રીતે તમારે મતે જ્યા સુધી સકેત જ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી ત્યા સુધી નૈમિત્તિકની—વ્યગ્યની—પણ પ્રતીતિ અસભવિત ઠરે છે

સિદ્ધાન્તીના કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે વ્યગ્યની ઉપસ્થિતિમા શબ્દ જ્ઞાપક તો છે પણ તેનુ જ્ઞાપકત્વ વ્યાપાર વિના સભવે નહિ જેમ શબ્દ અભિધા વ્યાપારથી વાચ્યાર્થ દર્શાવે લક્ષણાવ્યાપારથી લક્ષ્યાર્થ દર્શાવે તેમ વ્યગ્યાર્થ દર્શાવવા માટે કોઈ વ્યાપાર કલ્પવો જોઈએ તે વ્યાપારને અમે વ્યજના કહીએ છીએ

૭૫ અહીથી નવો વાદ શરૂ થાય છે જેવી રીતે કોઈ બળવાન પુરુષે ફેંકેલું એક જ તીર પોતાના એક જ વેગરૂપી વ્યાપારથી શત્રુનુ બખ્તર,

યુક્તિનું [૭૬]તાત્પર્ય જાણતા નથી જેમ કે [૭૭]—'ભૂત અને ભવ્ય સાથે કહેવાતા ભૂત ભવ્ય માટે કહેવાય છે.' એ રીતે કારક પદાર્થો ક્રિયાપદાર્થથી અન્વિત થતા મુખ્ય ક્રિયાની સંપાદન કરનાર પોતાની ક્રિયાનો આશ્રય હોવાથી સાધ્યના જેવા થાય છે,[૭૮]

ભેદે છે, મર્મ ભેદે છે અને પ્રાણ હરે છે એ જ રીતે સારા કવિએ વાપરેલો એક જ શબ્દ એક અભિધા વ્યાપારથી જ પદાર્થનું જ્ઞાન, અન્વયબોધ અને વ્યંગ્યપ્રતીતિ કરાવે છે આ રીતે જેને વ્યંગ્ય કહીએ છીએ તે વાચ્ય જ છે કારણકે શબ્દ એક જ અર્થ કહી વિરામ પામે છે એમ નથી પણ જેટલુ કહેવાનુ છે એટલુ જણાવી વિરામ પામે છે આ એક યુક્તિ થઇ બીજી કહે છે—જે અર્થમા જે શબ્દનુ તાત્પર્ય જે હોય તે તે શબ્દનો અર્થ કહેવાય આ બન્ને કારણોથી 'ઓષ્ઠે રાગ ફીકો' (ઉદા ૨) વગેરેનો વિધિરૂપ અર્થ વાચ્ય જ છે વ્યંગ્ય સ્વીકારવાની જરૂર નથી

૭૬ *यत्पर शब्द स शब्दार्थ*—જે પર જે શબ્દ હોય તે શબ્દાર્થ—એ મીમાંસકોએ કહેલા નિયમનુ તાત્પર્ય તેઓ જાણતા નથી—રહસ્ય જાણતા નથી

૭૭ ઉપરના ન્યાયનો અર્થ સમજાવે છે કહેવાનો સાર એ છે કે ઉચ્ચારેલા શબ્દો વડે પ્રતિપાદ્ય બધા અર્થોમાથી જે ભાગમા વિધેયત્વ હોય તે ભાગમા તેનુ તાત્પર્ય સમજવુ, નહિ કે બધાએ અર્થોમા આ બાબતનુ પ્રતિપાદન વાક્યના સ્વરૂપ નો વિચાર કરી કહે છે, 'ગાય લાવ' એ વાક્યમા 'ગાય' ભૂત છે—સિદ્ધ છે—કારક છે 'લાવ' ભવ્ય છે—સાધ્ય છે—ક્રિયા છે આમા ભૂત ભવ્યને માટે ઉચ્ચારાય છે—એટલે કે સિદ્ધ પદાર્થ સાધ્યના વિષય તરીકે ઉચ્ચારાય છે કારણકે વાક્યમા ઉપસ્થિત થએલા પદાર્થોમા સિદ્ધ પદાર્થો પ્રાપ્તરૂપ હોવાથી તેમનુ વિધાન કરવુ નકામુ છે માટે સાધ્યરૂપ પદાર્થો જ વિધેય થઇ શકે—એટલે કે જે વિધેય હોય તે જ તાત્પર્ય થાય અને તે જ વાક્યાર્થ કહેવાય અને તેને માટે જ વાક્ય ઉચ્ચારાય.

૭૮ વિધેયત્વ એટલે પ્રવર્તનારૂપ વિધિના વિષય થવુ તે ક્રિયાપદ આ વિષય થઇ શકે એટલે કે સાધ્ય થઇ શકે પણ કારક શી રીતે સાધ્ય થાય? તો કહે છે કે જ્યારે કારક પદાર્થો ક્રિયાના સંબંધમા આવે છે ત્યારે તે પણ સાધ્ય જેવા થાય છે—કારણકે તેઓ પોતાની ક્રિયાના આશ્રયરૂપ છે—જે ક્રિયા મુખ્યક્રિયાનુ સંપાદન કરે છે—જેમકે 'ગાય લાવ' એ વાક્યમા

અને તેથી 'નહિ બળેલાને બાળવુ' એ ન્યાયથી જેટલુ અપ્રાપ્ત છે તેટલાનુ વિધાન થાય છે[79] જેમકે બીજા પ્રમાણોથી ઋત્વિજો એ કરવાનુ અનુષ્ઠાન સિદ્ધ થયા પછી, "લાલપાઘથી ઋત્વિજો અનુષ્ઠાન કરે છે' એમા લાલપાઘનુ જ વિધાન કરવાનુ છે બીજી રીતે હવન ક્રિયાની સિદ્ધિ થઇ ગયાથી "દહિ વડે હોમે છે' વગેરેમા દહિ વગેરેના સાધનપણાનુ વિધાન કરવાનુ છે

કોઇ જગ્યાએ બેનુ વિધાન, કોઇ જગ્યાએ ત્રણનુ વિધાન પણ જેમકે 'લાલ પટ વણ' વગેરેમા એકનુ વિધાન, બેનુ વિધાન અથવા ત્રણનુ વિધાન છે. તેથી 'જે જે વિધેય છે તેમા જ તાત્પર્ય છે' (એનો અર્થ એવો છે કે) ઉપાત્ત શબ્દનુ જ અર્થમા તાત્પર્ય છે[80]—નહિ કે સમજાય તેટલા બધામા એ. એમ હોય તો 'આગળ દોડે છે' વગેરેનું કોઈકવાર પાછળ વગેરે અર્થમાં તાત્પર્ય થાય[81]

'ઝેર ખા, પણ એને ઘેર જમીશ નહિ' એ વાક્યમા 'એને ઘેર જમીશ નહિ' એ તાત્પર્ય છે માટે તે જ વાક્યાર્થ છે'—એમ જે કહેવાય છે [તેના જવાબમા કહેવાનુ કે] તેમા 'પણ' એક

ગાયની ચલનરૂપ ક્રિયા લાવવાની ક્રિયાનુ સંપાદન કરે છે—અને ગાય તેનો આશ્રય છે—માટે તે સાધ્ય જેવી બને છે આ રીતે ક્રિયા અને કારક બન્ને સાધ્યરૂપ બની શકતાં હોવાથી બન્નેમા વિધેયત્વ ઘટી શકે

79 જેમ અગ્નિ બાળેલાને બાળતો નથી પણ નહિ બાળેલાને બાળે છે તેમ વાક્ય જે કાંઇ અપ્રાપ્ત છે તેનુ જ વિધાન કરે છે—અને તે જ તેનુ તાત્પર્ય છે

80 જેના માટે શબ્દ ઉચ્ચાર્યા હોય તે જ તેનુ વિધેય છે અને તેમા તેનુ તાત્પર્ય છે

81 જે કાંઈ સમજાય એ બધામા એ તાત્પર્ય ગણીએ તો 'આગળ' શબ્દ જે પાછળની અપેક્ષા રાખે છે તેથી પણ 'આગળ દોડે છે' એમ બોલતા પાછળ પણ સમજાય અને તેમા તેનુ તાત્પર્ય થાય એટલે કે 'આગળ દોડે છે' તેનું પાછળ દોડે છે એવુ તાત્પર્ય થાય.

વાક્યપણુ સૂચવે છે પણ બન્ને આખ્યાત વાક્યોમા અગાગિભાવ (ઘટતો) નથી તેથી 'ઝેર ખા' એ વાક્યને મિત્રનુ વાક્ય ગણી અગતા કલ્પવી જોઇએ, અને એ રીતે 'ઝેર ખાવા કરતા એને ઘેર જમવુ ખરાબ છે, તેથી કોઇ પણ રીતે એને ઘેર જમવુ નહિ' એવું ઉપાત્ત શબ્દોના અર્થમા જ તાત્પર્ય છે

વળી જો શબ્દ સાભળ્યા પછી જેટલો અર્થ સમજાય તેટલા બધામા શબ્દનો અભિધા જ વ્યાપાર હોય તો પછી 'બ્રાહ્મણ તને છોકરો થયો બ્રાહ્મણ તારી કન્યા ગર્ભવતી છે' વગેરેમા હર્ષ શોક વગેરે પણ કેમ વાચ્ય ન થાય? લક્ષણા પણ શા માટે (સ્વીકારવી), શાથી જે લક્ષણીય અર્થમા પણ દીર્ઘ અને દીર્ઘતર વ્યાપારથી પ્રતીતિ સિદ્ધ થશે, અને શ્રુતિ, લિગ, વાક્ય, પ્રકરણ, સ્થાન અને સમાખ્યામા પહેલુ બીજા કરતા બળવાન શી રીતે થાય ?[૮૨] આથી અન્વિતાભિધાનવાદમા પણ વિધિનુ એ વ્યગ્યત્વ સિદ્ધ છે

---

૮૨ જૈમિનિનુ સૂત્ર નીચે પ્રમાણે છે 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थान-समाख्याना समवाये पारदौबल्यमर्थविप्रकर्षात्' આ સૂત્રનો અર્થ એ છે કે શ્રુતિ આદી ૭ પ્રમાણોમા જે પૂર્વ પૂર્વવર્તી છે તે પર પરવર્તી કરતા બળવાન છે, અથાત્ પૂર્વ કરતા પર (પછીનુ પ્રમાણ) દુર્બળ છે શાથી જે પરવર્તી પ્રમાણથી અર્થની પ્રતીતિ વિલબથી થાય છે—જ્યારે પૂર્વવર્તી પ્રમાણથી શીઘ્ર થાય છે

હવે જો કેવળ અભિધાવૃત્તિ જ સ્વીકારીએ તો જે સ્થાને શ્રુતિ, લિગ આદિ અનેક પ્રમાણોથી અનેક અર્થો ઉપસ્થિત થતા હોય ત્યા તે બધા અર્થો અભિધાવૃત્તિ દ્વારા ઉપસ્થિત થવાને લીધે એક જ સાથે ઉપસ્થિત થાય અને એ રીતે દરેક પ્રમાણોથી પ્રતીત થતા અર્થોના ભાગમા પૌર્વાપર્ય ન રહેવાથી કોઇનુ દુર્બળપણું કે પ્રબળપણુ ન રહે, પણ ખરી રીતે તો પૌર્વાપર્યને લીધે દુર્બળપણુ અને પ્રબળપણુ જૈમિનિએ નક્કી કરેલુ છે,

શ્રુતિ આદિ પ્રમાણોનો અર્થ સક્ષેપમા નીચે પ્રમાણે છે (૧) શ્રુતિ—પોતાનો અર્થ જણાવા માટે જે શબ્દ અન્ય શબ્દની અપેક્ષા ન રાખતો

વળી 'कुरु रुचिम्' (કરો રુચિ) કાવ્યની અંદર ઊંધા હોય તો શી રીતે દોષ થાય? કારણકે આમાં અસભ્ય અર્થ અન્ય પદાર્થોથી અન્વિત નથી તેથી અનભિધેય જ છે, તેથી આવું વગેરે અપરિત્યાજ્ય થાય!

હોય તે શ્રુતિ કહેવાય જેમકે—'व्रीहीनवहन्ति 'ડાંગરને ખાંડે છે' આમાં દ્વિતીયા વિભક્તિ એટલે કે 'ને'—પ્રત્યયરૂપ શબ્દશ્રુતિ છે કારણકે તે પોતાનો કર્મત્વરૂપ અર્થ જણાવવામાં બીજા કોઈ શબ્દની અપેક્ષા રાખતો નથી (૨) લિંગ અર્થવિશેષ જણાવનાર જે શબ્દગત સામર્થ્ય તે લિંગ જેમકે—'बर्हिर्देवसदनं दामि' 'પુરોડાશના સ્થાનભૂત દાભને કાપું છું' એ સ્થાનમાં દાભને કાપવા રૂપ અર્થને પ્રકાશિત કરવાનું 'दामि' 'કાપું છું' એ (શ્રુત) પદમાં સામર્થ્ય છે તે જ લિંગ કહેવાય એ રીતે આ મંત્ર 'દાભ કાપવાનું' અંગ બને છે 'જે મન્ત્રનું જે અર્થ પ્રકાશિત કરવાનું સામર્થ્ય હોય તેનું તે અંગ બને છે' એ ન્યાયથી (૩) પરસ્પર આકાંક્ષાને લીધે કોઈ પણ એક અર્થમાં પર્યવસાન પામેલાં પદો એ વાક્ય' જેમકે देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम् पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामि 'દેવ સવિતાના પ્રસવમાં રહેતુ—એટલે કે અભ્યનુજ્ઞામાં રહેતુ (સવિતા દેવ વડે પ્રસૂત)—અશ્વિનોના બાહુ વડે પૂષનના હાથ વડે, અગ્નિને અભિપ્રેત એવા તને (હવિને) નિર્વપું છું (અર્પું છું, હોમું છું) આમાં 'निर्वपामि' 'નિર્વપું છું' એ લિંગથી जुष्टं' 'અભિપ્રેત એ ભાગનો નિર્વાપમાં વિનિયોગ છે તેની સાથે 'देवस्य त्वा 'દેવ તને' વગેરે ભાગનો પણ એકવાક્યતાના બળથી નિર્વાપમાં જ વિનિયોગ થાય છે (૪) પરસ્પરની આકાંક્ષા તે પ્રકરણ જેમકે दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, समिधो यजति तनूनपातं यजति आज्यभागौ यजति 'સ્વર્ગના ઇચ્છનારે દર્શ અને પૂર્ણમાસ યાગ કરવો' અર્થાત્ તે યાગો વડે સ્વર્ગ—અપૂર્વ ઉત્પન્ન કરવું 'સમિધને યજે, તનૂનપાતને યજે, અને આજ્યભાગને યજે' અર્થાત્ સમિધ-યાગ તનૂનપાતયાગ અને આજ્યભાગયાગવડે ઉત્પન્ન કરે આ બે વાક્યો વચ્ચે પરસ્પર આકાંક્ષા છે (બે વાક્યો વચ્ચે પરસ્પર આકાંક્ષા છે, કારણકે પહેલા વાક્યમાં સ્વર્ગરૂપ ફળનું કથન છે તેથી સ્વર્ગાનુકૂલ અપૂર્વ દર્શ અને પૂર્ણમાસ યજ્ઞોવડે કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરવું એવી ઉપકાર-આકાંક્ષા રહે છે, અને બીજા વાક્યોમાં ફળનું કથન ન હોવાથી

વળી જો વાચ્ય-વાચકથી ભિન્ન વ્યંગ્ય-વ્યંજકભાવ સ્વીકારવામા ન આવે તો અસાધુત્વ વગેરેનુ નિત્યદોષત્વ અને કષ્ટત્વ વગેરેનુ અનિત્યદોષત્વ[૮૩] એ રીતે વિભાગ કરવા અયોગ્ય થાય, પણ અયોગ્ય નથી, શાથી જે [તે] બધાને વિભક્ત તરીકે સમજાય છે વાચ્યવાચક ભાવથી ભિન્ન વ્યંગ્યવ્યંજકતાનો આશ્રય લેવામા આવે તો, વ્યંગ્ય બહુ રૂપ હોવાથી ક્યાંક જ, કોઈકના જ ઉચિતપણાને લીધે વિભાગવ્યવસ્થા ઘટે

'કપાલિના સંગ તણા પ્રલોભથી, થયા હવે છે અતિશોચનીય બે,'[૮૪]

સમિધ્યાગ વગેરે યાગો વડે શુ ઉત્પન્ન કરવુ એવી પ્રયોજન-આકાક્ષા રહે છે પહેલા વાક્યમા 'કઇ રીતે' એવી ઉપકાર-આકાક્ષા અને બીજા વાક્યોમા 'શુ ઉત્પન્ન કરવુ' એવી પ્રયોજન-આકાક્ષા હોવાથી આ બન્ને વાક્યાનો પરસ્પર સંબંધ જોડાય છે એનુ નામ પ્રકરણ તેથી એવો અર્થ નીકળે કે સમિધ્યાગ વગેરે દર્શ અને પૂર્ણમાસયાગના અંગ છે [અપૂર્વ એટલે કે ફલ પ્રાપક અદૃષ્ટ] ૫ 'દેશની સમાનતા તે સ્થાન' કહેવાય છે સ્થાનને ક્રમ પણ કહે છે પાઠક્રમ અને અનુષ્ઠાનક્રમ એવી રીતે તે બે પ્રકારનો હોય છે પ્રત્યાદિ ૬ 'સમાખ્યા એટલે યૌગિકશબ્દ' જે શબ્દથી તેના અવયવોનો જ અર્થ જણાય છે તે યૌગિક શબ્દ જેમકે 'પાચક' પચ્=રાધવુ— 'અક' કર્તૃબોધક પ્રત્યય એ બે અવયવોનો જ અર્થ એ શબ્દમા જણાય છે, માટે તે યૌગિક છે

વધારે વિગત માટે અને પૂર્વાપરની પ્રબળતાં દુર્બળતા માટે જુઓ જૈમિનીસૂત્ર અધ્યાય ૩, પાદ ૩ સૂત્ર ૧૪

૮૩ વ્યાકરણના દોષો આવવા તે અસાધુત્વ વગેરે દોષો શ્રવણને કટુ લાગે એવા શબ્દોનો પ્રયોગ અમુક ઠેકાણે દોષરૂપ છે પણ અમુક ઠેકાણે નથી, જેમકે શૃગારાદિમા દોષરૂપ પણ રૌદ્ર વગેરેમા દોષરૂપ નહિ

૮૪ ઉપરનો શ્લોક કુમારસંભવ સર્ગ ૫ શ્લો ૭૧માથી લીધો છે ઉત્તરાર્ધ નીચે પ્રમાણે છે 'કલા કલાવાનની કાન્તિવાળી એ, અને તુ આ લોકની નેત્રકૌમુદી' આ શ્લોક શંકર માટે તપ કરતી પાર્વતીના પ્રેમની પરીક્ષા કરવા બટુક વેષધારી શંકરે કહેલો છે એ સંબંધમા 'કપાલી' પદનુ ઔચિત્ય છે

વગેરેમા 'પિનાકી' વગેરે પદથી વિલક્ષણ રીતે 'કપાલી' વગેરે પદ શી રીતે કાવ્યને અનુગુણ થાય છે ?

વળી વાચ્ય અર્થ બધા સમજનારા માટે એકરૂપ જ છે તેથી તે નિયત છે કારણકે 'સૂર્ય અસ્ત થયો' વગેરેમા વાચ્યાર્થ કદી બદલાતો નથી પણ વ્યંગ્ય તો તે તે પ્રકરણ વક્તા, સમજનાર વગેરે વિશેષોની સહાયતાથી વિવિધ થાય છે જેમકે 'સૂર્ય અસ્ત થયો' એથી[૮૫] શત્રુ ઉપર સામી ચઢાઈ કરવાનો અવસર છે,अ અભિસરણ શરૂ કર,आ તારો પિયુ આવ્યામા છે,इ કામ કરવાનુ બંધ કરીએ,उ સંધ્યા સમયનો આચાર શરૂ કર,ए દૂર ન જા,ऐ ગાયોને ઘરમા દાખલ કરો,ओ હવે તાપ નહિ પડે,औ વેચવાની વસ્તુઓ સકેલી લ્યો,अ હજી પણ પિયુ આવ્યો નહિ,अ વગેરે અનવધિ વ્યગ્ય અર્થ તે તે પ્રસંગે પ્રતિભાસે છે.

'ઓઠ' (ઉ ૨) વગેરેમા વાચ્યવ્યગ્યનો નિષેધવિધિરૂપે, ભેદ હોવા છતા,

> [૮૬]"માત્સર્ય વીસારી વિચારી આર્યો
> મર્યાદથી કાર્ય કહુ કહો તે;
> નિતંબ છે સેવ્ય મહીધરોના
> કે કામથી હાસતી કામિનીના ?" ૧૩૩

---

૮૫ अ રાજા સેનાપતિને કહે છે आ દૂતી અભિસારિકાને, इ સખી વાસકસજ્જાને, उ મજુરો એક બીજાને, ए ધાર્મિક બ્રાહ્મણને ऐ આપ્ત જન કાઇક કામસર બ્હાર જનારને, ओ ગૃહસ્થો ગોવાળને, औ દિવસે તાપથી બળેલાને अ વેપારીઓ પોતાના ગુમાસ્તાને, अ પ્રોષિતભર્તૃકા ખબર લાવનારને

૮૬ <હે આર્યો માત્સર્ય છોડી વિચાર કરી મર્યાદાથી કાર્ય છે તે કહો—પર્વતોના નિતંબો સેવ્ય છે કે કામથી હસતી કામિનીઓના ?>

વગેરેમા વાચ્યવ્યગ્યનો સશય અને શાન્ત શૃંગારીમાથી કોઈ પણ એક વિષયક નિશ્ચય રૂપે ભેદ હોવા છતાં,[૮૭]

[૮૮] 'નૃપ તીખી અસિધારે શત્રુના શીર્ષ છેદી
ગ્રહણ કરી રિપુશ્રી દર્પ શો હોય તેમા !
નથી શુ તવ વહાલી કીર્તિ લ્હોચાડી સ્વર્ગે
રિપુહર અરિઓએ અગણ્હોણા છતા એ" ૧૩૪

વગેરેમા વાચ્ય અને વ્યગ્યનો નિન્દા અને સ્તુતિ રૂપે[૮૯] સ્વરૂપનો ભેદ હોવા છતા, પ્હેલા અને પછી જ્ઞાન થવાથી કાલનો ભેદ છતા,[૯૦] શબ્દને આશ્રિત હોવાથી, અને શબ્દ, તેનો એક ભાગ, તેનો અર્થ, વર્ણ, અને રચનાને આશ્રિત હોવાથી, આશ્રયનો ભેદ હોવા છતા,[૯૧] શબ્દાનુશાસન[૯૨] જ્ઞાન વડે જાણવુ, અને પ્રકરણ વગેરેની સહાયતાવાળી પ્રતિભાની નિર્મળતાથી યુક્ત શબ્દાનુશાસન જ્ઞાનવડે જાણવુ, એ રીતે નિમિત્તનો ભેદ હોવા છતા, માત્ર સમજનાર એવા અને વિદગ્ધ એવા વ્યવહારને

---

૮૭ આ શ્લોકમા વાચ્યાર્થ સશયરૂપ છે પણ વ્યગ્યાર્થ નિશ્ચયરૂપ છે—શાન્ત સ્વભાવના પુરુષોએ પર્વતના નિતબો સવવા યોગ્ય છે અને શૃગારીઓએ કામિનીના નિતબો સેવવા યોગ્ય છે,—

૮૮ < હે પૃથ્વીપાલક તીક્ષ્ણ તરવારની ધારવડે કરેલ છેદનથી જેમના માથા પડયા છે તે શત્રુઓની લક્ષ્મી લઇ તને શેનો ગર્વ થાય છે ? તારી—જેણે શત્રુઓને હણ્યા છે તેની—કીર્તિવલ્લભા તેઓ અપગ હોવા છતા શુ સ્વર્ગમા નથી ઉપાડી ગયા ? >

૮૯ આમા નિન્દા વાચ્ય છે, સ્તુતિ વ્યગ્ય છે

૯૦ વાચ્યનુ પહેલા જ્ઞાન થાય અને વ્યગ્યનુ પછી થાય એ રીતે કાલનો ભેદ છે વાચ્ય વ્યજક હોઇ વ્યગ્ય પ્રતીતિનુ કારણ છે એટલે પૂર્વવર્તી છે

૯૧ વાચ્યાર્થના આશ્રય શબ્દ છે એટલે કે તે શબ્દની અભિધા શક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે વ્યગ્ય તો શબ્દ, તેનો એક ભાગ વગેરે ઉપર આધાર રાખે છે એ રીતે આશ્રયનો ભેદ છે

૯૨ વ્યાકરણ, કોશ વગેરે

કરવાથી, તથા કેવળ પ્રતીતિ અને ચમત્કૃતિ કરવાથી કાર્યનો ભેદ હોવા છતાં, 'સૂર્ય અસ્ત થયો' વગેરેમા બતાવેલી રીતે સખ્યાનો ભેદ હોવા છતા,

[93]"કોને રોષ ચડે ના દેખીને વ્રણુ પ્રિયા તણા અધરે !
પદ્મ ભમરવાળુ સુંઘી વાર્યું કરનારી રહે હાવા!" ૧૩૫

વગેરેમા વાચ્ય વ્યગ્યનો સખીમા રહેવારૂપે અને તેના કાન્ત આદિમા રહેવારૂપે વિષયનો ભેદ હોવા[94] છતા, પણ જો એકત્વ (મનાય) તો નીલાપીળા વગેરેમા ક્યાય પણ ભેદ ન રહે શાથી જે,—કહ્યું છે કે—જે વિરુદ્ધ ધર્મોનો અધ્યાસ અને કારણનો ભેદ છે એ જ [અનુક્રમે] ભેદ કે ભેદના હેતુ છે[95]

વાચકોને અર્થની અપેક્ષા હોય છે પણ વ્યજકોને તેની અપેક્ષા હોતી નથી એ રીતે વાચકત્વ એ જ વ્યજકત્વ નથી. વળી 'વાનીર કુજ' (ઉ ૧૩૨) વગેરેમા પ્રતીયમાન અર્થને અભિવ્યક્ત કરી જેમા, વાચ્ય પોતાના સ્વરૂપમા જ વિશ્રામ પામે છે તે ગુણીભૂત વ્યગ્યમા પોતાના શબ્દથી નહિ કહેવાતો (અને) જ્ઞાનનો વિષય બનતો અતાત્પર્યભૂત અર્થ [બીજા] કયા વ્યાપારની વિષયતાને અવલંબે !

'હુ રામ, સર્વે સહુ' (ઉદા ૧૧૨) 'વ્હાલો જીવ કરી કર્યું ઉચિત ના રામે, પ્રિયે, પ્રેમનુ' 'પામ્યા શૌર્યગુણોર્થી કીરતિ વડી આ રામ લોકોમહીં' (ઉદા ૧૦૯) વગેરેમા લક્ષણીય અર્થ પણ વિવિધ બને છે, વિશેષ વ્યવહારનો હેતુ* થાય છે,

---

૯૩ <પ્રિયાનો વ્રણવાળો અધર જોઇને કોને ગુસ્સો ન થાય ? વાર્યા છતા ઉધુ કરનારી હે ભમરાવાળા પદ્મને સુઘનારી હવે સહન કર>

૯૪ વાચ્યાર્થનો નાયિકા વિષય છે, એને ભમરાએ ડખ માર્યો છે નહિ કે જારે, એવા વ્યગ્યનો નાયક વિષય છે

૯૫ બે નિત્ય વસ્તુઓમા ભેદ હોય તો તે વિરુદ્ધ ધર્મોને લીધે અને અનિત્ય વસ્તુમા ભેદ હોય તો તેનો સબબ તે બન્નેના કારણનો ભેદ છે.

* અર્થાન્તર સંક્રમિત વાચ્ય વગેરે જે વિશેષ ભેદો માનવામા આવ્યા છે તે લક્ષ્યાર્થ માત્રથી પણ સભવી શકે

અને તેનુ જ્ઞાન શબ્દાર્થ ઉપર આધાર રાખે છે, પ્રકરણ વગેરેની અપેક્ષા રાખે છે તો પછી આ નવો પ્રતીયમાન કોણ છે? કહેવાય છે. લક્ષણીય અર્થ વિવિધ છે તો પણ અનેકાર્થક શબ્દના અભિધેયના જેમ નિયત જ છે, મુખ્ય અર્થ સાથે અનિયત સબંધવાળો લક્ષણાથી જણાવી શકાય નહિ પણ વ્યગ્ય તો પ્રકરણ વગેરે વિશેષોને લઇને નિયત સબધ, અનિયત સબધ અને સબદ્ધ-સબધ એ રીતે પ્રકાશે છે વળી

" સાસુ અહીં ઘોટે છે, અહીં આ હુ સૂઉ, જોઇ લે દિવસે
પથી રતાધળા, મા મારી શય્યા મહીં પડતો " ૧૩૬

વગેરેમા વિવક્ષિતાન્યપરવાચ્ય ધ્વનિમા મુખ્યાર્થનો બાધ નથી તેથી અહી લક્ષણા શી રીતે (કહેવાય)? લક્ષણામા પણ વ્યજનાનો અવશ્ય આશ્રય લેવો જોઈએ એમ સાબીત કર્યું છે ×

જેવી રીતે અભિધા સમયની અપેક્ષા રાખે છે તેવી રીતે લક્ષણા મુખ્યાર્થબાધ વગેરે ત્રિરૂપ સમયવિશેષની અપેક્ષા રાખે છે. આથી તે અભિધાની પુચ્છ રૂપ છે એમ [કેટલાકો] કહે છે

લક્ષણારૂપ જ ધ્વનન નથી[૯૬] શાથી જે તેને (લક્ષણાને) અનુસરી તેનુ (વ્યજનાનુ) દર્શન થાય છે અને તે તેને જ અનુગત છે એમ નથી, અભિધાને અવલબીને પણ તે થાય છે. તે બન્ને ઉપર જ આધાર રાખે છે એમ નથી, શાથી જે અવાચક વર્ણને અનુસરી પણ તે દેખાય છે તે શબ્દને જ અનુસરે છે એમ નથી, શાથી જે તે અશબ્દરૂપ નેત્રના કટાક્ષ વગેરેમા રહ્યા તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ છે આ રીતે અભિધા, તાત્પર્ય, અને

× જુઓ ઉલ્લાસ ૨ સૂ. ૧૮ વગેરે

૯૬ લક્ષણા અને વ્યજના એક નથી પણ ભિન્ન છે તેના ભેદક કારણો આપે છે

લક્ષણારૂપ ત્રણે વ્યાપારોથી ભિન્ન ધ્વનન વગેરે પર્યાયોવાળો વ્યાપાર હકાય એમ નથી

[97] તેમા 'સાસુ અહી' વગેરેમા (ધ્વનિ) નિયતસબધ છે, [98]"કોને રોષ ચડે ના" વગેરેમા અનિયતસબધ,

[99]"વિપરીત રતે લક્ષ્મી બ્રહ્માને દેખી નાભિકમલસ્થ
હરિનું દક્ષિણ લોચન ઢાકે આકુલ થઈ રસમા" ૨૩૭

વગેરેમા સબદ્ધસબધ ઇ.[100] આમા હરિ પદથી જમણી આખ સૂર્યરૂપ છે એ વ્યજના થાય છે, તેના બધ થવાથી સૂર્યનુ અસ્ત થવુ, તેના વડે પદ્મનો સંકોચ, તેના વડે બ્રહ્માનું પૂરાઈ જવુ તેમ થતા ઢાકવાનુ અગ ન દેખાવાથી બધનરહિત સુરતવિલાસ એમ (વ્યક્ત થાય છે).

[101] 'અખણ્ડ બુદ્ધિથી સમજાતો વાકયાર્થ જ વાચ્ય છે અને વાકય જ વાચક છે' એમ પણ જેઓ કહે છે તેઓએ

---

૯૭ જેમા વ્યગ્યનો સબધ નિયત છે તે નિયત સબધ વ્યગ્ય 'અહીઆ સાસૂ" વગેરે શ્લોકમા નિયત સબધ વ્યગ્ય છે નિયત સબધ એટલે કે વાચ્ય અને વ્યગ્યનો એક જ વિષય હોવો તે આ શ્લોકમા બન્નેનો વિષય મુસાફર છે

૯૮ આમા બન્નેનો એક વિષય નથી–વાચ્યનો વિષય સખી છે વ્યગ્યનો વિષય તેનો વ્હાલો વગેરે છે

૯૯ <વિપરીત રતમા લક્ષ્મી નાભિ કમળ ઉપર બેઠેલા બ્રહ્માને જોઈને હરિની જમણી આખ રસાકુલ થઇ એકદમ ઢાકી દે છે>

૧૦૦ સબદ્ધ સબધ વ્યગ્ય એટલે કે જે વ્યગ્ય એક બીજાથી સિદ્ધ થઈ પરપરારૂપે પ્રતીત થાય તે

૧૦૧ વેદાન્તીના મતની ચર્ચા કરે છે અખણ્ડ વાક્યની વાક્યાર્થમાં શક્તિ છે. તેજ રીતે વાક્યગમ્ય વ્યગ્ય પણ હોઈ તેમા પણ વાક્યની શક્તિ જ છે

અવિદ્યાના માર્ગમા પડેલાઓએ [૧૦૨]પણ પદ અને પદાર્થની કલ્પના કરવી જ જોઈએ એ રીતે તેમના પક્ષે પણ આપેલા ઉદાહરણો વગેરેમા વિધિ વગેરે વ્યગ્ય જ છે

[૧૦૩] વાચ્ય સાથે સબધ વિનાનુ તો [કાઇ પણ] પ્રતીત થતુ નથી, શાથી જે ગમે તેનાથી ગમે તે અર્થનુ ભાન થવાનો પ્રસગ આવે આ રીતે સબધથી થતો વ્યગ્ય વ્યજકભાવ, અનિયત સબધમા અવશ્ય રીતે ન થાય માટે વ્યાપ્ત થવાથી નિયત હોવાથી, ધર્મિમા રહેલો હોવાથી [એવા] ત્રિરૂપ લિગથી લિગીનુ જ્ઞાન જે અનુમાન[૧૦૪] તદ્રૂપે પર્યવસાન પામે છે જેમકે

[૧૦૫] ‘ ફ્રૂર ધાર્મિક નીરાતે તે કુતરો આજ મારીયો તેહ
ગોદાવરી તીર કુજ વસતા સિહે મદોન્મત્તે” ૧૩૮

---

૧૦૨ ક્રિયાકારક ભાવ ધર્મ અને ધર્મીભાવ વિના સભવે નહિ સસાર મિથ્યા હોવાથી ધર્મધર્માભાવ સભવતો નથી બ્રહ્મ પણ નિર્ગુણ હોવાથી તે ઘટતો નથી આથી પદ અને પદાર્થના વિભાગની કલ્પના વિના જ અખણ્ડ બુદ્ધિથી અખણ્ડ વાક્યાર્થ સમજવાના છે આ પૂર્વપક્ષના જવાબમા કહે છે કે વ્યવહારદશામા તો પદ અને પદાર્થનો વિભાગ સ્વીકારવાની જરૂર પડે અને એ રીતે વ્યગ્ય પણ સ્વીકારવુ પડે

૧૦૩ નૈયાયિક મતની ચર્ચા કરે છે

૧૦૪ અનુમાન કરવા માટે ત્રિરૂપ લિગ આવશ્યક છે ઉ ત. ધૂમાડો દેખાયાથી પર્વત અગ્નિવાળો છે એવુ અનુમાન કરવા માટે પ્રથમ તો તે હેતુ વ્યાપ્ત હોવો જોઇએ એટલે કે જ્યા જ્યા ધુમાડો છે ત્યા ત્યા અગ્નિ છે, જેમકે રસોડામા બીજુ નિયત હોવો જોઇએ એટલે કે જ્યા જ્યા અગ્નિ ન હોય ત્યા ત્યા ધૂમ ન હોય, જેમકે સરોવરમા અને ત્રિજુ ધર્મિનિષ્ઠ હોવો જોઇએ એટલે કે હેતુનુ પક્ષમા એટલે કે ધૂમાડાનુ પર્વતમા–હોવાપણુ સિદ્ધ હોવુ જોઇએ વ્યગ્ય વ્યજકભાવનુ પણ આ ત્રિરૂપલિગથી અનુમાન કરાય છે

૧૦૫ <હે ધાર્મિક, નીરાતે ફર. તે કુતરો આજે તે ગોદાવરીના કિનારા ઉપરના કુજમા રહેતા ગર્વવાળા સિહે માર્યો છે> આ શ્લોકનો વાચ્યાર્થ એવો છે કે કુતરો મારી નખાયાથી ભીરુ માણસ ભલે ઘર આગળ ફરે વ્યગ્યાર્થ એવો છે કે ગોદાવરી તીરના કુજવાસી સિહે તે મારી નાખ્યો હોવાથી ત્યા બ્હીકણુ ન જઈ શકે.

[106]આમા કૂતરાના જવાથી ઘેર ફરવાનું વિધાન થાય છે, તે ગોદાવરી તીરે સિંહની ઉપલબ્ધિથી ન ફરવાનું અનુમાન કરાવે છે. જે જે બીકણોનું ભ્રમણ છે તે તે ભયના કારણની નિવૃત્તિની ઉપલબ્ધિપૂર્વક છે અને ગોદાવરી, તીરે સિંહની ઉપલબ્ધિ છે તેથી વ્યાપકના વિરુદ્ધની ઉપલબ્ધિ થાય છે

[107]આ વિષે કહેવાનુ કે—બીકણ પણ ગુરુના કે પ્રભુના હુકમથી, પ્રિયાના અનુરાગથી અને એવા બીજા કોઈક હેતુથી ભયકારણ હોય તોપણ ભમે એ રીતે અનૈકાન્તિ હેતુ, કુતરાથી બીતો પણ વીરત્વને લઈને સિંહથી બીએ નહિ એ રીતે વિરુદ્ધ પણ, અને ગોદાવરી તીરે સિંહની હયાતી પ્રત્યક્ષ કે અનુમાનથી નિશ્ચિત નથી પણ વચનથી,—અને વચનનું પ્રામાણ્ય નિયત નથી, શાથી જે અર્થની સાથે નિયત સબધ નથી એ રીતે—અસિદ્ધ છે. તો આવા હેતુથી શી રીતે સાધ્યની સિદ્ધિ થાય !

[108]તે જ રીતે ઓષ્ઠે રાગ ધ્રીકો' વગેરેમા જ્ઞાપક તરીકે ચન્દનનું ખરી પડવુ વગેરે લેવામા આવે છે તે બીજા કારણથી પણ સંભવે છે, અને એથી આમા જ સ્નાનના કાર્ય તરીકે કહેવાયા છે. એ રીતે ઉપભોગમા જ તે વ્યાપ્ત નથી, એથી તે અનૈકાન્તિક છે.

[109]વ્યક્તિવાદીએ પણ અધમ પદની સહાયતાવાળા એમનું [ઓષ્ઠે રાગ વગેરે પદોનુ] વ્યંજકત્વ કહ્યું છે, અને આમા

૧૦૬ આ વ્યગ્યમા અનુમાનને ઘટાવે છે—એટલે કે અનુમાનથી ગોદાવરી તીરે ન ભમવાનો અર્થ સિદ્ધ કરે છે આ મતે વ્યગ્ય સ્વીકારવાની જરૂર નથી

૧૦૭ આ મતનુ ખણ્ડન કરે છે જે હેતુથી અનુમાન કરવાનું છે તે હેતુ દુષ્ટ છે એમ સાબીત કરે છે તે અનૈકાન્તિક છે, વિરુદ્ધ છે અને અસિદ્ધ છે આવા દુષ્ટ હેતુથી સાચુ અનુમાન થઇ શકે નહિ

૧૦૮ ઓષ્ઠે રાગ વગેરે શ્લોકમા પણ અનુમાન ઘટતું નથી એમ સાબીત કરે છે

૧૦૯ વ્યજનાવાદીને માટે તે બધા વ્યગ્ય અર્થો કહાડવામા દોષ નથી એ બતાવે છે

અધમત્વ પ્રમાણુથી સિદ્ધ નથી એથી અનુમાન શી રીતે થાય ? આવા અર્થમાથી આવો અર્થ ઉપપત્તિની અપેક્ષા વિના પણુ પ્રકાશે છે એ વ્યક્તિવાદીને તો અદૂષણુ છે !

એ રીતે કાવ્યપ્રકાશમા ધ્વનિગુણીભૂતવ્યગ્યના સકીર્ણ ભેદ-નિર્ણયનો પાંચમો ઉલ્લાસ સમાપ્ત થયો.

ઉલ્લાસ છઠ્ઠો

[1](સૂ. ७०) પહેલાં જે શબ્દચિત્ર અને અર્થચિત્ર એવાં બન્ને કાવ્યોનાં ઉદાહરણ આપ્યા છે તેમાં [અનુક્રમે] ચિત્રઅર્થ અને ચિત્રશબ્દની સ્થિતિ ગૌણપ્રધાનભાવથી છે. ૪૮

શબ્દચિત્રમાં અર્થ અચિત્ર છે એમ નહિ, અથવા અર્થચિત્રમાં શબ્દ અચિત્ર છે એમ તો નહિ

તેમ જ કહ્યું છે કે,[2]

' તેના (મતે) રૂપક વગેરે અલકાર છે. તે બીજાઓ વડે બહુ રીતે કહેવાયો છે. સુદર પણ આભૂષણ વિનાનુ વનિતાનુ મુખ શોભતુ નથી કેટલાક લોકો[3] રૂપક વગેરે અલંકારને બાહ્ય ગણે છે તેઓ વાણીનો અલકાર સુબન્ત અને તિઙન્ત પદોની વ્યુત્પત્તિને ઈચ્છે છે. તેથી તેને સુશબ્દતા કહે છે અર્થવ્યુત્પત્તિ આના જેવી નથી પણ અમને તો શબ્દાલકાર અને અભિધેયાલંકારના ભેદથી બન્ને ઈષ્ટ છે ”

---

૧ ઉત્તમ કાવ્ય અને મધ્યમ કાવ્યનુ નિરૂપણ કર્યા પછી આ ઉલ્લાસમા અધમ કાવ્યનુ નિરૂપણ કરે છે પહેલા ઉલ્લાસમા શબ્દચિત્ર અને અર્થ-ચિત્ર કાવ્યોના ઉદાહરણો આપ્યા છે નવમા અને દશમા ઉલ્લાસમા શબ્દાલકાર અને અર્થાલકાર બતાવવામા આવશે આ ઉલ્લાસમા એટલુ જ બતાવ્યુ છે કે શબ્દચિત્ર અને અર્થચિત્ર કાવ્યના ભેદ પ્રધાનગૌણ ભાવને લઇને છે. એકમા બીજાનો અત્યત અભાવ છે એમ નથી શબ્દચિત્ર કાવ્યમા અર્થ-ચિત્રતા ગૌણ હોય છે, અર્થચિત્ર કાવ્યમા શબ્દચિત્રતા ગૌણ હોય છે

૨ નીચેના શ્લોકો ભામહના કાવ્યાલકારમાથી (પરિ ૧ શ્લો ૧૩-૧૫) લીધા છે

૩ કેટલાક લોકો અર્થાલકારને બાહ્ય કહે છે એટલેકે કાવ્યના અર્થનુ જ્ઞાન થયા પછી તે ભાન થાય છે એમ કહે છે નામ અને ક્રિયાપદને અનુપ્રાસ વગેરેમા ગોઠવવાથી ભાષાનો અલકાર થાય છે એટલે કે શબ્દાલકાર થાય છે આ શબ્દાલકારની ચમત્કૃતિ પોતાની મેળે જ થાય છે એટલે કેટલાક તેને જ ઇચ્છે છે પણ ભામહને બન્ને ઇષ્ટ છે

શબ્દચિત્ર જેમકે

[4]પ્રથમ પ્રગટી લાલી, શોભા સુનેરી થઈ પછી
વિરહથી વ્હીલી વામા કેરા કપોલ સમી દ્યુતિ,
કુર્ળી કમલિનીના કાપેલા સ્કન્દની કાન્તિનો
સમરથ તમો નાશે ઈન્દુ ઉગ્યો રજની મુખે. ૧૩૯

અર્થચિત્ર જેમકે

[5]ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र क्षोभाय पक्ष्मलदृशामलका
खलाश्च ।
नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्ना य कालतां कुटिलतामिव न
त्यजन्ति ॥ १४० ॥

જો કે સર્વત્ર કાવ્યમા છેવટે વિભાવ વગેરે રૂપે પર્યવસાન થાય છે તો પણ સ્ફુટ રસ ન જણાવાથી આ બન્ને કાવ્યો અવ્યગ્ય કહ્યા છે[6] આમા શબ્દાલકાર અને અર્થાલકારના ભેદથી ઘણા ભેદો થાય છે તેમનો અલકારોનો નિર્ણય કરતી વખતે નિર્ણય થશે

એ રીતે કાવ્યપ્રકાશમા શબ્દચિત્ર અને અર્થચિત્ર કાવ્યના નિરૂપણનો છઠ્ઠો ઉલ્લાસ સમાપ્ત થયો

---

૪ <રજનીના પ્રારભમા પ્રથમ રક્ત દ્યુતિવાળો પછી સુવર્ણ જેવી પ્રભાવાળો પછી વિરહથી ક્લેશ પામતી કોમલ સ્ત્રીના ગાલની દ્યુતિ જેવો પછી રસાળ કમલિનીના કાદાના કકડા જેવી દ્યુતિવાળો અધકારનો નાશ કરવામા સમર્થ ચદ્ર ઉગે છે>

૫ <સુન્દર પાપણો યુક્ત આખવાળીઓના તે વાળની લટો અને ખલો કોને ક્ષોભ નથી કરતા? જે (વાળ) નીચે લટકતા અને (ખલ) નીચ વૃત્તિવાળા, જે (વાળ) હમેશા વિલાસથી કપાળ ઉપર પડેલા છે, જે (ખલો) વિલાસથી જુઠુ બોલવામા લાગેલા છે (તે વાળ) કાળાશ અને વાકડીઆપણુ છોડતા નથી, (તે ખલો) કાળા કામ અને કપટ છોડતા નથી>

૬ આ બધા અધમ કાવ્યમા રસાદિ વગેરેનો અત્યન્ત અભાવ હોય છે એમ નથી પણ તે અસ્ફુટ હોવાથી તેમને અવ્યગ્ય કહ્યા છે

શુદ્ધિપત્રક

[વાચકોને પુસ્તક શરૂ કયા પહેલા નીચે પ્રમાણે ભૂલો સુધારી લેવા વિનતી છે]

પૃ	પં	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫	૧૨	ગાણુ	ગૌણુ
૫	૧૫	કામાર	કૌમાર
૬	૨	રામાચ	રોમાચ
૬	૪	ગઈ	ગઈ,
૭	૪	ઉામ	ઊામ
૭	૨૧	દ્રોહોદ્રક	દ્રોહોદ્રેક
૮	૧૫	ઉપરાત	થી જુદી
૧૨	૨	અવયવે	અવયવો
૧૨	૧૧	જાત	જાતિ
૧૩	૧૫	આવે,	આવે,
૧૪	૧૦	કેટલાએકનો	કેટલાએકનો,
૧૫	૨૬	લખ્યાર્થ	લક્ષ્યાર્થ
૨૧	૧૮	ત ગાણી	તે ગૌણી
૨૧	૧	અથ	અર્થ
૨૬	૯	વીશેષ	વિશેષ
૨૬	૧૮	પરમેશ્વર શબ્દ રાજાના અર્થમા પણ વપરાય છે	પરમેશ્વર શબ્દ શિવ વિષ્ણુ વગેરેને માટે પણ વાપરી શકાય
૨૭	૮	ઉચ્ચ	ઉચ્ચ
૨૭	૨૭	દુરાધિરોહ	દુરધિરોહ
૨૭	૩૦	અથ	**અથ**
૨૮	૨૨	૦મિધ્વને	૦મિર્ધ્વને
૩૧	૧૫–૧૬	બ્લેક ટાઇપ ન જોઇએ	
૩૩	૧૦	(સૂ. ૪)	(સૂ. ૨)
૩૩	૨૪	(સૂ. ૫)	(સૂ. ૪)
૪૧	૧	રસ	રસને
૪૨	૧૫	નિયમભગ	નિયમભ ગ
૪૪	૯	સુવો	સુઓ
૪૬	૭	રુપાળી	રૂપાળી

પૃ	પં	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૮	૨૨	નિપ્પન	નિષ્પન્ન
૪૮	૨૫	આપનાથી જૂદુ શરીર	આપના શરીરથી જૂદું
૫૬	૧૪	એવી	એવુ
૫૭	૧૪	એવી	એવુ
૬૦	૫	એવી	એવુ
૬૪	૯	એવી થતી	એવુ થતુ
૬૫	૨	बतवीर	बत वीर
૭૪	૧૮	कठतटे	कण्ठतटे
૮૩	૨૫	સચવાય છે	સૂચવાય છે
૮૪	૨૩	કહે છે	કહે છે કે
૮૬	૪	તારૂ ને	તારૂ તે
૯૦	૨૦	(वदन परीपाटीषुघटना	(वदनपरिपाटीषु घटना)
૧૦૭	૧૪	‘ ઓષ્ઠે ’	‘ ઓષ્ઠે રાગ શીકા ’
૧૦૭	૨૧	બ્રાહ્મથને	બ્રાહ્મણને
૧૧૧	૧૪	નિયત સમ્બધ	નિયતસંબધ
૧૧૧	૧૫	,,	,,
૧૧૧	૨૨	સંબદ્ધ સંબંધ	સંબદ્ધસ બંધ
૧૧૨	૧૧	ક્રિયાકારક ભાવ	ક્રિયાકારકભ વ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રકટ થતી પુરાતત્ત્વમંદિર ગ્રન્થાવલી

આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા		છીંટની પટ્ટી ૨–૦–૦
		ચામડાની ૨–૮–૦
પ્રાચીન સાહિત્ય રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર		૦-૧૨-૦
અનુવાદક શ્રી મહાદેવ દેસાઇ શ્રી નરહરિ પરીખ		
બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ	લે ધર્માનંદ કોસંબી	૨–૮–૦
તહેવારોનો ઇતિહાસ	લે ઋગ્વેદી	૩–૮–૦
ઉપનિષત્ પાઠાવલી	સ અ. દત્તાત્રેય કાલેલકર.	૦-૧૨-૦
પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ	સ મુનિ જિનવિજયજી	૦-૧૪-૦
પાલીપાઠાવલી	,, ,	૦-૧૨-૦
અભિધાનપ્પદીપિકા	,, ,,	૫–૦–૦
અભિધમ્મત્થસંગહો	સ અ ધર્માનંદ કોસંબી	૨–૦–૦
સમ્મતિતર્ક	સ પ સુખલાલ તથા પ બેચરદાસ	૧૦–૦–૦
ધમ્મપદ (મૂળ તથા અનુવાદ)	અ ધર્માનંદ કોસંબી તથા અ રા વિ પાઠક	થોડા વખતમાં બહાર પડશે
પ્રાકૃત ભાષાઓનું વ્યાકરણ	લે પ. બેચરદાસ	છપાય છે
વૈદિકપાઠાવલી	સ રસિકલાલ છો. પરીખ	,,
બૌદ્ધ સંઘનો પરિચય	લે અ ધર્માનંદ કોસંબી	,,

પુરાતત્વ (પુસ્તક ૧ લું) બાંધેલું	૫—૧૨—૦
પુરાતત્વ (પુસ્તક ૨ જું) ,,	૫—૧૨—૦
